

SÜLEYMAN DEMİREL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU YÖNETİMİ ANABİLİM DALI

BAĞIMSIZLIKTAN SONRA AZERBAYCAN'IN SİYASİ VE KÜLTÜREL YAPILANMASI

Danışman: Yrd. Doç. Dr. Metin İŞÇİ

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

110688

Hazırlayan: Adalet İBADOV

T 110688

ISPARTA
2001

TEŐEKKÜR

Bu tezin hazırlanmasında yaptığı yardım ve katkılarından dolayı tez danışmanım, değerli hocam Yrd. Doç. Dr. Metin İŞÇİ'ye çok teőkekkür ediyorum.

Yüksek Lisans eğitimim süresince bilgileri ve görüşleri ile bana destek olan bütün hocalarıma teőkekkür ediyorum.

Sosyal Bilimler Enstitüsünün değerli personeline de teőkükürü borç biliyorum.

Bu çalışmanın hazırlanmasında ve bilgisayarda yazılmasında yardım ve desteklerini benden esirgemeyen arkadaşlarıma da teőkekkür ediyorum

Adalet İbadov

**T.C. YÖKSEKÖRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ**

ÖZET

1991 yılının sonuna doğru SSCB resmen dağılmış ve onun yerini bağımsız cumhuriyetler almıştır. Bu çalışmada, bağımsızlığını kazanmış cumhuriyetlerden Azerbaycan Cumhuriyeti ele alınmış ve onun yaklaşık 10 yıllık bağımsızlık sürecinde gerçekleştirdiği siyasi ve kültürel değişimleri incelenmiştir.

Tarihi süreç içinde Azerbaycan'ın kurduğu devletler ve 1918'de ilan ettiği cumhuriyetle ilgili bilgiler verilerek Azerbaycan bağımsızlık hareketinin temellerine dikkat çekilmiştir.

1991 yılının 18 Ekiminden itibaren bağımsız bir cumhuriyet olarak dünya devletleri arasında yer almış bulunan Azerbaycan'ın bu dönemden sonra yaşadığı problemlere dikkat çekmek için Karabağ konusuna değinilmiştir.

Bağımsız Azerbaycan siyasi yapılanma sürecinde çok partili hayata geçiş, Anayasanın kabulü, siyasi partiler kanununun kabulü, yeni seçim sistemi uygulaması vs. gibi değişiklikleri gerçekleştirmiştir. Çalışmada bu konular etraflı bir şekilde incelenmiştir.

Son olarak bağımsızlığın Azerbaycan kültürel hayatına yaptığı etkiler ele alınmıştır. Burada Azerbaycan'da yeniden geçerlilik kazanan millet, milli düşünce, Türklük, dil ve alfabe konularına yönelik incelemeler yapılmıştır. Azerbaycan sanatı, edebiyatı ve tarihi değerleri ile ilgili konular da bu bölümde ele alınmıştır. Azerbaycan'ın Türkiye ve Türk Dünyası ile olan ilişkilerine ve bu ilişkilerin Azerbaycan kültür yapısına olan etkilerine de çalışmada yer verilmiştir.

RESUME

To the end of 1991 the USSR had already officially collapsed and the independent republics had taken its place. The present thesis is dealing with the Republic of Azerbaijan, one of these independence gaining countries; it is demonstrating those political and cultural changes that have been realized during the 10 post – independent.

The paper throws light on the history of Azerbaijan including the 1918 Sovereign and Democratic Government. For this purpose in the present study the stages of struggle for independence have been given considerable attention.

Here the Garabagh event has been evaluated from the standpoint of the problems that Azerbaijan could hardly escape since it joined the world community as an independent country on the 18th of October 1991.

During this political period the independent Azerbaijan has put into life a lot of progressive changes, adopted its new constitution and the law of the election system in the present study all these problems have been investigated in adequate depth and sufficiency.

The last part of the study has been devoted to the influence of this independence on the cultural life of Azerbaijan. In this sense, the central notions of the chapter are “nation”, “national outflow”, “Turkism” as well as “language and alphabet”. This chapter also includes the problems that arose during the so called transition period. These problems are mainly connected with the national fine arts, literature and historical achievements. The present paper also gives considerable space to the ties of Azerbaijan with Turkey and the Turkish world and the influence of these ties to the cultural structure of Azerbaijan.

KISALTMALAR

- ABD** – Amerika Birleşik Devletleri.
AGİT – Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı.
SSCB – Sovyet Sosyalist Cumhuriyetleri Birliği.
SB – Sovyetler Birliği
SSC Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti.
BDT – Bağımsız Devletler Topluluğu.
TDAV Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı.
TDK – Türk Dil Kurumu.
TKD – Türk Kültür Dergisi.
vs. – ve sair.
vd. – ve diğerleri.
a.g.e. – adı geçen eser.
a.g.y. – adı geçen yayın.
BM – Birleşmiş Milletler.
BMT – Birleşmiş Milletler Teşkilatı.
ASAM – Asya Stratejik Araştırmalar Merkezi.
TTK – Türk Tarih Kurumu.
MİD – Minsterstvo İnostrannih Del (Dış İşleri Bakanlığı).
DİN - Dahili İşler Nazırlığı (İçişleri Bakanlığı).
İKÖ – İslam Konferansı Örgütü
TDB – Türk Devletleri Birliği
KEİB – Karadeniz Ekonomik İşbirliği
IBRD – Uluslararası İmar ve Kalkınma Bankası

İÇİNDEKİLER

GİRİŞ	1
BÖLÜM I	
AZERBAYCAN'IN SİYASİ YAPILANMASI	4
A. AZERBAYCAN'IN TARİHTEKİ YERİ VE ÖNEMİ	4
a. Azerbaycan Adı ve Azerbaycan'ın Tarihteki Yeri	4
b. Azerbaycan'ın Jeopolitik Konumu	11
c. Azerbaycan'ın Nüfus Yapısı	14
d. Azerbaycan'ın Ekonomik Yapısı	17
e. Kafkaslar ve Dünya Gerçekleri	20
B. I.DÜNYA SAVAŞI SONRASINDA AZERBAYCAN	22
a. Rusya'da Bolşevik İhtilali ve Azerbaycan'a Yansıması	22
b. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti	27
c. Azerbaycan'ın Sovyet Rusya Tarafından İşgali ve Azerbaycan'ın Direnişi	32
d. Azerbaycan'da İngiliz Oyunları	39
C. AZERBAYCAN – ERMENİSTAN İLİŞKİLERİ VE ERMENİLERİN TOPRAK TALEPLERİ	44
a. Azerbaycan – Ermenistan İlişkileri	44
b. Dağlık Karabağ'ın Durumu	52
c. Nahçıvan'ın ve Laçın'ın Durumu	58
d. Diğer Sınır Bölgelerindeki Durum	61
D. ENERJİ KAYNAKLARI VE AZERBAYCAN	63
a. Azerbaycan'daki Enerji Kaynakları	63
b. Petrolün Azerbaycan Ekonomisine Katkısı	66
c. İç ve Dış Siyasette Petrolün Rolü	69
E. AZERBAYCAN'DA SİYASİ GELİŞMELER VE SİYASAL YAPILANMA	72
a. Bağımsızlık Hareketinin Başlaması	72
b. Moskova'nın ve Azerbaycan'ın Sovyet İktidarının Tutumu	80
c. 1990 – 20 Ocak Katliamı	82
d. Siyasal Yapılanma ve Siyasi Güçler	89
e. Azerbaycan'ın Dış Politikası ve Dünya Politikasındaki Durumu	97
f. Anayasa'nın Kabul Edilmesi	103
g. Azerbaycan'da Seçimler ve Seçim Sistemi	106

h. Kurumların Yeniden Yapılanması	111
i. Etnik Yapı ve Azınlıkların Durumu	114
k. Demokrasi Sorunu	116

BÖLÜM II

BAĞIMSIZLIKTAN SONRA AZERBAYCAN'DA KÜLTÜREL YAPILANMA	119
a. Bağımsız Azerbaycan'da Kültürel Faaliyetler	119
b. Sanat, Edebiyat ve Tarihi Değerler	120
c. Milli Düşüncenin Gelişimi ve Milliyetçilik	126
d. Türklük ve Türk Milliyetçiliği Açısından Azerbaycan	130
e. Azerbaycan'da Dil ve Alfabe	133
f. Azerbaycan, Türkiye ve Türk Dünyası	139

SONUÇ	143
-------	-----

BİBLİYOGRAFYA	146
---------------	-----

Giriş

1985 yılından başlayarak SSCB’de yaşanan değişimler sonucu dünya dengeleri de değişim göstermeye başladı. Gorbaçov’un uygulamaya koyduğu “Glasnost” ve “Perestroyka” (Açıklık ve Yenidenkurma) politikaları, büyük çöküntü içine girmiş Sovyet İmperyası’nı kurtarma operasyonu olarak görülmekte idi. Bu politikaların uygulanmasına başlanınca ise Birlik Cumhuriyetlerinde giderek artan özgürlük talepleri daha açık bir şekilde gündeme gelmeye başladı. Cumhuriyetlerdeki artan talepler ve bu taleplerin yerine getirilmesi isteği ile başlayan kıpırdanmalar aslında merkez için ciddi sorunların başlangıcı sayılabılırdi. 1987-1988 yıllarında başlayan huzursuzluklar ve imperya karşıtı Cumhuriyetlerin gösterileri, protestoları SSCB’nin dağılma sürecine girmiş olduğunu göstermekte idi. 1990’dan sonra ise bu süreç ivme kazanmıştı ve önlenemez duruma gelmişti. Neticede SB’yi ayakta tutma ve koruma amacı ile ortaya konan politikalar ters tepki yapmış, imperyanın dağılma sürecini de bir anlamda hızlandırmıştır. 1991 yılının sonlarında ise SB’nin dağılması fiilen gerçekleşmiş ve resmen de bu teyit edilmiştir. Bu dağılma sonucunda dünya üzerinde iki süper güçten biri sahneden silinmişti. Onun yerini ise 14 yeni, bağımsız Cumhuriyet almıştır.

SSCB’nin dağılma sürecinde ortaya çıkan Cumhuriyetlerden biri de 1991 yılının Ekim ayının 18’de bağımsızlığını ilan eden ve özgürlüğüne kavuşan Azerbaycan Cumhuriyeti’dir. İmperya’nın dağılma süreci içinde Azerbaycan, istiklalini elde ederken SB’nin dağılmasını da önemli ölçüde etkilemiştir. Çünkü Azerbaycan, birliğin en önemli cumhuriyetlerinden idi. Bu dönemde, uzmanların görüşlerine göre Azerbaycan Ukrayna ile birlikte ekonomik bakımda kendine yete bilen iki cumhuriyetten biri idi. Ayrıca SB’nin petrol deposu ve petro-kimya sanayisinin büyük bölümünü oluşturan Azerbaycan bağımsızlığı kesin hedef olarak belirlemiş ve buna da ulaşmıştır. Bu ise diğer birlik cumhuriyetleri için örnek oluşturmuş ve onları da istiklale yönlendirmiştir.

Azerbaycan’ın istiklali ise görüldüğü kadar basit elde edilmemiştir. SB’nin bir çok cumhuriyeti nerede ise dağılma sonucu bağımsız kalmıştır. Azerbaycan ise 1988’den başlayıp 1991’in sonlarına kadar devam eden bir halk hareketi sonucu bağımsızlığını elde etmiştir. Bu süre içinde Azerbaycan halkı bir çok zorluklara

göğüs germiş, gerçek bir mücadele örneği sergilemiş ve şüphesiz ki, bir çok kurbanlar vermiştir.

Bugün Azerbaycan 10 yıla yakın bir süredir ki, Kafkasya'nın güneyinde, Hazar Denizinin batı sahillerinde, çok önemli bir bölgede bağımsız varlığını sürdürmektedir.

Azerbaycan bağımsızlığına kavuştuktan sonra sahip olduğu ekonomik potansiyel ile her zaman dünya gündeminde kaldı. Azerbaycan zaman zaman da yaşadığı dış baskılar ve Ermenistan'ın işgaline maruz kalmış devlet gibi gündeme geldi.

Azerbaycan hakkında ortaya konulan bilimsel-aktüel çalışmalar da genelde Azerbaycan'ın ekonomik gücü, sahip olduğu zengin kaynakları ve Karabağ savaşı ile ilgili olmakla sınırlı kalmıştır. Bu çalışmada ise Azerbaycan'ın tarihi geçmişi ışığında, sahip olduğu koşullar çerçevesinde, bağımsızlığına kavuştuktan sonraki siyasi ve kültürel yapılanması incelenmeye çalışılmıştır. Bu çalışma iki bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm Azerbaycan'ın siyasi yapılanmasına ilişkin konuları içermektedir. Bu bölümün ilk kısmında öncelikle Azerbaycan'ın tarihteki yerine ve önemine değinilmiştir. Bu kısımda ülkenin jeopolitik konumu, Kafkasya'daki konumu ile ilişkilendirilerek incelenmiştir. Aynı zamanda bu kısımda Azerbaycan'ın nüfus ve ekonomik yapısına ilişkin hususlarda ele alınmıştır. Bu bölümün ikinci kısmında Azerbaycan'ın 1.Dünya Savaşındaki durumu gözden geçirilmiştir. 1917 de Rusya'da gerçekleşen Bolşevik ihtilalinin Azerbaycan'a yansıması ve 1918 de kurulan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti bu kısımda ele alınmıştır. Bugün için bağımsız Azerbaycan'ın en önemli sorunu durumundaki Karabağ Savaşı ve Azerbaycan-Ermenistan ilişkileri birinci bölümün üçüncü kısmında incelenmiştir. Buradan Karabağ ile birlikte işgal altında bulunan diğer bölgelerin durumu da değerlendirilmiştir. Azerbaycan'ın zengin petrol ve doğal gaz kaynaklarının ülkeye sağladığı fayda ve avantajlar, bunların ülkenin siyasi, sosyal, kültürel ve ekonomik hayatına etkileri ilk bölümün dördüncü kısmının konusunu oluşturmaktadır. Birinci bölümün son kısmı ise Azerbaycan'ın bağımsızlıktan sonraki siyasi hayatına ve siyasi yapılanmasına ilişkin konuları kapsamaktadır. Burada da Azerbaycan bağımsızlık hareketine ve bu dönemde yaşanan siyasi gelişmelere ilişkin konular yer

almaktadır. Bağımsızlık ilanından sonra yaşanan iktidar değişiklikleri, Anayasanın kabulü, ülkede yapılan seçimler, oluşan siyasi ortam bu kısımda ele alınmıştır.

Çalışmanın ikinci bölümü ise tamamen Azerbaycan'da yaşanan kültürel değişim ve kültürel yapılanmaya ilişkin konuları içermektedir. Burada üzerinde durulan önemli hususlar, Azerbaycan'ın dil yapısı ve alfabesi, sanatı, edebiyatı ve tarihi değerleridir. Azerbaycan'ın kültürel hayatında önemli yere sahip Türklük ve Milliyetçilik konuları da burada ele alınmıştır.

Çalışmada konu üzerine Türkiye'de ve Azerbaycan'da yayınlanmış kitap, dergi, ansiklopedi, broşür ve gazetelerin içerdiği bilgilerden yararlanılmıştır. Azerbaycan'da yayınlanmış yayınlardan yapılan alıntılar Azeri Türkçe'sinden ve Rusça'dan Türkiye Türkçe'sine çevrilerek aktarılmıştır.

BÖLÜM I

AZERBAJCAN'IN SİYASİ YAPILANMASI

A. AZERBAJCAN'IN TARİHTEKİ YERİ VE ÖNEMİ

a. Azerbaycan Adı ve Azerbaycan'ın Tarihteki Yeri

Kafkasların güneyinde, Hazar Denizi'nin batısında ve İran'ın kuzeyinde bulunan ve bugünkü adıyla Azerbaycan diye adlandırılan ülkenin adı konusunda birkaç farklı görüş ortaya koyulmuştur.

Antik kaynaklar Azerbaycan'ın güney bölümünü Atropatena, Kuzey bölümünü ise Albaniya olarak adlandırmıştır. M.Ö. 2.yüzyıla kadar bu adlar kaynaklarda geçmemektedir. Bu yüzyılın yazarlarından Polibi Azerbaycan'ın güney bölümünü "Artabaza'nın vilayeti" olarak (hükümdarın adı ile) adlandırmıştır. Fakat Artabaza'nın adı ülkeyi bildiren Azerbaycan'a dönüşmedi. Tarihte ilk defa 1. yüzyılda Strabon bu ülkenin adını Atropat olarak değerlendirmiştir. Strabon eski İran dilini etnosların kaynaklarından yararlanmıştı. Herhalde ülkenin gerçek adı Atropat adına benzer şekilde ifade ediliyordu. Buna göre etnoslarca ifade edilen Atropat adının bütün ülkeyi adlandırması daha doğru sayılmıştır. Atropatena adı ise erken ortaçağ kaynaklarında Aturpatakan gibi de kullanılırdı. Fakat Suriye ve Bizans kaynaklarında Adorbigan/Adazbagan, ortaçağ Fars kaynaklarında Adirbican, Aderbijan vs. şeklinde ifade edilmiştir. Azerbaycan adının oluşmasında, adar/atur ve adir/ader kelimeleri önemli yer almaktadır. Birincisi, eski İran dilinde "od" anlamına geliyordu ve fonetik değişikliklere uğrayarak "azer" şeklini almıştır.¹

İkinci söz ise Türk dilinde şimdi "adır" şeklini korumaktadır. Fakat yer adı içinde "azer" fonetik değişikliğine uğramıştır. Varolan şekillerden hareketle belirtmek gerekiyor ki, Azerbaycan adının daha önceki şekillerinde de adır/ader/adir unsurları yer almıştır. Türk dilinde "adır"dağlık coğrafi manzarayı anlatmakla birlikte "yükseklik, tepelik, tepeli dağ silsilesi" anlamına da geliyordu.²

¹ Yusif B. Yusifov v.d, Azerbaycan Tarihi 1. Cilt, Bakü 1994, s.17

² Y.B. Yusifov, a.g.e., s.18

Cemi üt-Tevarih'in yazarı Reşideddin ile 14.yüzyılda, Muhammed Hüseyin ibn Halef Tebrizi ise 18.yüzyıl'da Azerbaycan sözünün anlamını kelimenin etimolojisinde ve kendi ana dilimizde aramışlardı. Tebrizi belirtiyor ki, "azer" eski Türk dilinde yüksek (yüce), "baygan" ise büyük asaletli adamlar anlamına geliyordu.³

Bu açıklamalara göre Azerbaycan kelimesinin gerçekte bir Türk sözü olarak Türk ülkesine verilen ad olduğunu söylememiz mümkündür.

Tarihi kaynaklara göre Azerbaycan toprakları üzerinde çok sayıda devlet kurulmuş ve Azerbaycan tarihi de çok eskilere dayanmaktadır. Azerbaycan dünyanın en eski yerleşim bölgelerinden biridir. Bunu bölgede yapılan arkeolojik kazılar sonucu ortaya çıkarılan "Kuruçay Medeniyeti" ve "Azih" mağarasında yapılan incelemeler de doğrulamaktadır.

Azih mağarasında yapılan incelemeler ilk insanların buraya 1-1.2 milyon yıl önce yerleştiğini göstermektedir. Bu mağarada bulunan ateş kalıntısının ise 700 bin yıllık tarihi olduğu tahmin edilmektedir. Azerbaycan arazisinde kurulan ilk devlet Güney Azerbaycan'da M.Ö. üçüncü bin yılın birinci yarısında ortaya çıkan Aratta Devleti idi. Onun arazisi Urmiye Gölü'nün güneyi ve güneybatı kısmını kapsıyordu. Aratta Devletinin Mezopotamya'nın Sümer şehir devletleriyle siyasi ve medeni ilişkiler kurduğu bilinmektedir. M.Ö. 3.bin yılının ikinci yarısında Urmiye Gölü'nün batı ve güneybatısında Kutium Devleti kurulmuştur. Üçüncü bin yılın sonunda ise Kutium ve Lullubum devletleri dağılarak küçük beyliklere dönüştü.. Bu durum M.Ö. birinci bin yılın başlarına kadar devam etti. Azerbaycan'ın ilk devletlerini Türk kökenli sülaleler idare ediyorlardı.⁴

Bundan sonra yine Urmiye Gölü havzasında Manna Devleti, M.Ö. 4.yüzyılın başlarında İskender'in ölümünden sonra imparatorluğu dağılmaya başlayınca da Aderbaygan (Atropatena) Devleti kurulmuştur.

³ Sabır Rüstemhanlı, *Ömür Kitabı*, Gençlik Yay. Bakü 1989, s.11

⁴ Y.B. Yusifov, a.g.e., s.19; 21; 61; 81; 89; 131-137

Buna göre Azerbaycan'da Türklerin yerleşmesi milattan çok öncelere dayanmaktadır. Türkler öncelikle, belki (M.Ö.) 7.asırda, Sakaların göçü esnasında buraya gelip hakim zümreyi teşkil etmişlerdi.⁵

Miladın 2.asrında Bulgar Türkleri, 3.asırda Hazarlar, 5.asırda Akhunlar, Ağaçeriler ve Saragurlar, 6.asırda Sabirler ve Hazarlar Azerbaycan'a yerleştiler. Emeviler en kudretli çağlarında, 7.asırda Azerbaycan'ı Hazar Türklerinden almak için çok çetin savaşlar verdiler.⁶

Hilafet ordularının Kafkas'a hücumu arafesinde Bizans ve İran arasında bölgeye hakim olmak için uzun süren savaşlar yapıldı. 623 yılında Bizans İmparatoru 2.İrakli savaşta üstünlük elde etti ve Debil'i, Nahçıvan'ı işgal ederek başkent Gazaka'ya kadar geldi. 628 yılında Sasani hükümdarı Hüsrev Perviz tahttan indirilerek idam edildi. Savaşı da Bizanslılar kazandı. Bu sırada Azerbaycan Sasaniler'in hakimiyeti altında idi. Bu tarihlerde Azerbaycan'ın güneyi İran'a tam bağımlı olsa da Kuzey Azerbaycan yarı bağımlı durumda idi.⁷

7.yüzyılın ilk yarısında Arabistan yarımadasında kurulan Hilafet Devleti güç kazanmaya başlamıştı Bizans'a karşı başarılı bir savaş veren Hilafet Orduları Suriye'yi işgal ettikten sonra sıra İran'a girmiş ve Sasani İmparatorluğu Araplara karşı önemli mukavemet göstermemişlerdi. Hilafet Orduları İran'ın Rey ve Gazvin şehirlerini işgal ettikten sonra 639 yılında Huzeyfe'nin komutasında Azerbaycan'a girdiler. Zaman zaman güçlü direnişle karşılaşan Hilafet Orduları, zorlu çarpışmalar ve uzun süren savaşlar sonucu Azerbaycan'ı işgal edebildiler. Azerbaycan'ın Araplar tarafından tamamen işgal edilmesi ise 90 yıl kadar bir zaman aldı. 10.yüzyılın sonlarına kadar Azerbaycan Hilafet Ordularının işgali altında kaldı.

Bin yılları, Türk tarihinin ve neticeleri bakımından dünya tarihinin dönüm noktalarından biridir. Selçuk oğullarının öncülüğündeki Oğuzlar, 11.yüzyılda İran'ı bir Türk yurdu haline getirmişlerdi. Sıra Azerbaycan'a ve Anadolu'ya gelmişti. 1064'te Alparslan Tebriz ve Nahçıvan üzerinden Azerbaycan'a yürüdü, 26 Ağustosta

⁵ Zeki Velidi Togan, *İslam Ansiklopedisi Azerbaycan Bölümü*, Cilt 2, s.97

⁶ Ahmet B. Ercilasun, *Türk Dünyası Üzerine İncelemeler*, ilaveli 2. Baskı, Akçağ Yay. Ankara 1997 s.269

⁷ Y.B. Yusifov, a.g.e., s.236

Anı'yı aldı. 1071'den sonra Anadolu ve Azerbaycan bozkır çocuklarına kapılarını tamamen açmış bulunuyordu.⁸

Selçuklu fethinden itibaren bu bölgelerde pek kalabalık sayıda Oğuz (Türkmen) toplulukları yaşıyordu. Anadolu'yu fetheden ve oradaki Türklüğü uzun bir zaman besleyenler ise bilhassa buradaki Oğuz toplulukları olmuştur.⁹

Selçuklular Devleti ön Kafkasda güçlendiği zaman Türklerin Azerbaycan'a yeni akınları başladı. Onlar, kısa sürede bu bölgeye yerleştiler . Tarihi bir gerçektir ki Azerbaycan'ın en eski ve ilk sahiplerinden biri Türk kavimleri olmuştur. Azerbaycan'a gelen Selçuklular yerli Türklerle aynı veya yakın dili konuşuyorlardı. Sasaniler'in iktidarı döneminde Derbend üzerinden Türk kavimlerinin Azerbaycan'a güçlü akını olmuştur. Sasaniler'in yaptırdığı duvarlar, setler ve kaleler buna engel olamamıştır. Türklerin Azerbaycan'a yeni akını 11.yüzyılın ilk yarısında Selçukluların gelişi ile başladı ve sonraki yüzyıllarda da devam etti. Diğerlerinden farklı olarak bu sefer akınlar güneyden, İran üzerinden geliyordu¹⁰.

Bu sırada Azerbaycan'da Hilafetin hakimiyetinden kurtulmak isteyen feodal devletler 9-11.yüzyıllarda yapılan mücadelelerde istiklallerine kavuşuyorlardı. Bu dönemlerde Şirvanşahlar, Şeddadiler, Saciler, Salariler, ve Revvadiler zaman zaman birbirlerinin yerine geçmişlerdi. 12. yüzyılın başlangıcında oluşan ortam sonucunda Şirvanşahlar Devleti hükümranlığını sürdürdü. Fakat Arran ve Azerbaycan'ın Kura nehrinden güneydeki büyük arazisi Irak'taki Kirman Selçuklularının hakimiyeti altında idi.¹¹ Irak Selçuklu Sultanı Mes'ud zamanında bu devlette kudreti ve becerikliliği sayesinde yükselen ve emrinde daima 50 bin Türkmen süvarisi bulunduran Şemseddin İldeniz, Azerbaycan'ın genel valisi iken, Gürcü ve Abhaz saldırılarına karşı koruduğu Arran ve Şirvan havalisini Selçuklulara katmış, bu bölgeyi 1146'dan itibaren müstakil idareye bağlamıştır. İldeniz'in merkezi Nahçıvan ve Gence'nin bağlı olduğu Tebriz Şehri idi. İldeniz Selçuklular tahtında da oldukça nüfuslu yer edinmiştir.¹²

⁸ Ahmet B. Ercilasun, a.g.e., s.269-270

⁹ Faruk Sümer, **Oğuzlar**, Ankara Üniversitesi D.T.C.F. Yay., Ankara 1972, s.129

¹⁰ Y.B. Yusifov, a.g.e., s.289-290, 292

¹¹ Y.B. Yusifov, a.g.e., s.273,299

¹² Sadettin Gömeç, **Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi**, Akçağ Yay. Ankara 1999, s.9

Irak Selçuklu hükümdarının atabegi olan kudretli İldeniz 30 yıla yakın Azerbaycan'ı fiilen idare etmiş ve İldenizler sülalesi 1221'de Celaledin Harzemşah'ın gelişine kadar ülkeye hakim olmuştur.¹³ Bu devlet Azerbaycan tarihine Azerbaycan Atabeyler Devleti olarak geçmiştir. Bu sırada başlayan Moğol akınları Azerbaycan'ı da tehdit etmeye başlamıştı .

Horasan ve Irak'ı işgal eden Moğollar 1220.yılında ilk defa Azerbaycan'a yürüyüş yaptılar. Bu yürüyüşler sonucunda Azerbaycan'ın bazı bölge ve şehirlerini yağmaladılar, bazı bölgeleri İldeniz Özbek ve diğer idarecilerin haraç vermeyi kabul etmesi sonucu işgalden vazgeçerek haraç almakla yetindiler. 1222 yılında Derbentten geçerek kuzeye geri döndüler. Moğollar'ın bu hareketleri gelecekteki işgalleri için zemin hazırlamak amacıyla yapılmış faaliyet idi.. Bunun ardından Azerbaycan kuzey Kafkas çöllerinden geçerek Derbende gelen Kıpçak birliklerinin akınına uğradı. 1225 yılından 1231 yılına kadar Moğollar'ın saldırıları sonucu hakimiyetini kaybeden Harzemşahlı devletinin hakimiyeti devam etti. 1231'den 1256 yılına kadar Azerbaycan Moğollar'ın atadıkları canişinler tarafından idare edilmiştir. 1256'da Moğol şehzadesi Hülagü Han, Azerbaycan'ı ve arkasından 1258'de Bağdat'ı işgal etti. Böylece yeni zapt edilen yerler İlhanlılar Devletine katıldı. Azerbaycan devletin merkezine çevrildi ve Abaga Han döneminden başlayarak Tebriz başkent oldu.¹⁴

Azerbaycan'da İlhanlıların hakimiyetinden sonra bir süre Altın-Ordu devleti hükümran oldu. Hülagü ailesinden Ebu Said 1335'te ölünce Azerbaycan Moğol kökenli Çobanlıların eline geçti. Bundan sonra bu topraklarda Celayirliler hakim oldu. Daha sonra Doğu Anadolu ve Azerbaycan'a Celayirliler ve Temürlülerle çekişen Karakoyunlular hakim oldular. 1408'de başlayan bu hakimiyet 1467'de Akkoyunlular'ın güçlenmesiyle son buldu. Bugün Doğu Anadolu ve Azerbaycan'da rastlanan koç,koyun heykelleri Akkoyunlu hakimiyetinin en önemli belirtilerindendir. Karakoyunlu ve Akkoyunlular zamanında Azerbaycan coğrafyasındaki Türkleşme köklü bir şekilde devam etti.¹⁵

¹³ Ahmet B. Ercilasun, a.g.e., s.270

¹⁴ Y.B. Yusifov, a.g.e., s.322-325.

¹⁵ Ahmet B. Ercilasun, a.g.e., s.271.

Azerbaycan'da tarih boyunca kurulan Türk devletleri içinde şüphesiz en güçlüsü, en uzun ömürlüsü, ve doğurduğu sonuçlar bakımından da en önemlisi Safaviler Devleti'dir. 1501 yılının ortalarında Nahçıvan'da Akkoyunlularla çatışan ve onları yenilgiye uğratan İsmail, 1501 sonbaharında Tebriz'e girdi ve kendini Şah ilan etti. Böylece Safavi Devleti kurulmuş oldu. Ülkenin başkenti Tebriz olurken, ülkenin asıl temelini de Azerbaycan oluşturuyordu. 16.yüzyılın ortalarında devlet erkanının tamamına yakını Azerbaycan Türkü idi. Safavi Devletinin güçlenmesi zamanla Azerbaycan'ı Osmanlı-İran çekişmesine sahne yapmıştır. İki büyük devletin çatışması talihsiz Çaldıran savaşını doğurdu. 23 Ağustos 1514'te Çaldıran çölünde Sultan Selim ile Şah İsmail'in orduları karşı karşıya geldi ve kanlı savaşı kazanan Sultan Selim Tebriz'i işgal etmesine rağmen elinde tutamadı, fakat Doğu Anadolu Osmanlılarda kaldı, Azerbaycan ise Safavilerde. Osmanlılar 16-18.yüzyılda Azerbaycan'a birkaç defa girdiler fakat, bunlar da uzun sürmedi. 16.yüzyılın sonunda Azerbaycan ve Kafkasya 15 yıl kadar Osmanlıların hakimiyetinde kaldı. Bunun dışında 18.yüzyılın sonuna kadar Azerbaycan Safavi Türk Devletinin hakimiyeti altında kaldı¹⁶. Safaviler Devletinin hakimiyetinin son bulmasından sonra İraı.'da Avşar ve Kacar Hanedanlıkları hakim oldu. Azerbaycan'da hanlıklar dönemi başladı.

Hanlıklar döneminde Azerbaycan'ın Aras Nehri ile Kura nehri arasında Karabağ Hanlığı, Zengezur sıra dağlarıyla Aras vadisine kadar uzayan arazide Nahçıvan Hanlığı, Murovdağ'dan Kura nehrine kadar Gence Hanlığı, Şirvan düzlüğünde Şamahı hanlığı vardı. Azerbaycan'ın kuzeybatısında Şeki Hanlığı mevcut idi. Bunların yanı sıra Abşeron yarımadasında Bakü Hanlığı, Hazar'ın batı kıyılarında Guba ve Derbend Hanlıkları, Hazar'ın güneybatısında Talış, Azerbaycan'ın güneyinde Tebriz, Urmiye, Hoy, Karadağ, Serab, Marağa, Maku Hanlıkları meydana geldi.

Bu dönemde Azerbaycan'da meydana gelen hanlıklar birer bağımsız devlet gibi hareket ediyor ve merkezi bir durum olmadığı için aralarında birlik yoktu. Çoğu zaman birbirleriyle çatışmalar ve çekişmeler yaşamışlardı

18.yüzyılın sonu ile 19.yüzyılın başlangıç dönemlerinde artık Rusya ve İran Azerbaycan'ı işgal etme niyetlerini açıkça ortaya koyuyorlardı. 1801'de Rusya

¹⁶ Y.B. Yusifov, a.g.e., s.402,403,406,407; A.B. Ercilasun, a.g.e., 27

himaye bahanesiyle Doğu Gürcistan'ı işgal etti ve böylece Azerbaycan'ın işgalinin öni açılmış oldu. 1803 yılının yazında Rus ordusu Gürcistan üzerinden Car-Balaken'e girdi ve Azerbaycan'ın işgalini başlatmış oldu. Arkasından diğer Hanlıkları işgale koyulan Rus ordusu zaman zaman İran ordusuyla karşı karşıya geliyordu. 1812 yılında Rusya-Fransa savaşını fırsat bilen İran ordusu Azerbaycan'ın kuzeyine doğru ilerlemeye başladı. Fakat Ruslarla İranlılar arasında uzun süren savaşlar Rusların zaferi ile sonuçlandı. Bu savaşlar sonunda, 1913 yılının Ekim ayının 12'de Karabağ'ın Gülistan köyünde, 1928 Şubat ayının 10'da Türkmençay köyünde Rusya ve İran arasında iki antlaşma imzalandı.¹⁷ Bu iki anlaşma ile Azerbaycan iki işgalci güç tarafından paylaşılıyordu. Bu bölünme Azerbaycan tarihinin en kara sayfası olarak nitelendirilebilir. Bu bölünmenin ardından Kuzey Azerbaycan'da Rusların Ruslaştırma, Güney Azerbaycan'da İran'ın Farslaştırma politikaları başladı. Azerbaycan halkı bu emperyalizmin etkisinden bu gün de tamamen kurtulmuş değil. Güney Azerbaycan bugün de halen İran işgali altındadır.

Bölgedeki Rus hegemonyası kalıcı ve birçok nedenlere dayalı idi; İran ve Türkiye ile kazançlı bir ticaretin cazibesi, ipek, pamuk, bakır gibi yerel hammadde kaynakları ve seyrek nüfuslu toprakların kolonileştirilmesi arzusu bunlar arasındaydı, fakat hepsinden önce gelen Transkafkasya geçidinin stratejik önemi idi. Rusya'nın buraya olan askeri ilgisi, Rusya'nın varlık alanını Hint Okyanusu istikametinde genişletmek arzusunda olan Büyük Petro dönemine kadar uzanmaktadır.

Çar 1.Aleksander (1800-1825)'in daha önce Gürcü Krallığı'nın egemenliğinde bulunan toprakları da kapsayacak şekilde Gürcü Guberniyasını (eyaletini) kurduğunu ilan etmesiyle Rus himayesi doğrudan istilaya dönüştü. Bu yeni eyalet Kazak ve Şemşedil sultanlıklarını da kapsıyordu. Bunlar Rusya'ya dahil edilen ilk Azerbaycan topraklarıydı.¹⁸

¹⁷ Y.B. Yusifov, a.g.e., s. 552, 575-579

¹⁸ Tadeus Swietochowski, Müslüman Cemaaten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan'ı (1905-1920), Bağlam Yay. İstanbul 1989, s.21-22

b. Azerbaycan'ın Jeopolitik Konumu

Küçük bir ülke olmasına ve az nüfusuna karşılık, geniş enerji kaynaklarıyla kendini gösteren Azerbaycan, jeopolitik yönden kritik bir ülkedir. Azerbaycan, Hazar Havzası ve Orta Asya'nın zenginliklerini ihtiva eden bir şişenin mantarı gibidir. Bağımsız bir Azerbaycan, Batının enerji bakımından zengin Hazar Havzası'na ve Orta Asya'ya açılımı için bir koridor hizmet görebilir. Aksine boyun eğmiş bir Azerbaycan Orta Asya'nın dış dünyadan tecrit edilmesine ve yeniden Rusya ile birleşmek üzere baskılara maruz kalmasına yol açabilir.¹⁹

Nüfusu 8 milyon, yüzölçümü 86.6 bin km² olan Azerbaycan Cumhuriyeti elverişli coğrafi-politik konuma sahip olup, Asya ile Avrupa'nın kavşağında bulunuyor. Ayrıca Azerbaycan, Doğuya ve Batıya açılan transit yolunun, "İpek Yolu"nun üzerinde yer almaktadır. Azerbaycan'ın bu önemli pozisyonu ve Orta Asya Cumhuriyetleri için bir kapı durumunda olduğunu çok iyi bilen Mustafa Kemal Paşa 18 Ekim 1921 tarihli mektubunda Azerbaycan'ın Ankara'daki diplomatik temsilcisi İbrahim Ebilov'a "Coğrafi konumu göz önünde tutulursa, gerçekten Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Asya'daki kardeş hükümet ve halklar için bir temas ve dayanak noktası olduğu görülür. Azerbaycan'ın bu önemli konumu görevini mühim kılmaktadır."²⁰ diye yazıyordu. Azerbaycan bugün de aynı öneme sahiptir.

Azerbaycan'ın Asya, Avrupa ve Kafkasya arasında bir geçit noktasında olması dış ülkeleri en az Bakü petroleri kadar ilgilendirmektedir. Avrupa, Kafkasya, Hazar, Orta Asya nakliyat, ticaret yolu projesini geliştirmek Türk dünyası için önemlidir. Bu Asya'yı Avrupa ile birleştiren önemli "İpek Yolu"nun modern şeklini oluşturabilir. Azerbaycan ve genelde Kafkasya çok önemli coğrafi bölgede yer almaktadır. Kafkasya yalnız Hazar ile Karadeniz arasında değil, aynı zamanda üç deniz arasında bir boyun görevi görmektedir. Hazar, Don ve Volga nehirleriyle Karadeniz'e bağlanmaktadır. Buna boğazlarla Karadeniz'e bağlanan Marmara ile Ege ve Akdeniz'i de ilave etmek gerekir.²¹

¹⁹ Namık Kemal Zeybek, *Türk Olmak*, Ocak Yayınları, 1999, Cilt 2, s.31,231

²⁰ Atatürk'ün Söylev ve Demeçleri, AKOTKAAM, 1989, Cilt 2, s.24

²¹ Abbas Aslan, "Azerbaycan'ın Jeopolitik Durumunun İran Toprak Bütünlüğüne Etkisi", *Azerbaycan Türk Kültür Dergisi (TKD)*, Ocak-Şubat 1999, s.21

Azerbaycan bölgenin önemli ticaret merkezi konumuna da gelebilir. Özellikle Türkiye'nin, Hazar Havzası'nda Azerbaycan'ı ticaret merkezi durumuna getirmek için girişimleri bulunmaktadır.

Fakat bugün Azerbaycan kuzeyde güçlü komşusu Rusya'dan, güneyde İran'dan yöneltilen baskılara karşı fevkalade hassas durumdadır.²² Bunun için Azerbaycan'ın bölgedeki Rusya ve İran etkisini azaltabilmek için desteğe ihtiyacı vardır.

Bugünkü Azerbaycan Cumhuriyeti, 1991'den beri Birinci Azerbaycan Cumhuriyeti'nin (1918-1920 yılların kurulmuş cumhuriyete işaret ediliyor) karşılaştığı, jeopolitik öneminin sancılarını çekmektedir. Her iki olayda da Azerbaycan'daki kontrolünü yitiren Rusya, burada egemenlik olmasa da bir derece etkisini yeniden kurmak istemektedir. Bir Rus Devleti olmasa da, Rus düzeninin mirası, birincisinde yaptığı gibi bugünkü Cumhuriyete de şekil vermeye çalışmaktadır. İran, o zaman olduğu gibi şimdi de, Azerbaycan'daki etkisini güçlendirmeyi çalışmaktadır.²³

Azerbaycan'ın jeopolitiğinden bahsederken ülkenin coğrafi yapısından kaynaklanan durumlara da değinmek gerekiyor. Azerbaycan'ın etrafı genelde yüksek dağlarla çevrilidir. Ülkenin kuzey sınırlarını Büyük Kafkas dağları oluşturmaktadır. Güneyde ise İran ile sınırı Talış Dağları belirlemektedir. Güneybatıda Küçük Kafkas Dağları yer almaktadır. Azerbaycan'ın güneyinden kuzeyine doğru boydan boya uzanan Hazar Denizi ülkenin doğu sınırlarının tamamını oluşturmaktadır. Sınırların genelde yüksek dağlardan oluşması bu dağların stratejik önemini arttırmaktadır. Tarih boyunca da bu dağların yüksekliklerin Azerbaycan için birer kale olduğu bilinmektedir. Buna karşılık bu yüksek dağ silsileleri kara ulaşımını olumsuz etkilemektedir.

Azerbaycan'ın etrafının dağlarla çevrilmesinin yanı sıra ülke arazisinin yaklaşık % 40'ı ovadır. Kafkas dağlarının rüzgarı kesmesi nedeniyle de ılık bir iklime sahiptir. Bu nedenlerle de Azerbaycan önemli tarımsal güce de sahiptir. Tarım için uygun ve en verimli topraklar ise Kura ve Aras nehirleri arasındaki Mil, Mugan

²² Namık Kemal Zeybek, a.g.e., s.232

²³ Audrey L. Altstadt, "Millî Bilinç Meselesi", Azerbaycan TKD, Temmuz-Ağustos 2000, s.86

ve Şirvan ovalarında bulunmaktadır. Tarımsal alanda önemli potansiyele sahip olması, en azından kendi kendine büyük oranda yetebilmesi jeopolitik açıdan önemini daha da artırmaktadır.

Hazar Denizi'nin kıyısında bulunması deniz taşımacılığında Azerbaycan'ı önemli bir liman ülkesi konumuna getirmiştir. Ayrıca Don ve Volga nehirleri ile Hazar'ın Karadeniz'e bağlanabilmesi bölgede deniz ticaretinde Azerbaycan'ı dış dünya ile ilişkilendirebilmektedir. Fakat Hazar Denizi'ne olan uzunca kıyı şeridi, Rusya ve İran gibi bölgenin güçlü ve Azerbaycan üzerinde etkisi bulunan ülkelerin faaliyetleri Azerbaycan için ciddi güvenlik sorunu oluşturmaktadır. Nitekim tarihe bakıldığı zaman 1919'da İngilizler, 1920'de Kızıl Ordu Azerbaycan'ı işgal ederken ülkenin en önemli merkezi, başkent Bakü'yü Hazar'dan donanma ile de kuşatmışlar ve denizden çıkartma yapmışlardı. 1990, 19-20 Ocak gecesi Kızıl Ordu donanması Bakü'ye çıkartma yapmıştır. Bu nedenlerden dolayı Azerbaycan, güvenlik açısından her zaman için güçlü bir donanmaya ihtiyaç duymaktadır. Bu ise büyük maddi külfeti gerektirmektedir.

Azerbaycan'ın zengin yer altı kaynaklara sahip bulunması da jeopolitik konum bakımından önemli bir durumdur. Petrol, doğal gaz, kurşun, çinko, bakır, demir cevheri vb. gibi kaynakların ülkede önemli miktarlarda bulunması bütün dünyanın dikkatini Azerbaycan'a çevirmiştir. Azerbaycan da bu durumdan en azami düzeyde fayda sağlamaya çalışmaktadır.

Ülkenin jeopolitik konumunu incelerken nüfus sayısı ile nüfus yapısını da dikkate almak gerekiyor. 1999 verilerine göre Azerbaycan'ın toplam nüfusu 8 milyonun üstündedir. Azeri nüfus toplam ülke nüfusunun % 90'ını oluşturmaktadır.²⁴ Ülke nüfusunun büyük oranda Türk olması, ayrıca toplam nüfusun %95'den fazlasının eğitilmiş olması (en az okur-yazar düzeyinde) Azerbaycan'ın jeopolitiği bakımından önemli bir durumdur.

²⁴ Ülke Profilleri, Azerbaycan Kazakistan v.d.; T.C. Başbakanlık TİKA Yayınları, Ankara 2000, s.10

c. Azerbaycan'ın Nüfus Yapısı

Türk kavimlerinin Azerbaycan'ı yurt edinmeleri çok eskilere dayanmaktadır. Sakalar olarak bilinen Türk kavmi Azerbaycan'a ilk gelen Türklerden sayılmaktadırlar. Arkasında Hun Türkleri'nden bazı kavimler Azerbaycan'a yerleşmişlerdir. Daha sonra da Oğuz Türkleri'nin bir çok boyu Azerbaycan'a yerleşmişlerdi.

Azerbaycan'ın tam bir Türk ülkesi haline gelmesi Selçuklular zamanında olmuştur. Sultan Alparslan'ın Bizanslıları Malazgirt Meydan Muharebesinde (1071) yenmesinden sonra hem Azerbaycan, hem de Anadolu birer Türk vatanı haline gelmiştir. Daha önce Türk dervişleri Azerbaycan'a yerleşmişlerdi. Orta Asya Türkleri'nin Moğol istilasına uğramasından sonra Moğol hakimiyetini tanımadığı için bazı Türk kavimleri gelip Azerbaycan'a yerleşmişlerdi.²⁵

Daha sonraki tarihlerde Ruslar, Azerbaycan'ın nüfus yapısını değiştirmeye yönelik bir çaba içine girmişlerdi. 18.yüzyılın sonlarında Azerbaycan'ı işgal eden Çar Rusya'sı buradaki tarıma müsait arazilere Rus köylülerini yerleştirerek bölgede Rus nüfus oluşturmayı planlamıştır. Bu uygulamanın benzeri Sovyetler Birliği döneminde de devam etmiştir. Bu dönemde daha çok sanayi işçisi, teknik eleman ve yönetici sınıfı Azerbaycan'a yerleştirilmeye çalışılmıştır. Bunun yanında belirli dönemlerde İran'dan göç eden ve Rus-Osmanlı savaşlarında Osmanlı Türkleri'ne karşı düşmanca tavır takınan Ermeniler, Azerbaycan'a yerleştirilmiştir. Bu göçler devam etmiş ve Azerbaycan'da bu politikalar sayesinde Ermeni nüfus oluşturulmuştur.

1992 yılında 7.800.000 olan Azerbaycan nüfusunun % 90'a yakını Azeri Türktür. Azerbaycan'da bu dönemde en büyük etnik grubu % 3.9 oran ile Ruslar oluşturmaktadır. İkinci kalabalık grubu ise % 1.1 oranla Ermeniler oluşturmuyorlardı. % 5 oran ise diğer azınlıklara ait idi.²⁶1996 yılı itibariyle Azerbaycan'ın nüfusu 7.549.000 kişidir. Ülke nüfusunun %82'sini Azeri Türkleri oluşturuyordu. Azerbaycan'ın toplam nüfusunun % 5 kadarını Ruslar, % 7'sini Ermeniler, geri kalan % 6'lık oran ise diğer milletler oluşturmaktadır. Azerbaycan nüfusunun % 48.6'sını

²⁵ Mehmet Saray, *Azerbaycan Türkleri Tarihi*, TDAV Yayınları, İstanbul 1993, s.13

erkek, % 51.4'nü kadın nüfus oluşturuyor. Kadın nüfusunun erkek nüfustan fazla almasının nedeni ülkenin Ermenistan'la savaş halinde olmasıdır.²⁷

Azerbaycan'ın nüfus yapısına bakıldığı zaman dikkat çeken bir husus da ülkede belirli oranda Ermeni azınlığın varlığıdır. Yalnız bu oran çok düşüktür ve sadece Dağlık Karabağ nüfusunun Azerbaycan nüfusu içinde kayıtlara geçmesinden kaynaklanmaktadır. Daha önceden hemen hemen Azerbaycan'ın her tarafında yaşayan Ermeniler, Ermenistan'ın Azerbaycan'a karşı saldırgan tutum içinde olması, Ermenistan'da yaşayan Azerbaycanlıları katletmesi ve yaşadıkları topraklardan sürmesi, Karabağ'da Ermenilerin Azerbaycanlılara karşı düşmanca tutum sergilemesi sonucu durumdan rahatsız olmuşlardı. Buna Azerbaycanlıların doğal tepkileri de eklenince Ermeniler Azerbaycan'da yaşayamayacaklarını anlayarak Rusya, Gürcistan ve başka yerlere göç etmişlerdi.

Diğer bir taraftan Azeri-Ermeni anlaşmazlığında Rusya'nın Ermenilerden taraf olması, Ermenilere askeri, siyasi, maddi her türlü desteği sağlaması Azerbaycan'da Rus nüfusa karşı tutumu da etkiledi. Yine bağımsızlık mücadelesi sırasında Rusların Azerbaycan'da şiddete başvurması ülkede Ruslara karşı oluşan olumsuz tutumu etkileyen diğer önemli faktör idi. Rus askerlerinin Azerbaycan'dan çıkarılması ordu mensuplarının ve ailelerinin Azerbaycan'dan ayrılmasına neden oldu. Bütün bu nedenler Azerbaycan'da Rus nüfusunun oranını önemli ölçüde azalttı.

Yukarıda verilen 1992 ve 1996 yıllarına ait nüfus oranları rakamlarına bakıldığında 1996 rakamlarının daha düşük olduğu görülmektedir. Bunun nedeni Rus nüfusun bir bölümünün, Ermenilerin ise tamamının ülkeyi terk etmesidir. Bir de bu süre içinde Ermenilerle çatışmaların daha da alevlenmesi çok sayıda insan kaybına neden olmuş, ülke nüfusunu olumsuz yönde etkilemiştir.

Azerbaycan'da halkın büyük bir kısmı Müslümandır. Ülke hane halkı büyüklüğü 4.4 kişidir.²⁸

Bugün Azerbaycan nüfusu genelde Kura nehri oluğunda yoğunlaşmıştır. Azerbaycan kır-kent nüfus değişimi ise, sürekli olarak kent nüfusu lehinde

²⁶ Mehmet Saray, a.g.e., s.11

²⁷ Ramazan Özey, *Dünya Platformunda Türk Dünyası*, Aktif Yayınevi, İstanbul 1999, s.48

²⁸ Ramazan Özey, a.g.e., s.48

değişmiştir. 1991 yılına gelindiğinde ülkede toplam nüfusun % 54'ü şehirlerde yaşarken, kırsal nüfus oranı % 46'ya düşmüştür.²⁹

Daha sonraki yıllarda bu oranlarda önemli değişimler olduğunu da söyleyebiliriz. Kırsal kesimin uğraş alanı tarım ve hayvancılık sisteminin Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından çökmesi, gerekli reformların zamanında yapılamaması kırsaldaki işsiz nüfusun büyük şehir merkezlerine göç etmesine neden oldu.

Azerbaycan nüfusu Ermeni işgalinden de çok etkilenmiştir. İşgal olunan ve yoğun çatışmaların yaşandığı bölgelerde bulunan halk ülkenin başka bölgelerine yerleşmek zorunda kalmışlardır. Her şeylerini işgalci Ermenilere terk ederek göç etmek zorunda kalan halk Azerbaycan'ın her tarafına yayılmış bulunmakta ve çok zor koşullarda hayatlarını sürdürmeye çalışmaktadırlar.

Karabağ problemi ve Ermeni birlikleri tarafından Azerbaycan topraklarının işgal edilmesi "zorunlu göçmenler" olarak adlandırılan nüfus tabakasının oluşmasına neden oldu. Göçmenler 1989 yılında daha ihtilafların başlangıcında Ermenistan'dan sürülmüş 230.000 Azerbaycan Türkü ve Orta Asya'dan sürülerek Azerbaycan'da yerleşmek zorunda kalan 50.000 Mesheti Türkünden oluşmaktaydı. 1990-1994 yılları arasında Azerbaycan toprağının Ermeni işgaline maruz kalması sonucu 700.000'den fazla insan Karabağ ve onun civar bölgelerinden yaşadıkları yerleri terk etmek zorunda kaldılar ve ülkenin her tarafına dağıldılar. Böylece bugün Azerbaycan'da nüfusun 1.000.000'dan fazlası zorunlu göçmenlerden oluşmaktadır.³⁰ Yurtsuz-yuvasız kalan bu insanların durumu Azerbaycan'ın en önemli problemlerinden biridir.

Doğum ve ölüm oranlarına bakıldığında Azerbaycan'da 1989 yılında zamanla iyileşen sağlık şartlarına paralel olarak bir iyileşme görülmüştür. 1989 Azerbaycan'da doğum oranı % 2.6, ölüm oranı % 0.6 ve nüfus artış oranı da % 2 idi. 1991 yılında bağımsızlık kazanıldıktan sonra nüfus artışı ise % 2.4 olmuştur.³¹ Bu oranlar Azerbaycan için iyi sayılabilecek rakamlardır.

²⁹ Ramazan Özey, a.g.e., s.51

³⁰ "Hassas Gruplar, Azerbaycan Kadınlarının Durumu", B.M. Raporları, Bakü 1999, s.51,52

³¹ Metin İşçi, "Türk Cumhuriyetlerinde Sosyo-Kültürel Yapılanma ve Türk Birliği Meselesi", Genç Ufuklar Der., Sayı:3, Yıl:1998, s.5

d. Azerbaycan'ın Ekonomik Yapısı

Azerbaycan, bulunduğu coğrafyaya, sahip olduğu iklim koşullarına, yer altı ve yer üstü kaynaklarına, insan gücüne ve sanayisine bakıldığında, güçlü bir ekonomik potansiyele sahip olduğu görülmektedir.

Azerbaycan'daki elverişli iklim şartları çeşitli tarım ürünlerinin yetişmesine imkan sağlamaktadır. Öte yandan nehirler üzerinde yapılan baraj ve sulama kanalları, tarım alanlarının genişlemesine neden olmuştur. Azerbaycan'ın toplam yüzölçümünün % 20.3'ünü ekili ve dikili alanlar oluşturuyor. Tarımda tahıl, yem bitkileri, sanayi bitkilerinden pamuk, tütün en önemli alanlardır. Tarımdan sonra önemli bir faaliyet hayvancılıktır. Hayvancılık ülke ihtiyacını karşılayacak şekilde gelişmiştir. Bazı bölgelerde ipek böcekçiliği, Hazar kıyılarında balıkçılık ve havyar üretimi yapılmaktadır.³²

Azerbaycan dünyanın en değişik iklim tiplerine sahip ülkelerinden biridir. Doğu ve orta kısımları alçak ve düzlük olduğundan kışları ılık ve sıcak geçer, güneydoğu kısmı ise nemli subtropikal iklime sahiptir. Bölgeye düşen yıllık yağmur miktarı 1200-1400 kg'dır. Diğer bölgeleri ise kurak ve yarı kurak görünüme sahiptir. Azerbaycan'da aslında toprağın sadece % 7'si tarıma elverişli olmasına rağmen merkezi planlama çerçevesinde tarım ülkesi olmaya mecbur edilmiş ve bugün Azerbaycan arazisinin %40'dan fazlasında tarım yapılmaktadır. Tarım faaliyetlerinin çoğu Kür ve Aras nehirleri civarında yapılmaktadır. Temel besin maddeleri açısından büyük oranda kendi kendine yeterli olmasına rağmen, tarım sanayi eski ve yetersiz bir teknolojiye sahiptir. Yetiştirilen başlıca ürünler tahıl, meyve, sebze, pamuk, çay, tütündür. Azerbaycan buğday üretiminde kendi kendine yetmemektedir. Özellikle buğday ekilen sahaların bozularak üzümçülük ve pamukçuluk yapılması sonucu buğdayın bir kısmı Kazakistan'dan ve Kuzey Kafkasya'dan ithal edilmektedir.³³ Ancak tarımda yeni reformlar yapılarak ve bilinçli politikalar uygulanarak bu eksiklik büyük ölçüde giderilebilir.

³² Ramazan Özey, a.g.e., s.52

³³ TİKA Yayınları Avrasya Dosyası, Temmuz 1998, s.4

Azerbaycan ekonomisinin en önemli güç kaynağı ve dayanağı sahip olduğu madenlerdir. Azerbaycan madenler bakımından çok zengin bir ülkedir. Ülkenin yer altı zenginlikleri, enerji kaynakları, madenleri, ve metal dışı madenler olarak üç grupta toplanabilir. Enerji kaynaklarının başında petrol ve doğal gaz madenleri gelmektedir. Yeni keşfedilen yataklarla, bugün ülkenin 5 Milyar tona yakın petrol rezervi bulunmaktadır. Mevcut rezervlerin % 47'si Hazar Denizi'nde % 35'i Kur-Aras oluğunda, % 11'i Abşeron yarımadasında ve % 7'si Siyezen-Kuba bölgesinde yer almaktadır. Bugüne kadar ülkede 29 doğalgaz yatağı işletmeye açılmıştır. Doğalgaz rezervleri de yine Hazar Denizi'nde ve Kur-Aras oluğunda yoğundur. Doğalgaz üretimi ise yıllık 14 Milyon m³ kadardır.³⁴

Ülke madenleri arasında alümit, bakır, demir, kobalt, krom, çinko ve kurşun madenleri önemli yer tutuyor. Sahip olduğu madenlerden dolayı Küçük Kafkaslara "Azerbaycan'ın Ural'ı" adı verilmektedir. Metal dışı madenler arasında özellikle inşaat hammaddesini oluşturan kireçtaşı, çimento, kiremit ve tuğla kili yatakları oldukça fazladır. Ayrıca zımpara taşı, mermer, kaya tuzu yatakları da önemli yer kapsamaktadır.³⁵ Çıkarılan madenlerin ve petrolün büyük çoğunluğu Sovyet döneminde, diğer Sovyet Cumhuriyetlerinde mamul hale getirilip yeniden Azerbaycan'a satılmıştır. Böylece Azerbaycan sanayisi dışa bağımlı hale getirilmiştir. Ülkede üretilen malların % 80'i hammadde veya yarı mamul halde bulunmaktadır. Bugün Azerbaycan'ın sanayisinin en büyük sıkıntılarından biri ellerinde bulunan hammaddeyi ara mala, ara malı da nihai mala dönüştürememe konusundadır.³⁶ Ülkedeki sanayi tesisleri Sovyetler Birliği çapında tasarlandığı için çok büyük tesislerdir. Bugün bu tesisleri çalıştırmak Azerbaycan bütçesi için çok büyük yük getirmektedir. Bu sanayi tesislerinin teknolojisi de eskimiş olduğundan teknoloji yenilenmesi için büyük kaynaklara ihtiyaç duyulmaktadır.

Azerbaycan'daki sanayi sektörünü aşağıdaki şekilde sınıflandırabiliriz;

³⁴ Ramazan Özey, a.g.e., s.4

³⁵ Ramazan Özey, a.g.e., s.54-55

³⁶ Mehmet Saray, a.g.e., s.8

- Ağır sanayi (petro-kimya, kimya, yakıt-enerji, metalurji, makine imal, orman ürünleri, yapı malzemeleri.)
- Hafif sanayi (tekstil, dokumacılık, deri işleme, ipek halı, ayakkabı)
- Gıda sanayi (çay, şarap, konserve)³⁷

Ülkenin başlıca sanayisini petro - kimya sanayisi meydana getirmektedir. Makine, imal, lastik, tekstil, halı, konserve fabrikaları bulunmaktadır. Fakat bunların dünya pazarlarında rekabete girebilmeli için ıslah edilmeleri gerekmektedir.³⁸ Sektörde yer alan birçok fabrika yeni teknolojiler uygulanmadığı için yetersiz durumdadır. Merkezi planlama çerçevesinde üretim kapasiteleri birçok alanda yurtiçi talepten fazla tutulmuştur. Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra hammadde ve pazarlama açısından diğer birlik ülkelerine bağımlılık, eski teknoloji, enerji tasarrufu ve çevreye önem verilmemesi, gereğinden fazla istihdam gibi sorunlarla yüz yüze kalınmıştır.³⁹

Azerbaycan'ın ekonomik gücü ülkenin Sovyetler Birliği döneminde birlik ekonomisine yaptığı katkılara bakıldığında da görülebilir. Son dönemlere kadar Güney Kafkasya'dan ihraç edilen ipeğin % 90'ı Azerbaycan'da üretilmekte idi. Eski Sovyetler Birliği'nin üzümlünün % 24'ü, pamuk lifinin % 10'u, ham ipeğin % 14'ü yeşil çay yaprağının % 6'sı, meyvelerin % 4'ü, sebzelerin % 3'ü Azerbaycan menşeliydi. Azerbaycan'da 13 Milyon tona yakın petrol üretiliyordu. Bunun ancak %7'sini Azerbaycan kullanmış, % 93'ü ise Moskova'nın tekelinde bulunmuştur.⁴⁰ Bağımsızlıktan sonra bu üretilen değerlerin tamamen Azerbaycan ekonomisine aktarılması Azerbaycan için çok önemli bir güç kaynağı oluşturmaktadır.

Ulaşım alanında Azerbaycan, gelişmiş bir ulaştırma sistemine sahip olmakla birlikte, altyapısı ve ekipmanları genelde eskidir. Azerbaycan şehirlerini birbirine bağlayan demiryollarının toplam uzunluğu 2010 km.dir. Bunun 1278 km.de elektrifikasyon yapılmıştır. Azerbaycan karayollarının toplam uzunluğu 24.296 km.dir. Hazar Denizi dışında açık denizlere kapısı olmayan Azerbaycan, deniz taşımacılığın bu denizde yapmaktadır. Azerbaycan'ın birçok dünya ülkesiyle hava

³⁷ TİKA Yayınları, *Avrasya Dosyası*, Temmuz 1998, s.4

³⁸ Sadettin Gömeç, a.g.e., s.43

³⁹ TİKA Yayınları, *Avrasya Dosyası*, Temmuz 1998, s.4-5

⁴⁰ Sadettin Gömeç, a.g.e., s.43

ulaşımı bulunmaktadır.⁴¹ Bugün Azerbaycan bağımsızlığın ilk yıllarında karşılaşılan ekonomik problemleri büyük oranda çözmüştür. Fakat uzun yıllardan beri Azerbaycan savaş halinde bulunduğundan ekonomide gereken iyileşme sağlanamamıştır. Dış devletlerin bazılarının ekonomik baskılar ve ambargoları, ekonomik gelişmeyi olumsuz yönde etkilemiştir.

e. Kafkaslar ve Dünya Gerçekleri

Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra her zaman için çok büyük stratejik, ekonomik ve politik önem arz eden Kafkasların önemi daha da artmıştır. Şüphesiz buna bağlı olarak da bölgede etkili olabilmek ve çıkar sağlayabilmek için çeşitli güç merkezlerinin mücadelesi artmıştır.

Kafkasya, Avrupa ve Asya arasında “bağlayıcı halkaya” dönüşmektedir. Doğu-Batı ilişkilerinin gelişmesine katkıda bulunacaktır. Söz konusu hattı, 21.yüzyılın “Modern İpek Yolu” olarak değerlendirmek mümkündür. Avrupa Birliği Kafkasya'ya yönelmiş ve bölgede özellikle iletişim ve ulaştırma projelerine önem vermektedir.⁴²

Kafkaslar ve Hazar Havzası, Rusya'nın hakim olduğu eski tek kutuplu sistem ile, gelişmekte olan yeni çok kutuplu sistemin mücadele alanına dönüşmüştür. Karadeniz ile Hazar arasında yer alan Türkiye, İran ve Rusya ile sınırı olan yeni Kafkas Cumhuriyetlerinin stratejik önemi gün geçtikçe artmaktadır. Kafkas Cumhuriyetleri'nin durumu bölgeye dikkati çekmektedir. Onlar zayıf oldukları için isteklerinin güçlü devletlere kabul ettirecek durumda değildir. Bu yüzden, dış ülkelerin büyük çoğunluğu onları önemli ortak olarak görmektedir.⁴³

Belirtmek gerekiyor ki, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra Kafkasya'nın önemini artıran sebeplerden biri de Kafkasya'nın güneyinde yeni bağımsız cumhuriyetlerin meydana gelmesi ve Rusya'nın kısa süre de olsa, bölgedeki kontrolünü gerek direkt, gerekse de dolaylı olarak kaybetmesi idi. 1993'ten başlayarak belirli aralıklarla da olsa halen devam eden Çeçenistan

⁴¹TİKA Yayınları, *Avrasya Dosyası*, Temmuz 1998, s.4-5

⁴² Abbas Aslan, a.g.m., a.g.y., s.21

⁴³ Abbas Aslan, a.g.m., a.g.y., s.23

bağımsızlık mücadelesi Rusya'nın bölgedeki etkisini kaybetmesine zemin hazırlayan en önemli faktörler arasındadır. Fakat bölge, Rusya için vazgeçilmez olduğundan her fırsatta ağırlığını hissettirmektedir. Bugün Rusya yeni dünya şartlarına uyum sağlama konusunda önemli adımlar atarak daha güçlü duruma gelmiştir.

Kafkasya; asırlardır Avrupa ile Asya, İslam ile Hıristiyanlık arasında sınır oluşturan, son derece hassas bir bölgedir. Bu nedenle de bölgenin Sovyetler Birliği'nin dağılmasının ardından Rusya Federasyonu için gerek gördüğünde (Primakov Doktrini'nin temelinde yer aldığı gibi) "destablizasyon" faktörünün kullanımı için çok elverişli altyapı oluştuğu inkar edilemez. 1992-1993'de 35.000 insanın hayatına mal olan Abhazya'daki savaş Rusya'nın bir oldu bitti ile bölgeye yerleşmesini sağladı. Bu gelişmeyle Rusya, Abhazya sınırları boyunca Karadeniz'de kontrol sağlarken bir yandan da Novorassisk ve Tuapse gibi Rus limanlarını da güvenceye aldı. Rusya'nın Abhazya'ya girmesi diğer yandan da Poti, Supsa ve Batum gibi Gürcistan limanlarına yakın konum alabilmesine imkan verdi.⁴⁴

1999-2000 yıllarında Batı, Kafkaslarda jeopolitik açıdan güçsüzlük gösterdiği için, fırsatlardan istifade eden Rusya, bölgedeki kaybedilmiş itibarını canlandırmaya çalıştı. Tabii ki, AGİT'in İstanbul zirvesinin kararı olarak Rusya'nın askeri üslerinin Gürcistan'dan çıkarılması ciddi bir olaydı. Fakat, Rus orduları Kafkaslardan hiçbir yere gitmemiş, sadece yerini değiştirmiştir. Gürcistan'dan çıkarılan güçler Ermenistan'da Azerbaycan-Ermenistan, Gürcistan-Ermenistan sınırlarında yerleştirilmiştir.⁴⁵

Ruslar, Doğu-Batı bütünleşmesi yolunda "kızıl köprü" sayılan Kafkaslarda konumlarını Güney Kafkasya'nın girişinde değil, çıkışında sağlamlaştırmaya çalışmaktadır. Rusya Kafkasya'ya yönelik bu şekildeki dış politikasıyla Hazar Havzası'ndaki durumunu da sağlamlaştırmaya çalışmaktadır. Bunların yanı sıra Doğu-Batı bütünleşme sürecini kontrol altına almak, büyük iletişim projelerinde şartları belirleme imkanını kazanmak, Gürcistan, Azerbaycan, Ukrayna, Özbekistan ve Moldova'nın oluşturdukları ittifakı yıpratmak, Rusların bölgeye

⁴⁴ Nejdet Pamir, Bakü Ceyhan Boru Hattı "Orta Asya ve Kafkasya'da Bitmeyen Oyun, ASAM Yayınları, Ankara 1999, s.35-36

⁴⁵ Haleddin İbrahimli, "Rusya'nın Kafkaslara Yönelik Yeni Politikası", Azerbaycan TKD, Ocak-Şubat 2001, s.24

yönelik dış politikalarının amaçlarındandır. Zaten Hazar'ın ekonomik birikiminden pay almak her zaman Kafkasya'da mücadelenin temelini oluşturmuştur.⁴⁶

Rusya'nın bölgedeki artan etkisine karşılık Kafkas Cumhuriyetleri'nin Rus etkisini dengeleyecek güce ihtiyaçları vardır. Gerek Azerbaycan, gerekse de diğer Kafkas Cumhuriyetleri için böyle bir güç Batı ve Amerika Birleşik Devletleri'nin oluşturduğu güçtür. Ancak bu güç merkezlerinin halen "Önce Rusya" politikası izlemeye devam etmesi ve Kafkaslara gerekli ilgiyi göstermemesi bölgenin giderek daha çok Rus etkisine girmesine neden olacaktır. Kafkaslarda Rus etkisini azaltmanın yolu ise Rusların "destablizasyon" politikalarına karşı izlenecek istikrar politikalarıdır. Bölgedeki istikrar ise cumhuriyetler arasındaki anlaşmazlıkların giderilmesiyle sağlanabilecektir. Bugün Azerbaycan ile Gürcistan aralarındaki bazı sorunları büyük oranda çözümlenerek, birlikte Rus ve İran baskılarına karşı koymaya çalışmaktadırlar. Bu tür ittifaklar ve dayanışmalar dünyaca desteklenmelidir.

B. 1. DÜNYA SAVAŞI SONRASINDA AZERBAJCAN

a. Rusya'da Bolşevik İhtilali ve Azerbaycan'a Yansıması

1. Dünya savaşı devam ederken Kafkasya'da 1917 yılının sonlarına yaklaşıldıkça durum giderek ciddileşiyordu ve huzursuzluklar artıyordu. Ermenilerin Rus-Osmanlı cephesinde Rusların yanında savaşmak için oluşturdukları çeteler Osmanlı ordularının önünden kaçarak Azerbaycan'da Müslüman halka karşı katliamlara girişmişlerdi. İhtilalci güçlerin eylemleriyle çalkalanan Çarlık Rusya'sı ise bu durumun düzeltmek için hiçbir girişimde bulunmuyordu.

25 Ekim (7 Kasım) 1917'de Rusya'da Bolşevikler, iktidarı silahlı isyanla ele geçirdiler. Daha önce toplanan Kurucu Meclis de dağıtıldı. Bu duruma göre, Rusya geçici hükümetinin kurduğu Kafkasya Özel Komitesi'nin de görevi sona eriyordu. İdari ve siyasi yönden de Kafkasya'nın Rusya ile ilgisi kesiliyordu. 24 Kasım

⁴⁶ Haleddin İbrahimli, a.g.m., a.g.y., s.25

Tiflis'te büyük bir meşveret meclisi toplandı. Dört gün süren tartışmalı görüşmelerden sonra bir Kafkasya Geçici Hükümetin kurulmasına karar verildi.⁴⁷ Kurulan bu hükümet en kısa sürede Türkiye Hükümeti ile barış görüşmelerine başlamayı hedefliyordu. Fakat Türkiye uluslar arası devletler hukuku yönünden, devletlik sıfatını taşımayan bir Kafkasya Hükümeti ile barış müzakerelerine girmeyeceğini bildirdiği için 22 Nisan oturumunda Seym, Kafkasya'nın Rusya'dan ayrı, müstakil bir konfederasyon olduğuna karar vermiştir. Kafkasya hükümeti Türkiye ile henüz barış görüşmelerine başlayamamıştır. Türkiye bu sancakları ordu gücüyle geri almaya başlamıştı. Diğer taraftan Bakü'de Bolşevik Stepan Şaumyan başkanlığında bir Bolşevik komite cepheden dönen Ermeni ve Rus birlikleri ile birleşerek Türk ve Müslüman halka karşı katliam yapmaya başlamıştı.⁴⁸

Bu katliamlar sonucu 10 binden fazla Müslüman halk öldürülmüştür. Bu olaylar nedeniyle Müstakil Kafkas Konfederasyonu daha kuruluşundan bir ay sonra dağılıvermiştir.⁴⁹

Rusya'da Bolşevik ihtilalinden sonra Bolşevizm'in lideri Lenin halklara yönelik açıklama yaparken Müslümanlara ve Kafkasya Türklerine şöyle seslenmekte idi: "Camileri Çar Hükümeti tarafından imha edilen siz, ey Kafkas Ötesi Türk ve Tatarlar! Bundan sonra milli ve medeni müesseselerinizi serbest ve masun ilan olunuyor. Milli hayatınızı istediğiniz gibi kurunuz, hatta isterseniz Rusya'dan ayrılınız!"⁵⁰

Lenin bir taraftan böyle bir beyanda bulunarak halklara serbesti ve hürriyet tanıdığını, söylüyordu, diğer taraftan da Kafkasya'ya ve özellikle de Bakü'ye sahip olmayı Bolşevik ihtilalinin güçlenmesi ve yaşaması açısından vazgeçilmez sayıyordu. Lenin ilk önce işe Ermenistan'dan başlamaya çalıştı. 18 Aralık 1917'de Lenin Stepan Şaumyan'ı Kafkasya fevkalade komiserliğine tayin etmişti. Bu fevkalade komiserliğin vazifesi; 1) "Türkiye Ermenistanı" nı işgal eden Rus ordusunu derhal çıkarmak ve o mntıklalarda şahsi emniyet ve içtimai intizamı Lenin için Ermeni halk milis kuvvetleri yaratmak, 2) Türkiye ile savaşta düşman tarafına geçen

⁴⁷ Hüseyin Baykara, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi*, İstanbul 1975, s.241

⁴⁸ Hüseyin Baykara, a.g.e., s.249

⁴⁹ Hüseyin Baykara, a.g.e., s.249

⁵⁰ Mirza Bala Mehmetzade, *Milli Azerbaycan Hareketi*, Azerbaycan Kültür Derneği Yay.40, Ankara 1991, s.85

Ermenilerle diğer memleketlerde yaşayan Ermeni muhacirlerin engelsiz “Türkiye Ermenistanı”na geri dönmelerini temin etmekte.⁵¹

Lenin yukarıdaki tedbirleri “Büyük Ermenistan” idealini gerçekleştirmek için almakta idi. Ruslar artık 1905 yılından itibaren bölgede Azerbaycan’a karşı ve kendi çıkarlarını korumak için her zaman Ermenileri kullanmışlardı. Aynı şekilde Osmanlı’ya karşı da Ermenileri kullanmışlardı ve bu siyasete devam ediyorlardı. Lenin, “Büyük Ermenistan yolu ile Akdeniz ve Hind Denizi’ne çıkacak ve Avrupa kapitalistlerinin müstemlekelerine giden yollarını kesmek suretiyle cihan inkılabı yaratacağı. Büyük Ermenistan bunun için ona çok lazımdı. Fakat, bunun için Kafkasya sovyetleştirilmeliydi. Halbuki Kafkasya’da artık, Rus hakimiyetini tutacak bir Rus ordusu ve Rus teşkilatı kalmamıştır. Şaumyan’ın Tiflis’te inkılap teşebbüsü neticesiz kalmıştı. Şaumyan bundan sonra Bakü’yü karargah olarak seçti. Burada zemin müsaitti. Şehirde cepheden dönen ve evlerine gitmek üzere bulunan 20-25 binlik Ermeni ve Rus silahlı kuvveti duruyordu. Bundan başka Hazar Denizi’nde Rus harp filosu ve Bakü petrol ocaklarında çalışan Rus ve Ermeni ameleleri var idi. Şaumyan bu kuvvetlere dayanarak Bakü’de malum katliamı gerçekleştirdi.⁵² Mart’ın 30,31’i ve Nisan ayının birinde şiddetli katliamlar yaşandı ve 10.000’den fazla Müslüman Türk halkını katlettiler. Şaumyan’ın çeteleri Ermeni Lalayev’in başkanlığında yürüttüğü bu katliamları Bakü dışında Şamahı, Gökçay, Ağdaş, Kuba ve başka bölgelere de yaymıştı. Hedef Gence’yi almak ve Azeri halkı katletmekti. Bu katliamlarla, bu dönemde Azerbaycan aydınlarında ve halk kitlelerinde oluşmaya başlayan istiklal düşüncesini yok etmeye çalışıyorlardı.⁵³

Şaumyan’ın direktifi ile Rus askerleri ve Ermeni kuvvetleri Gence’ye doğru ilerliyorlardı. Azeri Türklerine karşı girişilen bu hücum 25 Temmuz 1918’e kadar devam etti. Bu tarihten sonra Bakü’ye yönelen Osmanlı ordusunun hareketını durdurmak üzere İngiliz generali Denztirvil komutasında bir İngiliz birliği İran’daki general Biçerahov’un komutasındaki bir kazak tümeni ile Bakü’yü işgal ettiler. Bu kuvvetlerin Bakü’yü işgal etmeleriyle birlikte Bakü’de idare el değişti. Taşnaklar ve Menşevikler birleşerek bir “Sentro-Kaspi” (Merkezi Hazar) hükümetini kurdular.

⁵¹ Mirza Bala Mehmetzade, a.g.e., s.83-84

⁵² Mirza Bala Mehmetzade, a.g.e., s.85

⁵³ Hüseyin Baykara, a.g.e., s.241

İdareyi Bolşeviklerden devralan “Sentro-Kaspi” hükümeti Bakü ve Azerbaycan’ın Bolşevikler tarafından işgal edilen şehirlerinde Azeri Türkleri’ne karşı aynen Şaumyan’ın yürüttüğü katliam hareketlerini devam ettiriyor ve Gence’ye doğru ilerliyorlardı. Ermeniler bu defa Bolşevikleri bırakıp, “Sentro-Kaspi” haydutları ile birleşmişlerdi. Bu kritik durumu gören Azerbaycan hükümeti Türkiye’den yardım istemiş, Türkiye ordusunu Azerbaycan’a göndermişti.⁵⁴

Bakü’de Ermenilerin peş peşe katliamlar gerçekleştirirken, cinayetler işliyorken Azerbaycan fikir ve idealini temsil eden Müslüman mebusları Tiflis’te idiler. Orada toplanan Kafkas Seym’i bir taraftan Türklerle uzlaşmayı, diğer taraftan Rusya’dan ebediyen ayrılarak istiklal ilan meselesini görüşmekte idi.⁵⁵ 1918 yılının 28 Mayıs’ında bilindiği üzere Azerbaycan Milli Şurası tarafından Azerbaycan’ın istiklali ilan edildi. Gürcistan’ın da daha önceden istiklalini ilan etmesinden dolayı Kafkasya Seym’i de dağıldı ve Seym hükümetinin Batum’da bulunan sulh heyeti parçalanarak ayrı ayrı Türkiye ile görüşmelere başlamışlardı.

Müstakil Azerbaycan Cumhuriyeti namına Milli Şura Reisi Resulzade Mehmet Emin Bey, Hariciye Nazırı Mehmet Hasan Hacıniski ve Türkiye namına Vehip Paşa imzasıyla Türkiye ile Azerbaycan arasında dostluk antlaşması akdedildi.⁵⁶ Antlaşma, 1918 yılı Haziran’ın 4’ünde dört madde olarak imzalanmış ve maddelerin sonuncusu Azerbaycan’ın Türkiye’den askeri yardım alabilmesine ilişkin idi.

İşte Osmanlı hükümetinin Azerbaycan’a askeri yardımı bu maddeye dayanmakta idi. Her ne kadar Almanya ve Bolşevik Rusya Osmanlı ordusunun Azerbaycan’a müdahalesini engellemek için gizli bir antlaşma yapmışlarsa da 10 bin kadar Osmanlı ordusu Kafkas İslam ordusu adı altında Gence’ye, oradan da Bakü’ye girmişlerdi. Daha sonra Mondros Mütarekesi mucibince Kafkasya İslam ordusu Azerbaycan’ı terk etmek zorunda kalmıştır. Kafkas İslam ordusu kumandanı Nuri Paşa son dakikada Azerbaycan askeriyesinin hizmetine geçtiğini ileri sürerek Bakü’de kalmak teşebbüsünde bulundu ise de, fayda vermedi⁵⁷. Bu da Azerbaycan’ın

⁵⁴ Hüseyin Baykara, a.g.e., s.254

⁵⁵ Mirza Bala Mehmetzade, a.g.e., s.85

⁵⁶ Mirza Bala Mehmetzade, a.g.e., s.90

⁵⁷ Mirza Bala Mehmetzade, a.g.e., s80

isteği dışında gerçekleşmiş ve 1. Dünya Savaşı'nın Azerbaycan açısından doğurduğu önemli ve olumsuz bir durum idi.

Çarlık dönemine baktığımız zaman Müslümanların Azerbaycan'da sosyal ve ekonomik hayatta hakları pek çok açıdan sınırlandırılmıştır. Onların sayı şehir idare muhtariyet organlarında azalarının ancak yarısı kadar idi. Sivil ve askeri yönetimlerde yüksek görevlere alınmıyor, pedagoji faaliyetten uzaklaştırılıyor, orta ve yüksek okul bitirmiş şahıslar serbest meslek seçemiyorlardı. Müslüman öğrenciler hazineden burs almak hakkına sahip değildiler, onları Rusya'nın birçok yüksek okuluna kabul etmiyorlardı. Onlar Rus asilzade ve tüccarlarının tabaka haklarından yararlanamıyorlardı.⁵⁸

Rus Bolşevik inkılabından önce 1917'nin Şubat'ında gerçekleşen burjuva devrimi Azerbaycan'ın siyasal yaşamına önemli etki yapmıştır. Azerbaycan aydınları bu devrimi alkışlıyorlardı. Ceyhun Bey Hacıbeyli "Kaspi" gazetesinde yazıyordu: "Bu günden sonra "yabancı şerefsiz" lakabı yoktur. Şerefli lakap olan "vatandaş" vardır." Mehmet Emin Resulzade de bu olayı "büyük ihtilal" adlandırarak bütün Müslümanlara kazandıkları serbestliği ellerinden bir daha bırakmamalarını ve hürriyet uğruna bütün varlıklarıyla çalışmalarını, serbestlik uğruna hepsine progresif partilerle bir olmalarını tavsiye ediyordu⁵⁹.

Rusya'da Bolşevik devriminin arkasından Azerbaycan aydınları, inkılabın ortaya çıkardığı hak ve hürriyetlerden geniş ölçüde faydalanabileceklerin umuyorlardı. İnkılabın ilkelerine göre mahkum sınıflara hürriyet, mahkum milletlere istiklal olduğunu kaydettikten sonra Mehmet Emin Resulzade sözüne şöyle devam etmiştir: "Azerbaycan'da siyasi ortam, Rusya inkılabının vazetmiş olduğu, müsbet nazariyelerle ilan ettiği hürriyetler ve uluslar arası hukuka ait düsturlar her halde müstebid Rusya zamanından daha geniş, daha müsait olacağına şüphe etmem".⁶⁰ Rusya Bolşevik ihtilalinden sonra Kasım 15'de devrim hükümeti tarafından ilan edilen "Halkların Hukuku Beyannamesi" Sovyet milli siyasetinin temeli gibi ilan ediliyordu. Bu beyanname ile Rusya halklarının eşitliği ve egemenliği, Rusya'dan

⁵⁸ Dilara Bağırkızı Seyitzade, "Azerbaycan Burjuvazisi ve İdeoloji Savunucuları 19 ve 20. Yüzyılların Eşiğinde", 11. Türk Tarih Kongresinden Ayrı Basım, Ankara 1994, s.2244

⁵⁹ Dilara Bağırkızı Seyitzade, a.g.m., a.g.y., s.2247

⁶⁰ Tadeus Swittochowki, a.g.e., s.149

ayrılma ve müstakillik hakları, milli-dini üstünlük ve sınırlamaların yok edilmesi, azınlıkların ve ırkların serbest gelişimi ilan ediliyordu. Bu beyannamede açıklanan prensipler radikal Gürcü, Ermeni ve Azeri milliyetçilerinin isteğinden de öteye giden bir açıklama idi. İlk bakışta bu yüksek iktidarın bağımlı halkları kendilerini bağımsız etmeye çağrısı idi.⁶¹ Ancak ayrılma durumu Sovnarkom'un (Milletler Komiserliği) uygun görüşmesiyle gerçekleşebileceği belirtilmiştir. Bu konuda sosyal demokrasinin ve emekçilerin sosyalizm uğrunda giriştikleri sınıflar arası mücadelenin bir bütün olarak ele alınacak olan çıkarı göz önünde bulunduracak "Rus Komünist Partisi'nin bunda karar mercii olduğu ilan ediliyordu⁶².

Azerbaycan aydınları da Ekim ihtilalinden sonra Azerbaycan'ı istiklaline kavuşturacak tüm fırsatları kullanmak için çalışıyordu.

b. Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti

Zakafkasya Seymi 1918'de Nisan ayının 26'sında bağımsız Zakafkasya Demokratik Federatif Cumhuriyeti'nin kurulduğunu ilan etmişti. Nisan 28'de de bu cumhuriyet Osmanlı Devleti tarafından tanındı. Bundan bir ay sonra da Gürcistan, Zakafkasya Federasyonu'ndan koptuğunu ve bağımsızlığını açıklamıştır. Bu gelişme ister Azerbaycanlılar, isterse de Ermeniler için beklenmedik bir gelişme idi.⁶³

Aynı zamanda bu Transkafkasya Federasyonu'nun dağılması ve Seym hükümetinin işlevini kaybetmesi anlamına geliyordu. Artık varolmayan Zakafkasya Seymi'nin Azerbaycanlı üyeleri ve Müslüman Milli Şurası'nın azaları 1918 Mayıs ayının 28'de Tiflis'te Azerbaycan'ın bağımsızlığını açıkladılar. Bu haber radyo ve telgraf aracılığıyla tüm dünyaya duyuruldu. Müslüman Türk dünyasında ilk cumhuriyet idare şekli yaranmış oldu. Fethali Han Hoylu, Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin ilk Baş Nazırı atandı ve hükümeti kurdu. Gürcistan hükümetinin ricasıyla Azerbaycan hükümeti Tiflis'ten taşındı ve geçici olarak Gence'de yerleşti.⁶⁴

⁶¹ Hacı Hacıyev, *İstiklalin Azaplı Yolu*, Bakü 1991, s.8

⁶² Tahir Sünbül, *Azerbaycan Dosyası 1*, Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Serisi:5, Ankara 1990, s.70

⁶³ Hacı Hacıyev, a.g.e., s.14-15

⁶⁴ Hacı Hacıyev, a.g.e., s.15

Bu dönemde Bakü Bolşeviklerin elinde bulunuyordu. Bolşevikler burada Şaumyan'ın başkanlığında Bakü Sovyeti'ni örgütlemiş bulunuyorlardı ve buralarda idari bakımdan güç durumunda idi. Bundan dolayı ilk önce başkent Gence şehri oldu.⁶⁵

Bağımsız hayata başlayan Azerbaycan Cumhuriyeti, çok geçmeden büyük engellerle karşı karşıya kaldı. Bu engellerin başında Bolşevikler geliyordu. Zengin petrol yataklarına sahip Azerbaycan'ın müstakil olması ve Bolşevik kontrolünden çıkması Rusya'ya hakim olan Bolşevikleri çok rahatsız ediyordu. Bolşevikler zaten Bakü'ye hakim durumda idiler. Bakü'de kurulan Sovyet tipi bir idareye Ermeniler de destek veriyorlardı.⁶⁶ Bu dönemde Bakü'deki Bolşevik hareketin liderliğini de Ermeniler üstlenmişlerdi. Bu durum Taşnaklar'ın da işine gelmekte idi. Bolşeviklerin amacı Bakü'yü elden bırakmamak idi. Taşnaklar da buna hizmet amacıyla Müslümanlara karşı her türlü cinayete el atıyorlardı. Bu fırsatı kullanarak Bakü'de Ermeni egemenliğini oluşturmaya çalışıyorlardı.

Azerbaycan'ın bağımsızlık ilan etmesi ve Gence'de Azerbaycan hükümetinin idareyi ele alması Bolşevikler tarafından büyük tehdit olarak algılandı. Bolşevikler Gence'nin işgal edilmesi ve Fethali Han hükümetinin devrilmesi için çalışmalara başladılar. Bakü Sovyeti'nin ordu ve donanma üzere Halk Komiseri Korganov 6 Haziranda verdiği talimatta: "Yoldaş Kızıl Ordu askerleri! Bütün emekçi ve köylülerin gözü Bakü proletarına, onun Kızıl Ordusu'na ve donanmasına dikilmiştir. Bakü ordusunu kurtarıcı olarak bekliyorlar. Zafer kazanmakla siz Kafkas halkını ölümden kurtaracaksınız" diyordu.¹² Haziranda Şaumyan Lenin'e ve Stalin'e telgraf göndererek belirtiyordu ki, Bakü birlikleri Gence'ye saldırmaya başlamışlardır. Gence'ye saldıran ve Şaumyan'ın "Bakü Ordusu" dediği ordunun büyük çoğunluğunu, subayların ise tamamını Taşnaklarla birleşen, çoğu zaman ise katı taşnak olan Ermenilerden oluşuyordu.⁶⁷ Gence'ye yürüyen bu işgalci güç, daha bir ayını doldurmamış cumhuriyet için büyük tehdit oluşturuyordu. Böyle bir durumda Azerbaycan hükümeti, 4 Haziranda Osmanlı ile imzalamış dostluk antlaşmasının

⁶⁵ Naki Keykurun, *Azerbaycan İstiklal Mücadelesinden Hatıralar (1905-1920)*, İlke Yay., Ankara 1998 s.12

⁶⁶ Mehmet Saray, *Azerbaycan Türkleri Tarihi*, İstanbul 1993, s.35

⁶⁷ Hacı Hacıyev, a.g.e., s.15,18

4.maddesine dayanarak Osmanlı Türkiyesinden yardım istemeye karar verdi. Türk hükümeti Azerbaycan hükümetinin bu yardım isteğini derhal kabul etmiş, Bolşevik İhtilali'nin patlak vermesiyle Kafkas cephesini bırakıp çekilen Rus kuvvetleri karşısında boşalan Türk birliklerinden 8.500 civarında bir kuvveti Azerbaycan'a göndermişti. Nuri Paşanın komutasında Azerbaycan'a giren Kafkas İslam Ordusu Azerbaycanlılar tarafından büyük bir sevinçle karşılanmıştı. Azerbaycan gönüllü birliklerinin yardımı ile bu Türk Ordusu Ermeniler ile birlikte hareket eden Bolşevikleri yendi ve 15 Eylül 1918'de Bakü'yü kurtardı.⁶⁸

Bolşevikler Gence ve etrafında mağlup olunca Bakü'de Bakü Sovyeti de zor duruma düşmüştü. Şaumyan, İngilizlerin Bakü'ye davet edilmesine karşı çıkarak gemilerle Bakü'yü terk etmeyi uygun bulmuştu. Bu sırada Bakü'de idare, İngiliz ve Menşevikler'in oluşturduğu "Sentro-Kaspi" hükümetine geçmiştir. Fakat Türk ordusu ve Azerbaycan birlikleri Bakü'ye yaklaştığı zaman İngilizler İran'a çekildi ve Sentro-Kaspi hükümeti de son buldu.

1918yılı Eylül ayının 15'den itibaren Bakü'ye Azerbaycan askerleri hakim oldu. Ülkenin idari merkezi Bakü oldu ve buradan yönetilmeye başladı.⁶⁹

Bolşevikler'in Bakü'den çıkarılmasından ve Bakü'nün kurtarılmasından sonra Azerbaycan Cumhuriyeti için bütün tehlikeler ortadan kalkmış sayılmazdı. 1917 Rusya Bolşevik ihtilalinden sonra General Alekseyev ve Denikin'in yönetiminde antisovyet Ruslar, Bolşevik iktidarını yıkmak için gönüllü ordular oluşturmuşlar. Bu ordular kendilerini velikorus (büyükorus) milliyetçisi gibi tanıtıyorlardı ve Zakafkasya'da yeni kurulmuş devletler için önemli tehlike idi. Onların düşüncelerine göre Gürcüler, Azerbaycanlılar ve Ermeniler tabi edilmiş 'kabileler' idi. Denikin Azerbaycan baş nazırı ile görüşmek için gönderdiği Lazerev'den aynen şu cümleleri iletmesini istiyordu. "Biz Azerbaycan'ı Rusya'nın bir parçası sayıyoruz. Rusya'da yüksek iktidar tekrar oluşuncaya kadar Azerbaycan'ın bağımsız varlığına imkan tanıma kanaatindeyiz."⁷⁰ Görüldüğü gibi ne Bolşeviklerin ne de milliyetçi Çar taraftarı generallerin Azerbaycan'a yönelik tutumları bir

⁶⁸ Mehmet Saray, a.g.e., s35-37

⁶⁹ Hacı Hacıyev, a.g.e., s.19

⁷⁰ Hacı Hacıyev, a.g.e., s.22-26

birinden farklı değildi. Bolşevikler Azerbaycan ve diğer Kafkas devletlerine Denikin'e karşı savaşıma çağrısında bulundularsa da güvenliklerini dış devletlerin desteğiyle sağlamayı düşünen bu cumhuriyetler tarafından anlamsız bulundu.

30 Ekim 1918'de Osmanlı Türkiye'sini I. Dünya Savaşı'nda mağlup addeden Mondros Mütarekesi'nin imzalanması Türkiye-Azerbaycan yardımlaşmasını da sona erdirmiştir. Antlaşmanın 11.maddesi gereği Türk ordusu Azerbaycan'ı boşaltmak zorunda kalmıştı.⁷¹ Antlaşmanın bu maddesi gereği Osmanlı aynı zamanda tüm Transkafkasya bölgesinden çekiliyordu.

Mütareke'nin 15.maddesi ise Transkafkasya demir yollarının denetiminin müttefiklere geçmesini öngörüyor ve Bakü'nün de müttefiklerce işgal edileceğini bildiriyordu. Kuzey İran İngiliz kuvvetleri başına getirilen general W.M. Thomson kesin tavır takınarak tüm Osmanlı birliklerinin bir hafta içinde Bakü'yü, bir ay içinde de Transkafkasya'yı terk etmesini istedi. Sadece Osmanlılar değil Azerbaycan kuvvetleri de Bakü'yü terk edecekler, şehir ve dış kısmındaki endüstri bölgeleri İngilizler tarafından işgal edilecek, Thomson Bakü valisi olarak hareket edecekti. Buna karşılık Thomson Azerbaycan'ın geri kalan kesimini Azerbaycan yönetimine bırakmayı kabul ediyordu.⁷² Böyle bir uygulamanın İngilizlerin Bakü petrol bölgelerinde doğrudan kontrol sağlamak isteğinden doğduğu söylenebilir.

Azerbaycan'da bu gelişmeler yaşanırken hükümet yetkilileri ve bağımsızlık mücadelesinin öncüleri aktif dış politika yürütmeye başlamışlardı. 1919'un baharında bir ekip Azerbaycan hükümetini temsilen Paris'e gitmişler ve burada toplanan Sulh Konferansına katılmak için çalışmalara başlamışlardı. Bu temsilciler başta Amerika Birleşik Devletleri başkanı Wilson olmakla bir çok dünya devletleri temsilcileri ile görüşme fırsatını buldular. Yoğun çalışmalar ve ikna turlarından sonra 1920.yılın ilk başlarında müttefikler tarafından Azerbaycan'ın bağımsızlığının tanınmasına muvaffak olmuşlardı.⁷³ Fakat bu sıralarda Bolşevik Rusya Çar yanlısı güçlere karşı önemli başarılar kazanmış, Azerbaycan'a ve Kafkasya'ya yönelik girişimlerini tekrar yoğunlaştırmıştı.

⁷¹ Mehmet Saray, a.g.e., s.37

⁷² Tadeusz Swietochowski, a.g.e., s.189,190

⁷³ Hacı Hacıyev, a.g.e., s.26

1920 yılının Şubatında Bakü'de Azerbaycan Komünist Partisi'nin birinci kurultayı yapıldı. Kurultayın sonuç bildirisinde tüm Zakafkasya'da hanların, beylerin, milliyetçilerin ve kapitalistlerin iktidarını devirmek için Azerbaycan, Gürcistan ve Ermenistan'ın işçi ve köylülerini, bilhassa Bakü proleterlerini kendi tarihi görevlerini yerine getirmeye çağırıyordu. Aynı yıl Mart ayının 9'unda Kirov, Bakü'de bulunan Mikoyan'a talimat vererek 11.ordu ile sürekli temas kurmasını ve ordu ile birlikte hareket etmek için Azerbaycan dahilinde birlikler oluşturmasını emrediyordu. Lenin ise Kafkas cephesi inkılabı Şurası'nda bulunan Smiglay'a ve Orconokidze'ye gönderdiği şifreli telgrafta: “ Bakü'yü almak bize oldukça gereklidir. Bütün çabanızı buna yöneltin. Hem de yapılan beyanlarda son derece diplomatik olmak ve sıkı bir yerli Sovyet idaresi hazırlandığını belli etmek gerekiyor. Gürcistan'la ilgili aynen hareket edilmeli, kuvvet kullanımı ile ilgili baş kumanda ile görüşün” deniliyordu.⁷⁴

Rusya açık bir şekilde Azerbaycan'ın üzerine yürümeyi düşünürken Azerbaycan'da da hükümet krizleri art arda yaşanmakta idi. Hükümetin bir kısmı tamamen ve kesin bir şekilde Sovyet Rusya'sının aleyhinde idiler ve bunları Fethali Han Hoylu temsil ediyordu. Resulzade'nin de katıldığı ikinci grup ise bağımsızlığı korumanın yolunun Sovyet Rusya'sı ile yakın ve samimi dostluktan geçtiğine inanıyorlardı. Rusya ile ilişkiler kurulması için, Azerbaycan kendi bağımsızlığının Rusya tarafından tanınmasını şart koşuyordu. Rusya ise Azerbaycan'ı devrim karşıtı güçlere karşı işbirliğinden kaçmakla suçluyordu.

Böyle bir ortamda Azerbaycan için Bolşevik Rusya tehlikesi giderek artıyordu. Dünya devletleri ise ülkenin güvenliği konusuna pek ilgili görülüyorlardı. Diğer taraftan Azerbaycan'ın Karabağ bölgesinde Ermeniler Azerbaycanlılara karşı başlattıkları silahlı saldırıların yoğunlaşması, ülkede durumu daha da zorlaştırıyordu. Bakü petrollerinden büyük paylar elde etme konusunda ve üretilen petrolü satın alma konusunda Bolşevik Rusya ile anlaşma sağlayan İngilizler ise Azerbaycan'ı Ruslara terk etmeye hazırdılar. Azerbaycan'ın Ruslar tarafından işgali bu şekilde hazırlanmakta idi.⁷⁵

⁷⁴ Hacı Hacıyev, a.g.e., s.27

⁷⁵ Hacı Hacıyev, a.g.e., s.29

c. Azerbaycan'ın Sovyet Rusya Tarafından İşgali ve Azerbaycan'ın Direnişi

Çar yanlısı Denikin orduları Bolşevikler karşısında mağlup olunca Azerbaycan büyük bir tehlikeden kurtulmuştu. Fakat aynı zamanda ateşten çıkıp alevle düşüyordu. Denikin yerine Lenin kuvveti kaim olmuştu. Bu da bir Rus kuvveti idi. Bu kuvvet milletlerin hakimiyetinden, istikbalinden, Şarkın kurtulmasından bahsediyordu. Fukaraya cennet vaat ediyordu; emperyalistlere karşı savaşan, Türkiye'ye muavenet (yardım) etmek için bir an evvel elini Anadolu eline vereceğini vaat ediyordu.⁷⁶ Asıl amacı ise Azerbaycan'ın işgali idi. Çünkü bolşevizmin yayılması ve güçlenmesi için bu şart idi.

Bu sırada Nevruz bayramı gecesi Ermeniler Karabağ'da ansızın Müslümanlar üzerine baskın düzenlediler. Bu baskın Şuşa ve Hankendi'nde başladı ve arkasından Askeran'ın tutulması ile Karabağ'ın Bakü ile olan ulaşım hattı kesiliyordu. Karabağ'da duruma müdahale eden Azerbaycan ordusu Ermenileri geri püskürtmeye uğraşırken Ermeniler Kazah kazasında yeni bir cephe açtılar. Bunun üzerine Azerbaycan'ın Şamahı, Şeki ve Gence kazalarında Ermeni-Müslüman hadiseleri meydana geldi. Böyle bir zamanda Dağıstan'da toplanan Bolşevik kuvvetler zahiren aracı görünümünde bekleyiş içinde idiler.⁷⁷

Kafkasya'da ve Azerbaycan'da bu gelişmeler yaşanırken Anadolu Türkleri'nin işgalci güçlere karşı Milli Mücadelesi başlamış bulunuyordu.

1919 yılının Mayıs ayında Mustafa Kemal Paşa 9.Ordu Müfettişliğine atanarak Samsun'a gitmiş, Milli Mücadeleyi örgütleme çalışmalarına girişmişti.18 Mart 1920'de İstanbul Meclisinin kapanması üzerine hemen ertesi gün, Heyet-i Temsiliye namına Mustafa Kemal Paşa 'Selahiye-i Fevkaledeyi haiz' bir meclisi Ankara'da toplantıya çağırmişti⁷⁸. Kurtuluş Savaşını başlatan Türkiye, Avrupa

⁷⁶ Mehmet Emin Resulzade, Azerbaycan Cumhuriyeti, Azerbaycan Kültür Derneği Yayınları, İstanbul 1990, s.56

⁷⁷ Mehmet Emin Resulzade, a.g.e., s.81-83

⁷⁸ Mete Tuncay, Cemil Koçak, v.d., Türkiye Tarihi 4 Çağdaş Türkiye 1908-1980, Cem Yayınları, İstanbul

emperyalizmi ile ölüm kalım savaşına tutuşmuştu. Moskova'nın arzusu Ankara mücadelecilerine yardım etmekte. Bu arzuyla Bolşevikler Azerbaycan'ın hassas noktasına basıyorlardı. Azerbaycan Cumhuriyeti aslında Rusya ile Türkiye arasında Anadolu Harekat-ı Milliyesine engel bir kuvvet değildi. Fakat Azerbaycan Türkleri Rusların Azerbaycan'ı işgal etmeyeceklerine emin olmak için Azerbaycan Cumhuriyeti'nin hakiki istiklalini tanımalarını istiyorlardı.⁷⁹

Azerbaycan Cumhuriyeti hükümeti bir taraftan Anadolu'ya gideceği söylenen 11. Kızıl Ordu'ya geçiş izni ve bu izin verilirken Azerbaycan istiklali nasıl korunacağı konusunda, diğer taraftan Ermenilerin Karabağ'da ve Azerbaycan sınırlarında başlattıkları terör hareketlerini durdurma konusunda önemli kararlar vermek durumunda idi. Fakat hükümet uzun süren tartışmalar sonucunda bir karar veremiyordu. Bir nevi hükümet buhranı yaşanıyor.

Azerbaycan böyle bir gergin havayı yaşarken 26 Nisan 1920'de T.B.M.M. ve Muvakkat İcra Encümeni Reisi Mustafa Kemal Paşa, Lenin'e bir telgraf çekerek ortak düşmana karşı savaşılabilmek için para ve silah yardımı istiyordu.⁸⁰

Azerbaycan'da haftalarla devam eden hükümet buhranı sonucunda yeni kabinenin oluşturulması Hacınski Mehmet Hasan Bey'e havale edilmişti. Hasan Bey'in kuracağı hükümet, Bolşeviklerden Azerbaycan'ın istiklali konusunda teminat almak kaydıyla savaşan Türkiye ile Rusya arasında dostça bir politika izleyecek hükümet olması gerekmekte idi. Bunun için daha hükümet teşekkül etmeden muahede akdine yetkili bir heyet Bolşeviklerle görüşmek üzere gönderilmişti.⁸¹

Durum böyle iken ansızın Bolşevik askerlerinin sınıra tecavüz ettiği haberi alınıyordu. Nisan 26'da geceleyin cereyan eden bu hadise 27'de sabah siyasi çevrelerce duyulunca herkes şaşırılmış bir durumda idi. Sınırdaki bulunan asker sayısı çok az idi. Çünkü askeri gücün büyük çoğunluğu Karabağ ve Kazah cephelerinde meşgul idiler. 60 bin civarındaki düşmana karşı sınırdaki güçler ancak iki saat mukavemet gösterebilmişlerdi. Bolşevik ordunun Azerbaycan'a girmesinin ardından Azerbaycan Komünist Fırkası, Azerbaycan hükümeti ve Meclis-i Mebusan'a hükümetin Azerbaycan Komünist Fırkası Merkezi Komitesine teslimini talep eden

⁷⁹ Mehmet Emin Resulzade, a.g.e., s.79-81

⁸⁰ Mete Tuncay, Cemil Koçak, v.d., a.g.e., s.71

⁸¹ Mehmet Emin Resulzade, a.g.e., s.84

bir ulti­matom gönderdi. Azerbaycan hükümeti ve Meclis-i Mebusan bu ulti­matomun karşısında olduklarını bildirdiler.⁸²

27 Nisan öğle vakti acil olarak Parlamento toplandı. Vekiller görüşmelere bulunurken küçük Hazar Filosu'nun komünist mürettebatı, silahlarını parlamento binasına yöneltmişlerdi. Türklerden oluşan parlamento Muhafız Alayı'nın konumu da eşit derecede tehditkardı. Acil oturumun başında Savaş Bakanı Mehmandarov silahlı direnişin düşün­ülemeyeceğini bildirdi. Küçük bir azınlık oluşturan bazı vekiller, hükümetin bir savunma savaşı yürütmek için Gence'ye taşınmasını önerirken, ittihatçılar ve sosyalistler Sovyet İktidarını memnuniyetle kabul ettiler. Musavat adına konuşan Resulzade şu uyarılarda bulunmuştu; “ülkeye giren ordunun Türk olduğu varsayılıyorsa da ordu yine de Rus'tur, işgal kuvvetidir, amacı sınırları 1914 çizgisinde yeniden tesis etmektir. Anadolu'ya geçmek bahanesiyle buraya gelmiştir, ancak ülkemizi terk etmeye niyetli değildir. Kızıl Rusya ile anlaşmak için Bolşeviklerin ulti­matomlarını kayıtsız kabul etmeye gerek yoktur”. Sonunda, diğer partilerin cumhuriyetin bağımsızlığını savunmaya niyeti olmadığına ve Musavat'ın da bunu tek başına yüklenmeyeceğine göre, partinin olacaklar üzerinde sorumluluk kabul etmediğini bildiriyordu.⁸³ Fakat Meclis-i Mebusan, hükümeti Komünist Fırkasına devirden başka çözüm yolu da göremiyordu. Azerbaycan Komünist Fırkası hükümetin Ruslara terk edilemeyeceğini ve istiklalin devamını temin ediyordu, en azından böyle olacağını söylüyordu.

Böyle olduğu takdirde Meclis-i Mebusan tarafından tüm fırka mümessillerinin katılımıyla toplanan komisyonla Komünist Fırkası murahhasları arasında şartname yapıldı.Şartnameye göre;

- 1) Rus ordusu Bakü'ye girmeden, demir yolu ile doğrudan Anadolu'nun imdadına gidecek,
- 2) Azerbaycan'ın istiklali her türlü taarruzdan uzak kalacaktır,
- 3) Azerbaycan ordusu olduğu gibi kalıp dağıtılmayacak,
- 4) Azerbaycan siyasi firkaları hürriyet ve serbestilerini muhafaza edecekler,

⁸² Mehmet Emin Resulzade, a.g.e., s.85

⁸³ Tadeuse Swietochowski, a.g.e., s.240-241

5) Eski önderlerden, hükümet ve mebusandan kimse cürüm-i siyasi ile itham edilmeyecek,

6) Serbest bir şekilde toplanacak Azerbaycan şuraları hükümetin idare şeklini tayin edecek idi.⁸⁴

Çar Rusyasının işgalci politikasından farklı bir politika izlemeyen Bolşevikler böyle bir şartnameye uymadılar.

Bolşevik Rusya'nın Kızıl Ordusu 1 Mayıs'ta Bakü'ye girdi, aynı zamanda da demir yolu ile doğrudan Anadolu'ya gitmeyerek muhtelif yollarla memleketin stratejik noktalarını tutmaya başladı. Azerbaycan Ordusunun subaylarını hapsedmeye ve kendisini muhtelif bahanelerle dağıtmaya başladılar. Eski önderler ve mebuslar birer birer tevkif edildi. Bir kısmı da memleketi terk etmek mecburiyetinde kaldı. Hükümetin en önemli mevkilerini Rus, Ermeni ve Gürcülere verdiler.⁸⁵

Parlamento Bolşevik ultimatomeni kabul ettiği zaman Musavat Partisi Reisi Mehmet Emin Resulzade yaptığı konuşmada işgale karşı direnişin gerekliliğini şöyle açıklamıştır: "Efendiler! Bir ultimatomen karşısında bulunuyoruz. Burada teslimden bahsediliyor. Fakat, efendiler teslim ne demek! Kime terk-i mevki ediyoruz? Bize diyorlar ki; hududumuzu geçen ordu Türkiye'ye yardım için koşuyor. Efendiler! Türkiye Azerbaycan'ın kurtarıcısıdır. Onların yardımına giden kuvveti biz memnuniyetle karşılarız. Fakat bir şartla ki, bu kuvvet bizim hürriyetimizi, istiklalimizi çiğnemesin. Halbuki gelen ordu Rus ordusudur. İstila ordusudur. Onun isteği, 1914'teki sınırları ele geçirmektir. İstiklalimizi göz bebeği gibi müdafaya karar veren bir meclise dinlediği bu ultimatomeni kabul ettirmek, hükümeti kendi eliyle dost kisvesine bürünmüş düşmana teslim etmektir! Biz buraya milletin irade ve arzusıyla geldik, bizi buradan yalnız kuvvet ve süngü çıkarmalıdır."⁸⁶

Fakat Resulzade'nin ısrarına rağmen parlamento, inkılabı sırf dahili bir kabine tahvili şeklinde gösteren bir şartname ile hükümeti Azerbaycan Komünist Partisi'ne terk etmeyi uygun bulmuştu.

27 Nisan 1920'de Ruslar Azerbaycan'ın işgalini gerçekleştirmeden önce Azerbaycan içinde bazı faaliyetlere girişmişti. Rusya Azerbaycan'ı elde edebilmek

⁸⁴ Mehmet Emin Resulzade, a.g.e., s.35

⁸⁵ Mehmet Emin Resulzade, a.g.e., s.88

⁸⁶ Mirza Bala Mehmetzade, a.g.e., s.134

için komünizm sempatiyanlarını kandırıp kullanmaktan başka, Azerbaycan'ın içinde bulunduğu kötü şartları da bahane etmiş ve memnuniyetsizliği artırma yolunda propaganda yapmıştır. Azerbaycan'ı işgal eden Kızıl Ordu'nun ilk işi komünist bir Azerbaycan kukla hükümeti kurmak oldu. Mehmet Emin Resulzade Lahıç'ta tutuklandı.⁸⁷ Aynı zamanda Azerbaycan istiklalinin önde gelenlerinin bir kısmı da tutuklandı, sürüldü, katledildi, bir kısmı da ülke dışına çıkmak zorunda kaldı.

İhtilalden bir ay sonra artık bütün Azerbaycan, memleketin müthiş bir istilaya maruz kaldığını acı bir surette idrak eylemişti. Rus ordusunun memlekette fesat ifa etmekte devam ettiğini, Azerbaycan ordusunun dağıtıldığını, aydınlarının kendisiyle münasebetten men edildiğini, servet ve malının yağma edildiğini, adap ve milli ahlakının fena surette tahrike maruz kaldığını görünce halk tahammül edemedi ve isyan etti.⁸⁸ 11. Ordu'nun katliamları, kendi başına buyruk oluşu, hercümerçlik yaratması, halkın gözleri önünde masum insanların kurşuna dizilmesi halkın isyan ve öfkesine sebep olmuştur. Bu gazap dalgaları isyanların başlamasına neden olmuştur. Bu isyanların ilk tecessümü Gence isyanı oldu. 25 Mayıs akşamı saat:3:00'da bir top ateşinin açılması ile isyan başladı. Halkın katılımıyla isyancıların sayısı 10 bini geçti. 28 Mayıs günü yeni kuvvetlerle takviye edilen işgalci Bolşevik kuvvetleri 3 tümenlik bir kuvvetle Gence'yi ağır top ateşi altında tutuyorlardı. Kuvvetler arasındaki eşitsizlik isyanın 11. Ordu lehine çevrilmesine neden oldu. 31 Mayıs'ta Bolşevik kuvvetleri şehre tamamen hakim oldular.⁸⁹ Gence'de silahlarını teslim etmemiş Azerbaycan askerleri isyanın temelini oluşturmuşlardı. İsyân sırasında Ruslar büyük kayıplar vermişti. Güç dengesizliğinin Ruslardan yana olmakla birlikte Rusların Gence'yi alabilmelerinde Gence Ermenileri'nin, Rusların yanında yer almasının da önemli etkisi vardı. Ermenilerin isyancıları arkadan vurmaya başlamalarından sonra şehir sükut etmiştir. Şehir yıkıldı, ahali müthiş bir katliama maruz kaldı.⁹⁰

Gence isyanından sonra Azerbaycan Milli Ordusu birlikleri ile 11. Kızıl ordu arasında çatışma Terter'de başladı ve tüm Karabağ'a yayıldı. Karabağ'da olayların

⁸⁷ Sadettin Gömeç, a.g.e., s.29

⁸⁸ Mehmet Emin Resulzade, a.g.e., s.89

⁸⁹ Fezail Teymuroğlu İbişov, "Azerbaycan'da Bolşevik İhtilaline Karşı Halk İsyânları", Azerbaycan DTK, Eylül-Ekim 1997, s.20

⁹⁰ Mehmet Emin Resulzade, a.g.e., s.90

devam ettiği günlerde Azerbaycan'ın diğer bir rayonu olan Zakatala'da yeni bir isyan ocağı kuruldu.⁹¹ Zakatala isyanı da Balaken ve Kah rayonlarına da yayılarak geniş bir mukavemet hareketine dönüşmüştü. Bunun üzerine Kızıl Ordu'nun iki süvari alayı Zakatalaya hareket etti ve meydana gelen çarpışmalarda Bolşevikler galip geldi. Terter, Ağdam, Şuşa kasaba ve şehirlerinde bulunan Azerbaycan askeri birlikleri etraftaki ahalinin isyanına birer merkez teşkil ediyordu. Terter'de kızıl Ordu'nun bir alayı mahvedildi. Ağdam'da keza Ruslar çok mühim kayıplar verdiler. Karabağ, Şeki, Zakatala, Lenkeran, Kuba v.s. yerler birkaç defa isyan etti. Lenkeran kazasındaki isyanlar aylarla devam etti. Zakatala ve Şeki isyanları kanlı bir surette bastırıldı.⁹² 1920 yılının Ağustos ayının sonlarında Kuba'nın Deveci ve Kusar rayonlarında isyanlar başladı. Bu isyan da önceki isyanlar gibi 11. Kızıl Ordu tarafından bastırıldı. Lenkeran kazasında başlayan isyan Bolşevikler için uzun zaman devam eden tehlike oldu. Lenkeran'a gönderilen yeni askeri kuvvetlerin yardımı ile 1921 yılının Ocak ayında isyan zor kullanılarak yatıştırıldı.⁹³

Azerbaycan'da Bolşevik işgaline karşı direniş hareketi ülke çapında aynı anda ortaya çıkan ve sistemli bir şekilde gelişebilen bir hareket olamasa da Bolşeviklere karşı önemli ve uzun süre devam eden bir engel teşkil etmişti.

Sovyet Azerbaycan'ı ÇEKA'sının (KGB) başkanı Mir Cafer Bağirov'un resmi raporuna göre, sayıları hesaba gelmeyen küçük gerilla hareketinden ve isyanlardan başka 1924 yılına kadar Azerbaycan'da 56 büyük ve uzun süre devam eden silahlı halk isyanları olmuştur. Bu isyanlar sırasında 10 binlerce insan hayatını kaybetmiş, büyük maddi kayıplar gerçekleşmiştir.⁹⁴ Bu isyanların bastırılması, direniş hareketlerinin başarısız olması Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin son bulmasını ve Azerbaycan'ın tamamen Rusya'ya ilhakı sonucunu doğurdu. Bu sonuç ilhaktan çok kısa süre geçmesinden sonra bile Azerbaycan'a çok ağır kayıplar vermiştir.

Azerbaycan Komünist Partisi teşkilatlanmasını tamamlar tamamlamaz bir anayasa hazırladı. 1922'de yürürlüğe giren bu anayasaya göre Azerbaycan, Gürcistan

⁹¹ Fezail Teymuroğlu İbişov, a.g.m. a.g.y., s.21-22

⁹² Mehmet Emin Resulzade, a.g.e., s.90

⁹³ Fezail Teymuroğlu İbişov, a.g.m. a.g.y., s.22

⁹⁴ Mirza Bala Mehmetzade, "Sovyet İşgali Altında Azerbaycan", Gençlik Dergisi, Eylül 1991, Bakü, s.4

ve Ermenistan Sovyetler Birliği'ne Kafkas ötesi Sovyet Federal Cumhuriyetini oluşturuyordu. 1936 yılına kadar bu Federal Sovyet Cumhuriyetleri devam etti. Bu senede yapılan değişikliklerle federasyon feshedilmiş ve cumhuriyetler Moskova'ya bağlı ayrı ayrı Sovyet Cumhuriyetleri haline getirilmişti.⁹⁵

Azerbaycan toprakları Rus orduları tarafından işgal edildikten sonra Stalin'in emriyle Azerbaycan'ın bir parçası olan, 1000 yıldan fazla bir zamandan beri Azerbaycan Türkleri tarafından meskun bulunan Dilcan, Gökçe Gölü havzası ve Güney Azerbaycan sınırına uzanan koridorun meydana getirdiği on bin metre karelik alan Azerbaycan'dan koparılarak Ermenistan'a verilmiştir.

Rus istilasının hemen akabinde meydana gelen ayaklanmaların güçlükle durdurulmasından sonra Ruslar Türkleri susturmak için kütleli bir imha hareketine girişmiş, 1921-1927 yılları arasında 75.000 kişi idam edilmiş, 1925-1935 yılları arasında 50.000 kişi katledilmiştir.⁹⁶

Kızıl Ordu'nun bünyesinde "ÇEKA" tesis edildi. İhtilal karşıtı olarak bilinen kurum ve şahıslara karşı mücadele eden bu kanlı müessese müthiş bir suretle idamlara başladı. Pankratov adında bir cellat tarafından idam edilenlerin listeleri dehşetler saçıyordu.⁹⁷

Yalnız isyan zuhur eden yerlerde değil isyanlarla alakadar olmayan yerlerde dahi kurşuna dizilenlerin sayısı, sınırı yoktu. şehirlerde, büyük kasabalarda mevcut muteber insanlar "milliyetperverliğin kökünü bir defalık kesmek için" hemen sorgusuz sualsiz kurşuna dizildi. Bu kurbanların büyük kısmı subay öğretmen, doktor, talebe, memur gibi aydınlardan idi.⁹⁸

Ermenistan'da da Bolşevik hükümeti tesis edildikten sonra Rus siyaseti Zengezur ile Nahçıvan kazasını gösterişli bir surette Ermenistan'a hediye etti. Diğer taraftan Gürcistan'ın hak iddia ettiği Borçalı kazasını da tereddütsüz Gürcülere bıraktı.⁹⁹

1921 Martının 16'da Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti ile Sovyet Rusya arasında, Moskova'da akdedilmiş muahede gereği, Azerbaycan İhtilal

⁹⁵ Sadettin Gömeç, a.g.e., s.30

⁹⁶ Sadettin Gömeç, a.g.e., s.33

⁹⁷ Mehmet Emin Resulzade, a.g.e., s.88

⁹⁸ Mehmet Emin Resulzade, a.g.e., s.92

⁹⁹ Mehmet Emin Resulzade, a.g.e., s.93-94

Komitesi tarafından Ermenistan'a terk edilen Nahçıvan kurtarılabildi. Nahçıvan Azerbaycan Cumhuriyeti himayesi altında muhtariyet kazandı.¹⁰⁰

1920 yılının 27 Nisan'da Azerbaycan'ın Bolşevik Rusya tarafından işgalinden sonra, 18.yüzyılın başlarından itibaren devam eden Azerbaycan'ın Rusya'ya bağımlılığı Sovyetler Birliği'ne üye Cumhuriyet görünümünde devam etti.

d. Azerbaycan'da İngiliz Oyunları

30 Ekim 1918'de Mondros Mütarekesi'nin imzalanmasından sonra Osmanlı orduları silahı bırakmışlardı. Mondros Mütarekesinin 11.maddesi gereğince; Türkiye ordusu, Kafkasya ile İran Azerbaycan'ından çekileceklerdi. Ortaya çıkan bu yeni durum üzerine Azerbaycan hükümeti temsilcileri İran'da bulunan müttefikleri temsil eden İngiliz generali Thomson ile görüşmek ve yeni durumu açıklığa kavuşturmak için İran'a gitmişlerse de general Thomson, Azerbaycan adlı bir hükümet tanımadıklarını söyleyerek görüşmeyi reddetmiştir.¹⁰¹

Bundan önce 1918 yılının Şubat'ında, İran'da bulunan İngiliz birliklerinden bir kuvvet Yarbay Densterviel'in kumandasında İran'dan hareketle Bakü'ye ilerliyordu. İngiliz ordusu dünyanın sayılı petrol sahalarından birisi olan Bakü'yü işgal etmek için ilk fırsattan istifade ederek harekete geçiyordu. Artık Bakü İngilizler tarafından işgal edilmişti. Ruslar ise ne İngilizlerle ne de petrolerle meşgul olacak durumda değillerdi. Böyle bir ortamda İngilizlerden yana olan koşulların sürmesi için İngiliz Entelijans Servisi mükemmel çalışıyordu. İngilizler Kızıl Ordu Birliklerine karşı Çarlık müessesini müdafaa eden kuvvetleri her bakımdan desteklemeğe karar verdiler. Amiral Kolçakof, General Denikin ve General Vrangel kuvvetlerini her bakımdan teçhiz ettiler ve Kızıl Ordu'ya mukavemetlerini azami derecede artırdılar. Enzeli yolu ile Bakü'ye gelen ve derhal petrol sahalarını kontrol altına alan Densterviel için şehir mühim değildi. Onun aldığı talimat sarihti; İngiliz hükümeti petrolü kontrol altında tutmak istiyordu.¹⁰² Böyle bir durumda Azerbaycan'ın içinde bulunduğu sıkıntılar, Bakü'de ve ülkenin çeşitli bölgelerinde Ermeni Taşnaklarının

¹⁰⁰ Mehmet Emin Resulzade, *Kafkasya Türkleri Tarihi*, TDAV Yayınları, İstanbul 1993, s.72

¹⁰¹ Hüseyin Baykara, a.g.e., s.274

¹⁰² Raif Karadağ, *Petrol Fırtınası*, Divan Yayınları, İstanbul 1991, s.170-171

Rus askerleriyle birleşerek giriştikleri katliamlar İngilizler için çok da önemli değildi. Bu nedenle de bu katliamları ve Ermenilerin keyfi davranışlarını önlemek için pek tedbir almadılar.

İngilizlerin ve bir dereceye kadar Amerikalıların teçhiz ve iâşe ettikleri Denikin, Kolçakof ve Vrangeli orduları, Kızıl Ordu birlikleri karşısında mağlup olmuşlardı. Bu galibiyet sonunda derin bir nefes alan Komünist Rusya, ihtilal sırasında ve sonrasında onlara mukavemet eden gruplara yaptıkları yardımı bildikleri için İngiltere ve Amerika'nın Moskova'daki temsilcilerine sert bir nota verdi. Ruslar bu nota ile çetecilere yapılan her türlü yardımın durdurulmasını ve Rusya Çarlığının hudutlarını ihtiva eden yerlerden askeri kuvvetlerin derhal ayrılmasını talep ediyorlardı. İngilizler ve Amerikalılar da bu nota üzerine Rusya'nın içişlerine bilvasıta yaptıkları müdahaleleri durdurdular ve bütün tebaalarını Rusya'dan çektiler. Yalnız İngilizler, Yarbey Densterviel'in hala işgali altında bulundurduğu Bakü'den, yani petrol sahalarından daha bir müddet çıkmak istemediler.¹⁰³ Fakat daha sonra Bakü'den de çekilmişlerdi. Bu çekilme ise kısa sürmüştü. Yukarıda da belirtildiği gibi Mondros Mütarekesi, mucibince İngilizler tekrarı petrol bölgesini işgal ediyorlardı.

İngiliz orduları Bakü'ye General Thomson kumandasında tekrar girerken Rus ve Ermeni silahlı birlikleri de İngilizlerle birlikte dönüyorlardı. Bu silahlı kuvvetleri siyasi yönden Taşnaklar, Ka-det'ler, Çar yanlısı güçler temsil ediyorlardı. Bolşeviklerin Rusya'da iktidarı ellerine almaları ile parça pörçük olmuş, Rusya'nın her tarafına dağılan siyasi teşekküller, "Yahudi Siyonist Partisi" temsilcileri ile birleşerek Bakü'de bir "Demokratik Müşavere" kurdular. Bunlar Azerbaycan hükümetinin kendi kendini feshetmesini ve Ufa'da kurulan Çar taraftarı Amiral Kolçak hükümetini tanımasını istiyorlardı. Bunun üzerine 7 Aralık 1918'de toplanan Milli Şura'da Başkan Mehmet Emin Resulzade "ilhakçılara" karşı sert tepki koymuş ve nutkunu "Bir defa yükselen bayrak bir daha inmez" sözleriyle bitirmiştir.¹⁰⁴

Bu sırada Azerbaycan hükümetinin Başnazırı Fethali Han Hoylu İngiliz işgal güçleri ile görüşmelerini ısrarcı bir şekilde sürdürüyordu. Fethali Han'ın bu ısrarcı tutumu ve siyasi ortamın teşhisini iyi yaparak gerçekleri İngilizlere anlatabilmesi

¹⁰³ Raif Karadağ, a.g.e., s.175

sonucu İngiliz generali Thomson Azerbaycan Milli Şurası'nın teşkil ettiği Fethali Han Hoylu hükümetini Azerbaycan'da tek meşru hükümet olarak tanıyacağını beyan etmiştir. Bu durum Azerbaycan'ın Müttefik güçler tarafından tanınması için önemli bir adımdı. Bakü petrolünün müstakil bir Kafkasyalı hükümet elinde bulunması, genelde Kafkasya'nın Rusya'dan ayrılması İngilizlerin işine geliyordu.¹⁰⁵ Bunun için İngilizler Bakü'yü işgal ettikten sonra Bolşevik tehlikesini bertaraf etmek için Çar tarafları generalleri takviye ederek Bolşevikleri oyalamıştır. Bolşeviklerle iç savaşa tutuşan Çar tarafları generaller de Kafkasya'yı İngilizlere bırakmak zorunda kalmıştır. Çar yanlısı generallerin Bolşeviklerin yenilmesinden sonra İngilizlerin Bakü petrolü üzerindeki haklarını kaybetmemek için strateji değiştirerek Bolşeviklerden yana tutum sergilemiştir.

Rusya'daki Bolşevik ihtilali ile birlikte Polonyalılarda ayaklanarak istiklallerini elde etmişlerdi. Komünist liderler Polonya'nın üzerine yürümüşler ve onları tarihin esir milletleri sınıfına yeniden katmak için bir harbi bile göze almışlardı. Fakat Mareşal Pilsudsky Bolşevik ordularını takiben hızla Moskova'ya yürüyordu. Bu esnada İngiliz Hariciye Nazırı Lord Gurzon Pilsudsky ye bir nota göndererek İngiliz hariciyesinin belirlediği bir hat üzerinde Polonya ordularının ileri hareketini durdurmalarını istedi. İngilizler Bakü petrolü üzerine imtiyazlar elde etmek için, Standart Oil ve diğer petrol rakiplerini bertaraf etmek pahasına Bolşevizm'i himaye etmiş ve daha doğmadan yok olma tehlikesiyle karşı karşıya kalan Komünist rejimi kurtarmışlardı.¹⁰⁶

İngilizler Bakü petrolünü elinde tutabilmek için Bolşeviklere ve Çar tarafları güçlere karşı politik oyunlar oynamakla kalmıyor aynı zamanda Azerbaycan'ın içinde bulunan Ermeni teröristleri kullanarak hem Azerbaycan'ı dahilinde güçsüz düşürmeye hem de Türkiye'nin önünü kesmeye çalışıyordu.

İngilizler Kafkasya'yı boşaltmaları mecburiyetini hissettikleri zaman Ermenilerin Müslümanlara karşı düşmanca tutumlarını teşvik etmeye başlamışlardı. Bu şekilde Türkiye'nin Ermenilere misillemede bulunmasına yönelik tahriklerde

¹⁰⁴ Hüseyin Baykara, a.g.e., s.274-275

¹⁰⁵ Mehmet Emin Raulzede, *Azerbaycan Cumhuriyeti*, Azerbaycan Kültür Derneği Yay., İstanbul 1990, s. 61

¹⁰⁶ Raif Karadağ a.g.e, s.210-211

bulunuyorlardı. Böyle çirkin oyunlar oynayarak İngilizler Kafkasya'da varlıklarını sürdürmeyi planlıyorlardı¹⁰⁷

İngilizler bu planlı faaliyetleriyle Türkistan bölgesini de işgal altına almışlardı. Çünkü, İngilizler için Türkistan bölgesi ayrı öneme sahip idi .Onlar hem buradaki zengin petrol sahalarını işgal altına almışlar hem de komünizme karşı savaşıyan generalleri de buradan takviye etmişlerdi. Onlar için Türkistan da, Bakû de vazgeçilmez birer bölge idi ¹⁰⁸.

Fakat Rusya'da Bolşeviklerin kesin galibiyetleri ve Azerbaycan'a yönelmeleri, diğer taraftan da Amerikan petrol şirketlerinin de bölgeye rakip olarak ortaya çıkmaları İngilizlerin Azerbaycan'daki konumunu zayıflatıyordu.

Times gazetesinin dünyaca tanınmış muhabirlerinden Arthur Moore 1 Temmuz 1922 tarihinde Times gazetesinde şu makaleyi neşrediyordu: "Mütarekeden sonra bir kısmı Türk ve Müslüman ahali ile meskûn olan Kafkasya'yı biz İngilizler işgal altına aldık. Bizim oralarda hatta Hazar denizinin yakınındaki Merv şehrinde bile kafi miktarda askeri birliklerimiz var idi. Fakat kısa bir süre sonra bolşevizm karşısında oraları terke mecbur kaldık. Şüphesiz ki, Bakû deki petrol arazisine sahip olmak için henüz hazır değildik " Bunun nedeni, İngilizler henüz çıktığı büyük bir harpten sonra bir yenisine başlamak niyetinde değildi. Bir diğer nedeni ise aynı tarihlerde İngilizlerin Suriye ve Irak petroleri ile yeterince meşgul olmaları idi.¹⁰⁹. Neticede Bolşevikler Azerbaycan'ı işgal ederken İngilizler, bu bölgeden çekildiler Ancak petrolden kolay kolay vazgeçmeyen İngilizler petrol konusunun çözüme kavuşturulması için uluslar arası bir konferans çağırmayı uygun bulmuşlardı. Konferansın dünyaya duyurulan zahiri sebebi politik olmakla beraber, asıl sebep Bakû petroleri olduğu aşikar idi.

Cenova şehrinde toplanan konferansta topraklarında petrol olduğu için ıztıraplar çeken bir milletin istiklaline son veriliyordu. I.Dünya Savaşı müteakip istiklâlini kazanmış bir halkın Azerî Türklerinin kaderi müzakere ediliyordu .Fakat

¹⁰⁷ Hüseyin Baykara a.g.e., s,289

¹⁰⁸ Raif Karadağ a.g.e., s.176

¹⁰⁹ Raif Karadağ a.g.e., s.176-177

bu müzakerelerin esasını Azerîlere istiklal vermek değil, büyük petrol tröstlerini arkalarında gizleyen devletlerin bu toprakları taksim fikri oluşturuyordu.¹¹⁰

Rusya , İngiltere ve Amerika arasında Bakü Petrolleri meselesinden çıkan ihtilaf sonucunda, Rus Çarlığının esaretinden kurtulup istiklâlini ilan etmiş Azerbaycan Devleti yok edilmiştir.¹¹¹ İngilizler II. Dünya savaşından sonra daha önce Kafkasya Azerbaycan'ında oynadığı oyunları İran sınırları içinde bulunan Güney Azerbaycan da oynamışlardı. 1946 yılının Haziran ayında İran'daki Rus – İngiliz müttefik kuvvetlerinin çekilmesine dair Birleşmiş Milletler karar alınca İran petrollerinden istediği hisseyi koparan antlaşmayı İran hükümetiyle yapan Ruslar çekildiler. Bu arada Otonom Azerbaycan hükümeti Azerilerin haklarını garantileyen bir anlaşmayı İran hükümetiyle akdetmeyi başardılar. Fakat bu hükümetin içinde bazı Rus taraftarı komünistlerin olması İngiliz ve Amerikan hükümetlerini tedirgin ettiğinden bu devletlerin teşvikiyle yapılacak seçimlerin emniyeti temin bahanesiyle İran ordusu 14 aralık 1946 da Azerbaycan'ı işgal etti. 1950'lerde Musaddık başkanlığında İran hükümeti İran'daki petrolleri millileştirince bu sefer , Amerikan ve İngiliz hükümetleri, İran petrollerindeki hisselerini kaybettikleri için ajanları vasıtasıyla Azeri Türkleri arasında İran'dan ayrılmaları sağlamak maksadıyla büyük bir propagandaya giriştiler. Bu Amerikan ve İngiliz propaganda neticesinde binlerce Azeri Türkü İran hükümetince hapsedilmiş veya sürgüne gönderilmiş ve malları da İranlılara verilmiştir.¹¹²

Görüldüğü gibi İngilizlerin ve aynı zamanda diğer dış güçlerin petrol bölgelerine sahip olmak için yürüttükleri politikaların ağır bedelini Azerbaycan halkı ödemiştir.

¹¹⁰ Raif Karadağ a.g.e. , s.179

¹¹¹ Raif Karadağ a.g.e. , s. 221

¹¹² Mehmet Saray,a.g.e., s.46-47

C. AZERBAJCAN – ERMENİSTAN İLİŞKİLERİ VE ERMENİLERİN TOPRAK TALEPLERİ

a. Azerbaycan –Ermenistan İlişkileri

Tarihi süreç içinde ve bugünkü durumda Azerbaycan-Ermenistan ilişkileri incelendiğinde ilişkilerin temelinde, Ermenilerin bölgeye yerleşmesi ve Ermenistan devletinin kurulması gibi faktörler yer almaktadır. Yani bir çok problemi beraberinde getiren Ermenistan devletinin oluşturulması aşamasındaki ilişkiyi belirleyen faktörler bugünde aktivesini sürdürmektedir.

İran -Rus savaşları sonrasında imzalanan Gülistan (1812) ve Türkmençay (1828) barış antlaşmaları sonucunda Azerbaycan'ın kuzeyi Rus istilası altında kalmıştı. Rus istilasından sonra İran ve Osmanlı topraklarından göç eden ve sayısı hızla artmakta olan Ermeniler, yoğun olarak Erivan ve Nahçıvan hanlıklarının topraklarına yerleşmişlerdi. Çar I.Nikola daha sonra bu bölgeleri içeren bir Ermeni oblastı (bölgesi) kurduğunu ilan etmişti.¹¹³

Ruslar Azerbaycan ve Kafkasya'da işgal ettikleri topraklarda sık sık idari mekanizmayı ve arazi düzenleme sistemini değiştirmiştir.

İran'dan sonra Osmanlı devletini de yenen Rusya bu iki Müslüman devlete karşı Kafkaslarda bir tampon bölge oluşturmaya karar vermişti. 1823'den beri temas halinde buldukları Hıristiyan Gürcü ve Ermenilerden ikincisini tercih eden Ruslar, 1828 Türkmençay ve 1829 Edirne antlaşmalarının tespit ettiği sınırlara çekilirken İran ve Osmanlı topraklarında yaşayan Ermenileri zorla göç ettirerek Erivan merkez olmak üzere yarattığı tampon bölgeye yerleşmiştir.¹¹⁴

1870'lerde yapılan düzenlemeler homojen etnik bir kimlik yaratmıştır. Çok sayıda Müslüman nüfus doğu Transkafkasya dışında kalırken Bakü ve Elizavetpol guberniyasında da ermeni ve diğer azınlık gruplar yer almışlardı. 1871 yılı rakamlarına göre Elizavetpol guberniyasının Karabağ yöresinde yoğunlaşan "Tatarların (Türkler) ve Ermenilerin sayısı sırasıyla ; 878.000 ve 292.000 idi; Baku

¹¹³ Tadesuz Swietochowski, a.g.e ,s.26

guberniyasında 165.000 tatar” 77.000 Rus 63.000 Kafkas (Dağıstanlı) 52.000 Ermeni ve diğer milletlerden nüfus vardı.¹¹⁵

Rusların bölgeye Ruslaştırma politikalarının özellikle Türk nüfusa yönelik uygulamaları çarlık döneminde başlamıştır. Çarlık döneminde yapılan düzenlemeler sırasında Azeriler, Ermeniler ve Gürcülerin yaşadığı yerlerde azınlık olarak bırakılmıştır.

Bakü guberniyasında yaşayan Ermenilerin büyük bir kısmı Rus-İran ve Rus – Osmanlı savaşlarından sonra, Rusya’nın Müslüman nüfuslu vilayetlerine göç etmişlerdi. Rusya’nın koruyucu kanatları altında, Müslümanlardan çok daha hızlı adımlarla modernleşme sürecine giren Ermeniler, sonuç olarak Azerbaycan ekonomisinin gelişmesinden daha kazançlı çıkmışlardır.¹¹⁶

Ermenilerin ilk aşamadaki işleri Ermenistan’daki Türk nüfusu eritmek olmuştur. Sonraki amaçları da Karabağ’ı kendi topraklarına katmaktı. Rusya’nın da bu oyunu gönüllü olarak desteklediği bilinen bir gerçektir.¹¹⁷

Ermeniler Azerbaycanlıların aksine örgütlenme alanında da mesafe katletmişlerdi. Ermeniler, Taşnaksütyun’un öncülüğünde, dinamik bir milliyetçilik hareketi ürettiler. Partinin amacı Doğu Anadolu’daki Osmanlı vilayetlerini içine alan bağımsız bir Ermeni devleti kurmaktı. Bu Ermeniler Rusya’yı değil Osmanlıyı ve Abdülhamid’i düşman görüyordu.¹¹⁸ Taşnaksütyun’un hedeflediği Ermenistan devletinin büyük bir kısmı da Azerbaycan toprakları üzerinde bulunacaktı. Ermenistan devletinin temeli ise I.Nicola’nın ilan ettiği “oblast” olacaktı.

1905-1907 yıllarında Baküde ve Kafkasya’nın çeşitli bölgelerinde yaşanan Ermeni-Müslüman çatışmalarının temelindeki nedenler bunlardı. Bunun yanında bölgede yaşanan ekonomik buhran sonucu bölgedeki işçilerin hükümete karşı tepkilerinin de dindirilmesi gerekiyordu. Bu karışıklık Rus İdaresi tarafından da Ermeni –Müslüman çatışmasına yönlendirilmiştir.

¹¹⁴ Mehmet Saray , a.g.e, s.22

¹¹⁵ Tadeurz Swietochowski, a.g.e ,s.33

¹¹⁶ Tadeurz Swietochowski, a.g.e ,s.67

¹¹⁷ Sadettin Gömeç a.g.e. ,s.32

¹¹⁸ Tadeurz Swietochowski, a.g.e ,s.68

Çatışmalar Bakü ,Nahçıvan,Gence,Karabağ, Erivan bölgelerinde iki sene sürmüş, sonuçları ise çok ağır olmuştur. Türk tarafın verdiği kayıp ise daha fazla olduğu bilinmektedir.¹¹⁹

Ermeni – Müslüman çatışmasının sorumlularından birinin Rusya ve onun Kafkas politikası olduğu çatışmaların başlamasının ardından takındığı tavırdan da anlaşılmaktadır.

Rusların ilk baştaki Müslüman yanlısı tutumu 1905 in Mayıs ayında değişti ve Rus askerlerine Türklere ateş emri verildi. Bu esnada bölgeye yeni atanan vali Vorontsov Daşkov, ilk iş olarak Kafkasların ötesinde Rus yönetiminin dayanağı olan Ermenilerle dostluk bağlarını canlandırdı. Valinin Çar II. Nikola'ya yazdığı mektup da Büyük Petro döneminden beri Kafkasya'da Türklere olan Rusya'nın ilişkilerinde, savaşlarda Rusların yanında yer alan Ermenilere karşı Rusların dostane politikasına ve bu politikanın devam ettirilmesinin gerektiğine dikkat çekilmekteydi.¹²⁰ Rusların çıkarlarını korumak amacıyla her zaman Ermenilerden yana tavır koymuş ve desteklemiştir. Sonunda amacına ulaşmış , bölgede iki halk arasında büyük düşmanlıklara yol açan çatışmalar yaşanmıştır. Ermeniler ise Rusların bu politikalarından fayda sağlamak için her türlü çirkin oyuna girişmişlerdir.

Ermeniler I.Dünya Savaşında müttefiklere yardımları karşılığında büyük bir devletle ödüllendirilmek istiyorlardı. İstekleri doğrultusunda oluşturulacak olan Büyük Ermenistan'ın Erivan guberniyasını, Tiflis guberniyasının güneyini Elizavtpol guberniyasının Zengezur, Şuşa, Cevanşir ve Gence kazalarını (uezdler) içermesi tasarlanıyordu.¹²¹ Ermenilerin Paris Sulh Konferansına takdim ettikleri projede "Büyük Ermenistan"ın arazileri Doğu istikametinde Afrika'nın şimalinde, Akdeniz'in kıyılarındaki İskenderiye limanına ulaşıyordu. Doğu Anadolu dan Akdeniz'e kadar Van, Bitlis, Diyarbakır, Harput, Sivas, Erzurum ve Trabzon'dan oluşan yedi vilayeti de kapsıyordu .Kafkasya da ise Azerbaycan la birlikte Gürcistan'ın arazilerinin büyük bir bölümünü de içine alıyordu. Bu projeye göre

¹¹⁹ Tadeurz Swietochowski, a.g.e ,s 69

¹²⁰ Tadeurz swietochowski, a.g.e ,s.71

¹²¹ Tadeurz Swietochowski, a.g.e ,s.205-206

¹²² Cemil Hesenov , Ak Lekelerin Kara Gölgesi, Gençlik Neşriyatı, Bakü 1991 s.83-84

sadece Kafkasya da “ Büyük Ermenistan” devletine aşağıdaki araziler dahil edilmeli idi;

1-Bütün Erivan Guberniyası

2- Kars arazisinin tamamı

3- Tiflis guberniyasının Ahzalkaladaki kazasının iki bölümü Borçalı kazasının bir kısmı

4- Gence guberniyasının Gazak kazasının güney bölümü, Cavanşir kazasının güney-batısı, Şuşa kazasının kuzeyi, Zengezur kalesi, Cebrayil kazasının Veng Hodrud ,Edilli ve Aragül köyleri de dahil bölümü.

Ermeni yazarlarından A.Lolayan da yazılarında itiraf ediyor ki, Ermeni milliyetçileri Azerbaycan’dan Karadağ ve Nahçıvan’ı, Gürcistan’dan Borçalı, Ahasık, Ahalkalaki, Türkiye’den ise Akdeniz’e kadar Doğu Anadolu’yu koparmakla “Büyük Bağımsız Ermenistan” kurmak iddiasında olmuşlardı.¹²²

Ermeniler bu iddialarını bazı asılsız dayanaklar uydurmaya çalışsalar da tarih, onların iddialarını desteklemiyordu.

Rus-İran ve Rus –Osmanlı savaşları sırasında İran ve Osmanlı sınırları içinde yaşayan Ermeniler bu ülkelere ihanetlerinin karşılığı olarak bu devletlerin hudutlarından kovulmuşlardır. Ancak Ermeniler bu ihanet karşılığında Rusya tarafından ödüllendirildiler. Ruslar yeni işgal ettikleri Azerbaycan topraklarında özellikle Erivan hanlığı arazisinde İran ve Osmanlı devletinden sürülmüş Ermenileri yerleştirdi.¹²³

İster 1905-1907 yıllarında isterse de 1918-1920 yıllarında olsun yüz binlerce insan Ermeni –Rus silahlı güçlerinin saldırılarına maruz kalmış çocuk, yaşlı, kadın, erkek katledilmiş köyler yakılmış, yıkılmıştır. Bütün bu cinayetlerin amacı ise geniş Azerbaycan topraklarını adım adım Türksüzleştirmek, Türksüzleştirilen toprakların zamanla Ermenileştirilmesi. Son hedef ise Büyük Ermenistan kurmak idi.

Rusya İmparatorluğunun sonuçlandıramadığı bu plan Sovyet Rusya’sı dönemimde de sürdürülmüştür. 1918 yılında imzalanmış Batum barış anlaşmasına göre 9 bin km²’lik bir alana sahip olan Ermenistan, 1920 yılının 29 kasımında Rusya

¹²³ Aziz Elekberli , Kadim Türk –Oğuz Yurdu –“Ermenistan” , Sabah Neşriyatı, Bakü 1994, s.10-11

bolşevizm tarafından Sovyetleştirildikten sonra, tarih boyunca Azerbaycan'ın sınırları içinde bulunan Zengezur ,Göyce, Dereleyez, Karakoyunlu bölgeleri ve başka Azerbaycan Türk topraklarını Moskova'daki milliyetçi Bolşevik hamilerin aracılığı ile kendi sınırlarına katmayı başarmışlardı. Bunun sonucunda 29.8 bin kilometrekarelik "Ermenistan" devleti kurulmuştur.¹²⁴ Buna karşılık Azerbaycan Cumhuriyeti 1920'de Kızıl Ordu tarafından işgal edildiği zaman geride yaklaşık olarak 114 bin kilometrekare ihtilafsız toprak bırakmıştır.1920 deki "Milli katliam" toplam 9800 kilometrekarelik Azerbaycan toprağının Ermenistan'a verilmesiyle sonuçlanmıştır. Bu topraklar, Yeni beyazıt kazasının Basangeçer mahalini, İrevan kazasının Bendibasar mahallini ve Gence guberniyasının Zengezur kazasını kapsamaktaydı.¹²⁵ 1920'den sonra Sovyet yönetimi belirli dönemlerde Azerbaycan topraklarını Azerbaycan'dan kopararak Ermenistan'a ve Gürcistan'a hediye etmiş ve bu uygulamaların sonucunda 1989'da Azerbaycan'a, 1920 yılındaki 114 bin km²'lik araziden, 86 bin km²'lik bir toprak alanı kalmıştır.

Bölgede Ermenistan devletinin kurulmasının çok çeşitli amaçları vardı. Bunların en önemlisi ise Azerbaycan'la Türkiye'yi bir birinden koparmaktı.bu konuda Kurtuluş Savaşı dönemi Hariciye Vekili Ahmet Muhtar Bey şöyle diyordu: "Bölgede çok büyük oyunlar oynanmaktadır. Endişemiz şu ki İngilizlerle Bolşevikler , Azerbaycan Türk alemi ile bizim aramıza bir Ermenistan dikmek istiyorlar. Bütün dünyanın ittihaz ettiği bir karar var; o da bizimle Azerbaycan arasında , Azerbaycan'la Türk Alemi arasında bir Ermenistan meydana getirme istekleridir."¹²⁶ Maalesef Ruslar ve diğer güçler bu isteklerini büyük oranda gerçekleştirmişlerdir.

Ermenistan'a verilen Azerbaycan topraklarının Ermenileştirilmesi Sovyetler Birliğinde sistemli devlet politikalarının da bir bölümünü oluşturuyordu. Ermeniler buna merkezdeki kendi temsilcileri, Ermeni yanlısı Sovyet yöneticileri ve Azerbaycan'ın milli çıkarlarını düşünmekten aciz Azerbaycanlı Bolşevik yöneticiler sayesinde ulaşmışlardı.

¹²⁴ Aziz Elekberli , a.g.e., s.11

¹²⁵ Abbas Aslan , "Kaybedilen Azarbaycan Toprakları" , Azarbaycan TKD, Mart-Nisan 1997, s.31

¹²⁶ Mehmet Saray , a.g.e.,S.38

9 Eylül 1930 yılında “ Ermenistan SSC’nin yeni coğrafi-idari arazi bölüşümü sırasında Azeri-Türk köylerini bir birinden ayırmak, Azerîlerin mutlak çoğunluk oluşturdukları bölgeleri birkaç küçük rayona parçalayarak kalkınmasını engellemek amaçlanmıştır. Buna karşılık Ermenilerin az-çok meskûn bulunduğu bölgelerde kurulan rayonların alanlarını büyüterek Ermenilerin yaşadıkları yerleri rayon merkezi konumuna getirerek, Azerîlerin yaşadıkları daha büyük köyleri onlara bağımlı duruma getirmek bu yeni düzenlemelerin hedefleri arasındaydı. Bunlara 3 Ocak 1935’ten başlayarak Ermenistan arazisinde Türk kökenli yer adlarının seri bir şekilde değiştirilmesi ve Ermenileştirilmesi eklenmiştir. Yine 1948-1953 yıllarında 150 binden fazla Azerbaycanlı zorunlu olarak Ermenistan’dan göç ettirildi. Bunların yerine çeşitli dış ülkelerden “Büyük Ermenistan” kurmak için getirilen binlerce Ermeni yerleştirildi. Bu uygulamalar sonunda kısa sürede Ermenistan’da nüfus oranları Ermenilerin lehinde değişmiştir. 1988 yılında ise Ermenistan’ın Azerbaycancısızlaştırılması veya onların kendi deyimleriyle Türksüzleştirilmesinin son perdesi başlandı.1988 yılında 200 binden fazla Azerbaycanlı Ermenistan’ı terk etmeye mecbur edildi .Bunun için kanlı saldırılar başlatıldı ve bu saldırılar sonucunda 217 kişi hayatını kaybetti . 1991 yılının ağustos ayında Nüvedi köyünün boşaltılması ile de Ermenistan sınırlarında Azerbaycanlı varlığı son buldu.¹²⁷

Özellikle II.Dünya savaşıdan sonra Azerbaycan-Ermenistan ilişkileri düzelme eğilimi görüntüsü vermiştir. SSCB’nin iki komşu cumhuriyeti olarak aynı bölgede yakın ilişkiler içinde bulunmuşlardır. Ermenistan ekonomik yönden bir çok eksikliklerini Azerbaycan’dan temin etmekte idi. Fakat Ermeniler karşılıklı ilişkilerinde ne kadar dostça görünseler de Azerbaycan’a karşı toprak taleplerinin ve buna yönelik çirkin politikalarından hiçbir zaman vazgeçmemiş, Ermeni milliyetçiliğini ve “Büyük Ermenistan” ideolojisini canlı tutmuşlardır. SB’nin merkezi yönetiminin de buna bir nevi üstü kapalı müsamaha göstermesi Ermenilerin faaliyetlerine hız vermiştir.

Sovyetler Birliği döneminde ülke çapında yayınlanan tarih dersi kitaplarına dikkat edildiğinde Ermenilerin toprak iddialarını kanıtlayan, milliyetçi ruhlu yazıların tesadüf olmadığı, düşünülmüş bir planın sistemli bir şekilde uygulanmaya konulması

¹²⁷ Aziz Elekberli , a.g.e., s.12-14

olduğu görülmektedir. 7.sınıflar ve yukarı sınıflar için hazırlanmış “SSCB Tarihi” ders kitaplarında Kafkas ötesindeki devletlerden bahsederken sadece Ermenistan’dan söz edilmektedir. Bunların yanında yayınlanan ders aracı haritalarda da “Büyük Ermenistan” arazisi yer almaktadır. Bu tür yayınlarda da yer adları değiştirilerek, Ermeniler tarafından hedeflenen amaçlara yönelik çalışmalar yapılmıştır. Bu yayınlar genelde SB Eğitim Bakanlığı ve SSCB Bilimler Akademisi’nin girişimi ile yayınlanmaktaydı. Azerbaycanlı bilim adamlarının bu kurumlara yaptıkları itirazlara rağmen bu yayınlarda gerekli düzeltmeler yapılmıyordu.¹²⁸

Bu tür girişimlere Sovyet Merkezi Yönetiminin müsamaha göstermesi zamanla tepkilere yol açıyordu. Ermeniler ise niyetlerine yönelik gerekli temellerini oluşturdukça daha katı faaliyetlere girişiyorlardı. Bu da 1980’lerden sonra Azerbaycan –Ermenistan ilişkilerinin yeniden giderek bozulmasına neden oldu.

1983’de “Ermeni Soykırımı” gününü bahane eden Ermeniler, Ermenistan’daki Azeri Türklerinin üzerine yürümüştü. Bu olaylar zaman zaman tekrarlandı ve 1987’ye kadar devan etti. 1987’nin Ekim ayında Erivan’da tertip edilen mitingde Karabağ’ın Ermenistan’a verilmesi istenmiş , 1988 Şubatında ise Ermenistan’ın Türklere tamamen temizlenmesi için gösteriler yapılmış ve Türklere ait ne varsa yok edilmişti.¹²⁹ Bu olaylar Perestroyka (Gorboçov’un yenidenkurma politikası) politikalarının uygulanmaya konulduğu döneme rastlamaktadır. İki ülke arasında soğuk rüzgarlar esmeye başlamıştı ve Ermeniler dağlık Karabağ’ın Stalin tarafından Azerbaycan haritasına eklendiğini iddia ediyorlardı¹³⁰. Bundan sonra Azerbaycan-Ermenistan ilişkileri giderek ciddileşmiş, Ermeniler Dağlık Karadağda ve Ermenistan’da Azerbaycanlılara karşı silahlı eylemlere başlamışlardı. Silahlı terör eylemleri sonucunda ölümle burun burna kalan Ermenistan’daki Azerbaycanlı nüfus Azerbaycan’a göç etmek zorunda kaldı. Ermenilerin Ermenistan’ı Türklere arındırma planları gerçekleşmiş oldu. Merkezi yönetim , Moskova buna seyirci kaldı. Ermeniler Rusların desteğini alarak giriştikleri operasyonlarda Ermenistan’da ve Karabağ’da çok sayıda Azeri’yi katlettiler. Azerbaycan’ın bu olaylara verdiği karşılık sadece protesto gösterileri ve merkezi

¹²⁸ Mirzaali Tağıyev “Büyük Ermenistan Arazisi” , Gençlik Dergisi , 9 aralık 1991, Bakü , s.16

¹²⁹ Sadettin Gömeç ,a.g.e, s.38

¹³⁰ Ziya Recebov, “Karabağ Sorunu” , Azerbaycan TKD, Ocak-Şubat 2001, s.42

hükümetten önlem alınması talepleri ile sınırlı idi. 28 Şubat 1988'deki Azerbaycan'ın Samgait şehrinde cereyan eden olaylar Azerbaycanlıların soğukkanlıklarını bozan tek olaydır. Bu hadiselerde, Azerilerin Ermenilere karşı katliam yaptıkları iddiaları doğru değildir. Birkaç ölüm hadisesi olmuş, bunların suçluları cezalandırılmıştır. Bunun yanında olayda bazı Rus ve Ermeni yanlısı güçlerin tahrik ve provokasyonları olduğu ortaya çıkmıştır. Sumgait olayları her şeye rağmen istenmeyen ve üzücü olaylar idi . Bundan sonraki dönemlerde Azerbaycan-Ermenistan ilişkileri Ermenilerin Karabağ ve Azerbaycan'ın diğer bölgelerine yönelik arazi iddiaları nedeniyle savaşı iki ülke konumuna gelmiş bulunmaktadır..

1 Aralık 1989 günü Ermenistan Parlamentosunun Yukarı Karabağ'ı Ermenistan'a bağlamak üzere karar alması, Azerbaycan'da durumu daha da gerginleştirmiş, Azerbaycan Parlamentosu da toplanarak bu kararı geçersiz saymıştır.¹³¹ Karabağ'ı Ermenistan'a bağlama kararı Azerbaycan'ın toprak bütünlüğüne karşı yapılan bir saldırı idi ve Ermeniler bu saldırgan niyetlerini açıkça ortaya koymaktan çekinmiyorlardı. Bu cesaretleri de Rusya ve diğer batı devletlerinden aldıkları destekten kaynaklanmaktaydı.

Azerbaycan, "Karabağ Sorunu" esnasında sorunun çıkmasında Ermenistan'ın suçlu bularak, Ermenistan'ı kendi iç işlerine karışmakla suçlamaktadır. Uluslar arası platformda Azerbaycan Ermenistan'ı saldırgan taraf olarak göstermektedir. Karabağ savaşının başlatmakta Ermenistan'ı suçlu gören Azerbaycan, taraf olarak Ermenistan'ı muhatap aldı. Buna karşılık savaşın büyümesiyle de kendisini savaş dışında olduğu üzerinde iddialarında bulunan Ermenistan, savaşın Azerbaycan ile Ermenistan arasında yaşanmadığını ve Dağlık Karabağ Ermenilerinin kendi kaderlerini belirlemeye çalıştıkları tezi üzerinde ısrarla durmaktadır. Azerbaycan'ı ise Ermenistan'ı suçladığı için kınamaktadır.¹³²

Robert Koçaryan Ermenistan Cumhurbaşkanı seçildikten sonra Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki ilişkiler konusunda sergilediği uzlaşmaz tavrını zamanla değiştirmiş görünüyor. İki ülke arasında yıllardır devam eden Dağlık Karabağ

¹³¹ Sadettin Gömeç, a.g.e , s.38

¹³² Ziya Recepov ,a.g.m, a.g.y,s.42

anlaşmazlığının çözümü için Moskova'nın tekliflerini dikkate aldığı gibi artık Washington'u da dinlemeye başlamıştır.¹³³

İki ülkenin üst düzey yöneticileri problemlerin çözümü ve ilişkilerin düzeltilmesi için defalarca bir araya gelmiş, görüşmeler yapmışlardır. Liderler arasında yapılan bu görüşmeler “ Kapalı görüşmeler “ şeklinde gerçekleşmiştir. Bu da Ermenistan'dan en büyük muhalefet partisi olan Taşnaksütyun'un, Azerbaycan'da muhalefet partileri başta olmak üzere geniş bir halk kitlesinin tepkilerine neden olmuştur. Görüşme sonuçlarının kamu oyuna açıklanmaması halkın menfaatlerine karşı bir tehlike olarak görülmektedir. Ermeniler kendilerini Arnavutların yerine koyarak, Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ Ermenilerine etnik temizlik uyguladığını iddia etmekteydiler. Ancak Azerbaycan'ın Ermenistan tarafından bir tecavüze uğradığı ve toprak bütünlüğünü kaybettiği, gerek BM, gerekse diğer uluslar arası teşkilatlar tarafından bilinmektedir. Azerbaycan BM çerçevesinde, kısacası uluslar arası kurallara uygun olarak Dağlık Karabağ Ermenilerinin haklarının korunacağı ve Dağlı Karabağ'a, yine Azerbaycan'a bağlı olmak şartıyla en üst düzeyde muhtariyet vereceğini de belirtmiştir. Bugün Ermenistan, ya bölgede barış ve güvenciliğin sağlanması için herkesçe kabul edilen kurallara uygun davranacak yada saldırgan devlet olarak anılacaktır.¹³⁴ Bugün Azerbaycan-Ermenistan ilişkileri konusunda bilinen gerçek odur ki Ermenistan Azerbaycan'ın topraklarının yüzde 20'ni işgal altında tutmaktadır ve ülkeler savaş durumundadırlar.

b. Dağlık Karabağ'ın Durumu.

Temeli kabaca çarlık döneminde atılan (milletleri bir birine karşı kullanma) politikanın ürünü olarak, Karabağ'da özerk bir bölge oluşturma fikri, 1921 yılının yazında gündeme gelmiştir. Yaklaşık olarak 2.5 yıl süren düzenleme çalışmaları sonrasında “Özerk Dağlık Karabağ” bölgesinin kuruluşu 24 Temmuz 1923 tarihli kanunla ilan edilmiştir. Bölgenin ismi 1936 Sovyet anayasası ile “Dağlık Karabağ

¹³³ Nesrin Sarıahmetoğlu , “Azerbaycan-Ermenistan İlişkileri”, *Türk Dünyası Tarih ve Kültür Dergisi* , Şubat 2000, TDAV Yayınları, s.25

¹³⁴ Nesrin Sarıahmetoğlu , a.g.m., a.g.y.,s.26-29

Özerk Bölgesi” olarak değiştirilmiştir.¹³⁵ Bölgenin özerk statüye kavuşturulmasında amaç Rusya’nın Azerbaycan’a karşı her zaman kullanabileceği ortamı hazır tutmak isteği idi. Özerklik ilan edildikten sonra bölgede uygulanan politikalar sonucu Dağlık Karabağ’ın asıl sahibi Azerbaycanlılar azınlık durumuna getirilmiştir. Bu durum ise Ermenilerin bölgeye yönelik arazi iddiaları öne sürmek için uygun ortam hazırlamıştır.

Ermeniler 1987 yılının sonbaharından itibaren Moskova’da ve Batı’da Azerbaycan’a karşı büyük propaganda başlatmıştı. Zamanla Ermenilerin iddiaları belirginlik kazanıyordu. amaçlarının Karabağ topraklarını ele geçirmek olduğu anlaşılıyordu. Doğal olarak bu Azerbaycan kamuoyunda büyük itiraz doğuruyordu. Azerbaycan yönetimi, ise bu sorunlu dönemde cesaretsiz bir tutum sergilemekte idi. Bölgede ise çatışma ihtimali giderek artıyordu.¹³⁶

Haziran, 1988 yılının başında Dağlık Karabağ Özerk Vilayeti Sovyetinin Azeri üyelerinin katılmadığı oturumunda, vilayetin Ermenistan’a verilmesi meselesi tartışıldı. Azerbaycan Ali Sovyeti kendi toplantısında bunu hukuk dışı ilan etti. 18 Eylül 1988 de Ermeniler Azerbaycanlıların oturduğu Hankendi ve diğer yerleşim yerlerine saldırılarını arttırdılar, Azerilerin evlerini , arabalarını yaktılar.

Durumu düzene sokmak için SB Riyaset Heyeti Azerbaycan’ın haklarını ihlal ederek 12 Ocak 1989 yılında Azerbaycan SSC’nin içinde Dağlık Karabağ’da özel yönetim rejimi uygulamaya dair karar kabul etti. Volski’nin başkanlığındaki özel yönetim komitesi Dağlık Karabağ’da düzeni sağlamak yerine Dağlık Karabağ’ın Azerbaycan’la olan ekonomik ilişkilerinin zayıflamasına, Azerilerin vilayetten göç etmesini hazırlanmasına, vilayet Ermenilerinin ise silahlanmasına zemin yarattı.¹³⁷

1990 yılının başlangıcında Ermeniler helikopterle ve komando birlikleri aracılığı ile sadece Karabağ’da değil, Azerbaycan-Ermenistan sınırları boyunca Azerilerin yaşadıkları köy ve kasabalara saldırılar düzenliyor sivil halkı katlediyorlardı. Azerbaycan’ın Gazak, Zengilan, Kubatlı, Laçın illeri ve Nahçıvan sınırları bu dönemden itibaren süreklilik arz eden Ermeni saldırılarına maruz

¹³⁵ Tuncer Kırhan , “20 Ocak 1990 Olaylarına Tarihi Süreç İçinde Bakış”, Azerbaycan TKD, Ocak – Şubat 1999, s.10

¹³⁶ Ziyat Samedzade , *Dağlık Karabağ: Bilinmeyen Gerçekler*, Vatan Neşriyatı, Bakü 1995, s..57-74

¹³⁷ Eldar İsmaylov, Cemil Hesenov , Tahir Kafarov, *Azerbaycan Tarihi*, Öğretmen Neşriyatı , Bakü 1995 s.315

kalmaya başladı. Bunun üzerine 1990 yılının 11 Haziranında Azerbaycan Ali Sovyeti Ermenistan'la sınır olan 975 km.lik bölgede olağan üstü hal ilan etti .Sınırları savunmak için özel polis grupları oluşturuldu.¹³⁸ Fakat Ermeniler saldırılarına devam ediyorlardı ve Azerbaycan'ın savunma amaçlı oluşturduğu polis grupları helikopter ve zırhlı araçlarla düzenlenen saldırılar karşısında yetersiz kalıyorlardı. Ermenilere bu savaş araçlarının ise bölgedeki Kızıl Ordu subayları para karşılığında veya Rusya politikasının hedefleri doğrultusunda karşılıksız olarak sağlıyorlardı. Anlaşmazlığın ve çatışmaların büyümesinde, bugünkü duruma gelmesinde en büyük sorumlu eski SB yönetimi ve onların Ermenileri destekleyen politikalarıdır.

Dağlık Karabağ sorunu çerçevesinde Azerbaycan ve Ermenistan yönetimleri ilk kez 1991 yılı, 20 Eylülde Jeleznovodsk'de bir araya geldiler. Bu görüşme sonucu sağlanan antlaşma gereği bölgede ateşkes sağlanacak, karşıt gruplar silahsızlandırılacak, Karabağdaki siyasal hükümet organları aşamalı olarak yeniden oluşturulacak SB Ali Sovyetinin bu güne kadar Karabağ'a ilişkin olarak aldığı kararlar, ayrıca Ermenistan Parlamentosunun Dağlık Karabağ'ın "Ermeni Toprağı" olduğu yönündeki kararı da iptal edilecekti.¹³⁹

1991 yılı Eylül sonunda yani Jeleznovoidsky görüşmesinin hemen arkasından Ermeniler Dağlık Karabağ ve Goranboy ilinin bir kısmını kapsayan uyduruk "Dağlık Karabağ Cumhuriyeti"nin kurulduğunu ilan ettiler. Bunun üzerine Azerbaycan Ali Sovyeti 1991 yılı, 26 Kasım da Dağlık Karabağ'ın özerkliğini iptal ederek kendine bağlamıştı.¹⁴⁰ Bundan sonra açıkça görüldü ki, Ermeniler Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü bozarak Azerbaycan topraklarının Ermenistan'a bağlanmasına kararlıdırlar ve bunun için her türlü eylemden geri durmayacaklardır.

Azerbaycan için ise Karabağ önemli bir kültürel anlama sahipti ve uzun bir ortak kültürel tarihi vardır. Azeriler, Karabağı nesiller boyunca kendi atalarının yaşadığı ve Azeri sanatında uzun dönemli bir geleneğin beşiği olarak değerlendirmektedirler. Karabağ Azeri ulusal kimliğinin bir parçasıdır.¹⁴¹ Bununla

¹³⁸ İsmailov ,Hasenov,Kfarov,a.g.e., sy .317

¹³⁹ Cemalettin Taşkıran, *Geçmişten Günümüze Karabağ Meselesi*, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1995s.152

¹⁴⁰ İsmailov,Hasanov,Kafarov,a.g.e, s.338-339

¹⁴¹ Erjan Kurbanov, "Azerbaycan'ın Güvenlik Kaygıları", *Avrasya Etütleri*, Cilt:3, s.:4, 1996/97, Yayınları, s.5

beraber Karabağ son derece önemli bir stratejik konuma sahiptir. Bölgenin stratejik konumuna ilişkin bundan 200 yıl önce, dönemin Çar Rusya'sının Kafkas Orduları Komutanı Sisyanov'un raporundaki değerlendirme önemli fikirler vermektedir. Sisyanov'a göre Karabağ coğrafi mevkiine göre Azerbaycan'ın, dolayısıyla İran'ın kapısı sayılırdı. Bunun için de onun elde tutulup tahkim edilmesine daha çok gayret edilmeliydi. Bu fikir aynı zamanda bölgedeki Rus emellerine de işaret etmektedir.¹⁴² Bugün Rusya ile İran bir çok konuda müttefik durumda olduklarına göre Karabağ'ın tahkim edilmesi ve elde tutulması, Rusya için Türkiye'nin önünde konumunu güçlendirmek için önemli olmaktadır.

Azerbaycan'da bağımsızlığın ilan edilmesinden sonra Dağlık Karabağ'da yaşayan Ermeniler 1991 yılının sonlarında tek taraflı bir kararla uyduruk bir referandum yaptılar ve Karabağ'ın SSCB içinde bağımsız bir Cumhuriyet olması yönünde oy kullandılar. Azerbaycan yönetimi bu referandumun geçersiz olduğunu belirtti. Bağımsızlıkla birlikte Azerbaycan yeni yıla büyük sorunlarla girdi. Sorunların en önemlisi Ermenistan'ın Azerbaycan'a karşı devam ettirdiği savaştı. Dış güçlerin de yardımıyla Ermeniler Dağlık Karabağda büyük operasyonlar gerçekleştirmiş bazı stratejik mevkiileri zaptetmeyi başarmışlardı. Azerbaycanlı silahlı kuvvetlerin oluşturulmasında ise büyük sorunlar var idi.¹⁴³

1992 yılının ortalarında Dağlık Karabağ Ermeniler tarafından diğer nüfuslardan arındırılmış duruma getirildi. Ermenilerin amacı Dağlık Karabağda yaşayan 70-80 bin kişilik nüfusla Azerbaycan arazisinde Ermeni devleti kurup, sonra da onu Ermenistan'a katmaktır. Bu amaçla Karabağdaki 5 ilçeyi Rus ordusunun da yardımıyla işgal etmiştir. Buna ilave olarak da 7 ili de işgal etmişlerdir.¹⁴⁴ Ermeniler Karabağda Şuşa, Hamkendi, Eskeran, Daşaltı ve başka yerleşim yerlerim yerlerinde akıl almaz cinayet işlediler. Sonuçta Ermenilerin silah zoruyla Azerbaycan toprak bütünlüğünü bozma girişimleri ve Ermenistan'ın da bunun için Azerbaycan topraklarına girmesi uzun süren bir savaş ortamını doğurmuştur.

¹⁴² Cengiz Fedakar, "Azerbaycan'ın 2.Bağımsızlık Mücadelesi", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Temmuz 1997, TDAV Yay., S.20-21

¹⁴³ Cemalettin Taşkiran ,a.g.e., s.160-163

¹⁴⁴ Sabir Rüstemhanlı, "Karabağ", *Türk Dünyası Tarih Dergisi*, Temmuz 2000 ,s.53

1992 yılı 30 Ocakta Prag'da toplanan AGİK dış işleri bakanları BDT'nin on bağımsız devletinin AGİK'e kabulüne karar verdiler. Bunların içinde Azerbaycan da vardı. 27-28 Şubat Prag'da yapılan AGİK toplantısında Karabağ'ın Azerbaycan'a ait olduğu vurgulanmış ve bunu Türkiye Dış İşleri Bakanı TBMM'den bütün dünyaya duyurmuştur.¹⁴⁵

Azerbaycan'ın AGİK'e alınmasından sonra, Karabağ sorunun çözümü bu kuruluşun ve diğer uluslar arası kuruluşların gündemine girdi.

1993 yılında Azerbaycan'da iktidar değişikliği gerçekleşti. İktidara gelen Haydar Aliyev, sorunun barışçıl yollarla çözüme kavuşturulması gerektiğini savundu. Aliyev'in sorun ile ilgili yaptığı ilk iş Ermenistan ile ateşkes imzalamak olmuştur.¹⁴⁶

4-5 Mayıs 1994 yılında BDT Parlamentolararası Meclis'in girişimi sonucunda Bişkek'te yapılan görüşmelere katılanlar, çatışmanın taraflarını 8 Mayıs tarihinde ateşkese başlamaları ve daha sonra antlaşma yaparak ateşkes rejimini daha da sağlamlaştırmaya çağırdılar.

Görüşmeler sonunda Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki diğer cumhuriyetlerin de katıldığı protokol yapıldı.¹⁴⁷ 1994 yılı 8 Mayıs'tan itibaren ateşkes rejimi uygulanmaya başlandı. Bu tarihten itibaren Ermenilerin bazı ihlalleri dışında bölgede uzun süren ateşkes devam etmektedir. Fakat bu süre boyunca Dağlık Karabağ'da ve diğer işgal edilmiş bölgelerde sorunun köklü çözüme kavuşturulması için istenen sonuç alınamamıştır. Azerbaycan'da Dağlık Karabağ ve işgal edilmiş diğer bölgeleri terk etmek zorunda kalan 1 milyondan fazla mülteci halen ağır ve korkunç koşullar altında yaşamaktadır. Bugün sorunun çözümüne ilişkin projeler AGİK Minsk gurubu çerçevesinde hazırlanmaktadır.

Aralık 1996'daki AGİK Lizbon zirvesini sonuçları göstermektedir ki, uluslararası toplum Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü öncelikle destek vermeye devam etmektedir ve çatışmanın çözümünün Dağlık Karabağ'ın Ermeni nüfusuna otonomi verilmesinde ve Ermeni halkının haklarının uluslararası azınlık hakları

¹⁴⁵ Musa Kerimov, *Azerbaycan Beynelhalk Münesebetler Sisteminde*, Gençlik Neşriyatı, Bakü 1996, s.20-23

¹⁴⁶ Ziya Recepov, "Karabağ Sorunu", *Azerbaycan TKD*, Ocak -Şubat, 2001 s.40

¹⁴⁷ "Bişkekский Протокол", *Bakinsky Raboçiy Gazetesi*, 17 Mayıs 1994 Bakü.

standartlarına göre garanti edilmesinde görmektedir. AGİK'in yaklaşımı Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü saygılı olan uluslar arası hukuk ilkelerine dayandığından Azerbaycan için uygundur. Neyazık ki, AGİK'in barış süreciyle ilgili sahip olduğu potansiyel, büyük oranda Ermeni tarafının uzlaşmaya ve toprak ele geçirmeye yönelik politikasını durdurmaya istekli olmaması nedeniyle kullanılamamıştır.¹⁴⁸

Ermenilerin Dağlık Karabağ'da çıkardıkları problemlere en sert şekilde tepkiyi veren, BM çerçevesinde Güvenlik Konseyi olmuştur. Ermenilerin Azerbaycan'ın Kelbecer rayonunu işgal etmesi üzerine harekete geçen Konsey, 822 sayılı ani bir kararla Ermenilerin işgal ettikleri bölgeden geri çekilmelerini istedi. Güvenlik Konseyinin Dağlık Karabağ sorunu ile ilgili art arda çıkardığı 853,874 ve 884 sayılı kararları da Ermenilerin Karabağ dan bir an önce çıkmalarını emrediyorlardı.¹⁴⁹ Fakat bu kararlar fiiliyata geçirilememiştir. Ermeniler bu kararların hiç birine uymamıştır.

Soruna uluslararası kuruluşların yanı sıra Rusya ve ABD'nin müdahalesi de söz konusudur. Fakat, bu devletler genelde kendi çıkarları doğrultusunda hareket ettikleri için ve çıkarlarının büyük oranda çakıştığından sorunun çözümünde gereken ciddi tedbirler alınamamıştır.

Çatışmanın başından beri Ermenilerin tutumu daima, ayrılmayı en önemli hedef yaparak Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan'dan güç kullanarak ayrılmasını sağlamak olmuştur. Bugün için Karabağ'da ve Ermenistan'daki Ermeni yönetimlerini uzlaştırmaya götürecektir olan şey, Ermeni ordusunun karşısına etkili bir güç çıkarmak olacaktır. AGİK ve BM tarafından onaylanan baskı önlemlerini uygulamak için Azerbaycan Ordusunu güçlendirmek veya BM himayesindeki güçlü bir uluslararası kuvvet yeterli olacaktır.¹⁵⁰

Sorunun çözümüne ilişkin Azerbaycan ve Ermenistan arasındaki görüş ayrılıklarında bir yakınlaşma olduğu söylenebilir. Azerbaycan tarafı, Azerbaycan sınırları içinde bulunmak kaydıyla, Karabağ için en yüksek düzeyde haklara sahip özerk statüyü kabul etmektedir. Ermenistan Devlet başkanı Robert Koçaryan da

¹⁴⁸ Ziya Reçebov, a.g.m.,s.42

¹⁴⁹ Ziya Reçebov, a.g.m.,s.40

¹⁵⁰ Erjan Kurbanov , a.g.m.,s.12-13

ABD’de son konuşmasında bu teklife sıcak baktığını belirtmiştir. Yalnız problemin çözümü için somut adımların atılması gerekiyor. Bu da Ermenistan tarafının en azından Karabağ dışındaki işgal ettiği bölgelerden çekilmesini gerektiriyor. Eğer Ermenistan tarafı bunu yaparsa Dağlık Karabağ probleminin çözümünün önü açılmış olur.¹⁵¹

Karabağ’da son duruma bakılırsa, Yukarı Karabağ halen işgal altında bulunmaktadır. Taraflar arasında 1994 Mayısında imzalanmış ateşkes anlaşmasıyla sorun bir nevi zamana bırakılsa da iki ülke yöneticileri çözüm bulmak için zaman zaman bir araya geliyorlar .Azerbaycan ve Ermenistan liderleri şimdiye kadar 15 kez bir araya geldilerse de bir çözüm bulunamadı. Haydar Aliyev ile Ermenistan Cumhurbaşkanı Koçaryan en son 5 Mart 2001’de Paris’te görüştüler, ancak görüşmelerden bir sonuç alınmadı.¹⁵² Bundan sonra sorunun çözümüne ilişkin siyasi yolların tıkanıdığı görünümü ortaya çıkmıştır. Bundan sonra Azerbaycan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev ABD Başkanı Bush aracılığı ile ABD’de Koçaryanla bir kez daha görüşmüştür. Görüşme sonrasında çözüm konusunda önemli gelişmeler sağlandığı açıklansa da, bu gelişmelerin neler olduğu belirtilmemiş, bu güne kadar da hiçbir somut adım atılmamıştır.

Azerbaycan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev uluslararası kuruluşlar ve dünya devletleri aracılığı ile sorunun siyasi yollarla çözümü için büyük bir çaba göstermektedir.

c. Nahçıvan’ın ve Laçın’in Durumu

Nahçıvan bugün Azerbaycan’la kara sınırı bulunmayan Azerbaycan’a bağlı, üzerinde Azeri nüfusun yaşadığı Özerk Cumhuriyettir. Gerek tarih süreçte, gerekse de bugünkü ortamda Ermeniler Azerbaycan’ın bu ayrılmaz parçası üzerinde hak iddia etmişlerdir.1988’de Ermeniler Karabağ ve Azerbaycan’ın diğer topraklarına yaptıkları gibi Nahçıvan’a da silahlı saldırılara başladılar¹⁵³.

¹⁵¹ “Karabağ’da Son Durum”, *Zaman Gazetesi*, 12 Mart 2001, s.12

¹⁵² Ziya Recepov, a.g.m., a.g.y.,s.42

¹⁵³ Erjan Kurbanov , a.g.m., a.g.y., s.14

Mayıs 1992'nin ilk günlerinde Ermeniler Nahçıvan'a saldırarak Türkiye için de tehdit oluşturdular . Bu sıralarda Türkiye'de 16 Mart 1919 Moskova da imzalanan Türkiye Sovyet Rusya Dostluk ve Kardeşlik Antlaşması ile 13 Ekim 1921'de Kars'ta imzalanan Türkiye, Azerbaycan, Ermenistan ve Gürcistan arasında yapılan antlaşmalara göre Türkiye'nin Nahçıvan'a müdahale hakkı olup olmadığı tartışılırken, bazı uzman büyükelçiler bu anlaşmaları "müdahale hakkı var" biçiminde yorumladılar. Mayıs ayının ilk haftasında Nahçıvan Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev Ermenistan silahlı birliklerinin Nahçıvana taarruzunun artması nedeniyle Türkiye'yi müdahaleye davet etti.¹⁵⁴ Ermeniler özellikle Nahçıvan'ın Türkiye sınırındaki Sederek kasabasına yoğun saldırılar düzenlemişti. Bu bölgeyi aldıkları takdirde Nahçıvan 'ın yardım ve destek alacağı hiçbir yer kalmıyordu. Bu amaçla Ermeniler Sederek'te, Türkiye – Nahçıvan arasında Aras nehri üzerinde yapımına başlanan köprüyü de engellemeye çalışıyordu. Nahçıvan halkı ise bütün güçleriyle Ermenilerin saldırılarına karşı koymuş, Türkiye'nin de desteğini alarak Ermenilerinin niyetleri engellemişlerdir.

Kasım 1921'de Zengezur kazası Azerbaycan'dan koparılarak Ermenistan'a verilmiştir ve Nahçıvan suni olarak Azerbaycan'dan ayrılmıştır.¹⁵⁵ Bugün, Zengezur kazasının Ermenistan'a verilmesinin Azerbaycan için ne kadar büyük bir kayıp olduğu ortaya çıkmaktadır .Zengezurun Ermenistan'a katılmasının bir diğer sonucu da Ermenistan'ın İran'la sınır kazanması idi . Bugün Ermenilerin Azerbaycan'a karşı yürüttüğü savaşta en büyük destekçilerinden biri olan İran'la bütün ilişkilerini bu bölge üzerinden gerçekleştirmektedirler. Ermenistan – İran arasındaki 200 milyon dolarlık ticaret hacmi, ilişkilerin düzeyini göstermektedir.

Çatışmanın giderek yoğunlaşması ve Nahçıvan'ın durumunun giderek daha kritik bir hal almasından sonra Türkiye, Nahçıvan için ABD'ye müracaat etti ve bölgedeki Ermenilerin işgalci faaliyetlerine seyirci kalınmamasını istedi. Türkiye'nin ve ABD başkanı Bush'un müdahalesi ile Nahçıvan'da ateşkes sağlandı. Ermenistan'ın saldırıları Nahçıvan'da çok sayıda insanın ölümüne ve yaralanmasına,

¹⁵⁴ Cemalettin Taşkıran a.g.e.s.171-141

¹⁵⁵ Abbas Aslan, "Kaybedilen Azerbaycan Toprakları", Azerbaycan TKD, Mart-Nisan 1997 s.12

büyük maddi zararlara neden oldu¹⁵⁶. Nahçıvan'ın abluka durumu ise devam etmektedir. Azerbaycan ile ulaşım sadece hava yolu ile gerçekleştirilmektedir.

1992 yılının Martından 7 Hazirana gelinceye kadar Azerbaycan'da Cumhurbaşkanlığı makamı 4 kez el değiştirdi. Azerbaycan Milli Meclisi Cumhurbaşkanlığı makamı boşaldıktan sonra yeni seçimlerin 7 Haziranda yapılmasına karar verdi . Bu sıra da Ermeniler Azerbaycan'daki otorite boşluğundan yararlanarak Laçın'e saldırdılar ve burayı işgal ettiler. Bu işgal ile Ermeniler, Ermenistan'dan Dağlık Karabağ'a koridor açmayı bşardılar.¹⁵⁷

Laçın coğrafi bakımdan Ermenistan – Azerbaycan sınırında, Dağlık Karabağ'la Ermenistan arasında yerleşmektedir. Bölgesel idare bakımından Dağlık Karabağ ile ilgili değildir. Azerbaycan'ın yönetimine direkt bağlı bulunan bir il konumundaydı. Fakat Karabağ ile Ermenistan arasındaki bölgeyi kapsadığı için Dağlık Karabağ'ın işgali ve Ermenistan'a ilhaki için önemli idi. Laçın in işgali Ermenilerin Dağlık Karabağ'a silah sevkiyatını kolaylaştırdı. Fakat, Laçın'in işgali ile Dağlık Karabağ'da bizzat Ermenistan silahlı güçlerinin savaştığı ve Ermenistan'ın Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünü ihlal ettiği ispatlanmış oldu.

Bu sırada Ermenistan'ın Dağlık Karabağ'daki hükümetle anlaşmak istemesi üzerine Azerbaycan Ermenistan'a nota göndererek uluslararası anlaşma ve kaidelere göre bir ülkenin herhangi bir bölgesi ile merkezin izin olmadan anlaşma yapılmayacağını hatırlattı. Dağlık Karabağ'la bir anlaşma yapılmasının Ermenistan'ın asıl niyetini ortaya çıkaracağını ve Dağlık Karabağ'da da Ermenistan'ın savaştığını ispat edeceğini beyan etti.¹⁵⁸

22 Mayıs 1992 yılında Türkiye ve Rusya dışişleri bakanları görüşmesi sonucu bakanlar başka bir devletin arazisinin zorla işgal edilmesine çalışılmasını ve Dağlık Karabağ sorununun güç kullanmayla çözümünü kınayan bir beyanat verdiler. Beyanatta ayrıca Rusya ve Türkiye'nin Laçın ve Şuşa'nın işgalinin uluslararası hukuk kaidelerinin açıkça ihlali gibi değerlendirdikleri ifade edilmişti.¹⁵⁹

¹⁵⁶ Nurettin Türsan vd., *Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Bağımsızlığı ve Karabağ Olayları*, Harp Akademisi Basımevi, İstanbul 1992, s.76

¹⁵⁷ Nurettin Türsan ve Diğerleri a.g.e., s.78-84

¹⁵⁸ "Nota MİD Azerbaydjana", *Bakinskiy Raboçiy Gazetesi*, Mayıs 1992, Bakü

¹⁵⁹ Cemalettin Taşkıran, a.g.e., s.188-189

1992 yılının Haziran ayından itibaren Azerbaycan'da Ulusal Ordu ile bağlantısı olmayan milisler dağıtıldı. Savunma Bakanlığı ve İçişleri Bakanlığına bağlı birlikler oluşturuldu. Haziran ayından itibaren Karabağı Ermenilerden geri alma savaşları başladı .Çok kısa bir süre içerisinde Azerbaycan birlikleri stratejik bir mevki olan eski Şaumyan kentini geri aldılar. Yaz ayları boyunca devam eden Azerbaycan birliklerinin operasyonları başarılı oluyordu. Ermeniler zor duruma düşeceklerini anlayarak ateşkes istiyorlardı. Oysa Ermeniler bu savaşta daha önce yapılan ateşkes anlaşmalarını bozmuşlardı.

Başarılı operasyonların ardından sonbahar aylarında Azerbaycan ordusunun hareketinin yavaşlaması üzerine Ermeniler tekrar saldırmaya başladılar. Aralık ayının sonlarına doğru Azerbaycan savaşta zor günler yaşamaya başlamıştı. Bunun nedeni ise Rus ordusundan destek alan Ermenilerin tüm Azerbaycan sınırları boyunca saldırılara başlamasıydı. Diğer taraftan Rusya, Azerbaycan'ı ekonomik bakımdan da sıkıştırıyordu ve böylece ülke ekonomik çöküş içindeydi. Buda savaşı büyük ölçüde etkiliyordu.

d. Diğer Sınır Bölgelerindeki Durum

1992 yılı aralık ayından itibaren ermeni silahlı birliklerinin Azerbaycan'ın sınır bölgelerine saldırıları doruk noktasına ulaşmıştı. Aralık ayında ermeni ordusu Azerbaycan topraklarına 15 km kadar girmişlerdi. Bölgede çatışmaların çoğalması ve gerginliğin artması uluslararası kamuoyunu rahatsız etmeye başladı. 1993 yılının başlarında görüşen Rusya ve ABD'nin Devlet Başkanları beyanat vererek bölgede çatışmaların devam etmesinden kaygı duyduklarını ifade ettiler ve Dağlık Karabağ sorununun çözümü için Uluslararası Minsk Konferansı'nın en kısa zamanda toplanmasını istediler. Fakat bu çağrı da Ermeni tarafının ateşi durdurması için yeterli olmadı.¹⁶⁰

1993 Mart ayının sonlarında ermeni tarafı büyük çaplı operasyonlara başladı. 3 Nisan 1993'de Ermenistan silahlı birlikleri, Ermenistan'daki 7.Rusya ordusunun

¹⁶⁰ "Rusya ve A.B.D Başkanlarının Dağlık Karabağa Dair Birge Beyanati", Halk Gazetesi, 5 Ocak 1993, Bakü

desteğiyle Kelbeceri işgal ederek Murovdağ'a kadar geldiler. Ermenilerin bu saldırıları başta Türkiye olmak kaydıyla Rusya, ABD, İslam Konferansı Teşkilatının tepkisini çekti. ABD, Türkiye ve Rusya'nın girişimleri ile kesilmiş görüşmeler sürecinin yeniden başlatılması Azerbaycan tarafından kabul edildi. Ermeniler ise Mayısın birinden itibaren silahlı kuvvetlerini Kelbecer'den geri çekmeleri gerektiği için bir türlü görüşmelerde anlaşma sağlanamamıştır.

Uluslararası örgütlerin Dağlık Karabağ sorununun çözümü için uğraştıkları bir zamanda, Azerbaycan'daki yönetim boşluğundan yararlanan Ermeniler, 22 Temmuz'da stratejik öneme sahip Ağdam üzerine saldırılara geçtiler ve burayı işgal ederek AGİK'in tüm uğraşlarını boşa çıkardılar.¹⁶¹

Azerbaycan ve Ermenistan sınırında durumun Ermeni ordusunun saldırılarıyla gerginleşmesi nedeniyle Azerbaycan BM Güvenlik Konseyi'ne müracaat ederek Ermenistan silahlı birliklerinin Azerbaycan' a karşı saldırılarının durdurulması için gerekli ve gerçekçi önlemlerin alınmasını istedi. Bunun üzerine Güvenlik Konseyi 884 no'lu kararı kabul etti ve son zamanlarda işgal edilmiş Azeri topraklarından Ermeni askerlerin çıkarılmasını talep etti. Fakat bu karar da Ermeniler' in saldırısını durdurmada yeterli olmadı ve Ermeniler Zengilan ve Horadiz'i işgal ettiler.

Bugün için Ermenistan'ın en önemli amacı Dağlık Karabağ ile birleşme ve işgal altındaki Azeri topraklarını veya başka konuları pazarlık unsuru yaparak uluslar arası planda meşrulaştırmaktır¹⁶².

Azerbaycan topraklarının Ermenistan tarafından işgali BM Güvenlik Konseyi'nde 4 defa müzakere edilmiş ve 822, 853, 874 ve 884 sayılı çok ciddi kararlar kabul edilmişti. Bu kararlarda "işgalci silahlı güçlerin Kelbecer rayonundan ve Azerbaycan'ın bütün işgal edilmiş arazilerden acil olarak çıkarılması" talep ediliyorsa da saldırgan karşı iktisadi ve siyasi yaptırımlar uygulanmamış, Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün temini konusunda etkili adımlar atılmamıştır.¹⁶³

Minsk grubu şimdi Azerbaycan'ın Dağlık Karabağ vilayetinden dışarıda bulunan Kelbecer rayonundan sonra, daha 6 rayonun Ermenistan silahlı güçleri

¹⁶¹ "Azerbaycan "DİN" in Beyanati", Bakinskiy Raboçiy Gazetesi, 24 Temmuz 1993, Bakü.

¹⁶² Erjan Kurbanov; a.g.m., a.g.y., s.9.

¹⁶³ Sabir Rustemhanlı, "Karabağ" Türk Dünyası Dergisi, sayı:163, Temmuz 2000-TDAV Yay., s.53.

tarafından işgal olunmasına göz kapayarak Azerbaycan'ın toprak bütünlüğünün temini ile değil,aslında en sonda görüşülmesi gereken Dağlık Karabağ'ın statüsü meselesini görüşmekle meşguldür. Daha önceleri sorunun kademeli çözümü kabul ediliyordu ise, şimdi paket halinde çözümden sözedilmeye başlanmıştır. Yani birkaç yıl önce, ilk etapta Azerbaycan'ın işgal edilmiş rayonlarının boşaltılması ve yalnız bundan sonra Dağlık Karabağ'ın statüsü meselesinin çözümü öne sürülüyordu ise, şimdi statü meselesiyle işgal olunmuş arazilerin boşaltılması meselesinin aynı anda çözümü öne sürülmektedir. Bu esnada Dağlık Karabağ ile Ermenistan arasında bulunan Şuşa, Laçın, Kelbecer rayonlarının adlarından da bahsedilmiyordu. Böylece Dağlık Karabağ ile Ermenistan'ın fiziki sınırı olmadığı halde şimdi işgal olunmuş rayonlar hesabına bu sınır da oluşturuldu.¹⁶⁴

Dağlık Karabağ dışında Azerbaycan'ın Ermenistan tarafından işgal edilmiş bölgeleri işgal tarihleri ile birlikte şöyledir; Laçın rayonu 17 Mayıs 1992'de işgal edilmiştir, Kelbecer 3-4 Nisan 1993 yılında, Ağdam 23 Temmuz 1993'de, Cebrayıl 18 Ağustos 1993'de, Füzuli 23 Ağustos 1993 yılında, Kubadlı 31 Ağustos 1993'de, Zengilan ise 30 Ekim 1993'de işgal edilmiştir. Bu bölgelerin işgali sonucunda yüzlerce sivil halk katledilmiş, binlerce günahsız insan evsiz, yurtsuz kalmıştır.¹⁶⁵ Bu bölgelerin tamamı bugün de işgal altındadır. 1994'te yapılan ateşkes anlaşması bu bölgeleri de kapsamı içine almıştır.

D. ENERJİ KAYNAKLARI VE AZERBAYCAN

a. Azerbaycan'daki Enerji Kaynakları

Azerbaycan'ın enerji kaynakları içinde en önemlileri doğal gaz ve petrol kaynaklarıdır. Azerbaycan yılda ortalama 10 milyar m³ tabii gaz üretmektedir. Geçmişte bu rakam daha yüksekti. Hazar denizinden gaz çıkarılması 1982 yılında 14

¹⁶⁴ Sabir Rüstemhanlı, a.g.m.,a.g.y.,s.54

¹⁶⁵ Zamanlı Solmaz Ağayarkızı, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Tarihi Günleri ve Milli Bayramları, Bakü 2000, s.92.

milyar rakamla en üst noktaya ulaşmıştır. Bu gün de bazı teknik ve diğer problemler yüzünden her gün milyonlarca m³ tabii gaz havaya uçmaktadır.¹⁶⁶

Azerbaycan sınırları içinde kalan petrol kaynakları 2,5-3,4 milyar ton civarındadır. Toplam doğal gaz rezervlerinin ise 550-600 milyar m³ olduğu tahmin edilmektedir. Sismik araştırma verilerine göre, Hazar'ın Azerbaycan sektörü 70 potansiyel yapıyı elinde bulundurmaktadır. Bunlardan yaklaşık 14 tanesi günümüzde geliştirilmektedir. 1980'lerin ortalarından beri Güneşli'nin derin su bölümü gibi geniş petrol yatakları ve Çırac, Azeri, Kepez, Karabağ ve Şah-Deniz'deki petrol yatakları keşfedildi. Bunlar gelişmekte olan Azerbaycan petrol endüstrisi için önemli kaynaklar olarak göze çarpmaktadır.¹⁶⁷

1991 yılında Azerbaycan'da 11.7 milyon ton petrol üretilmiştir. Aynı yıl gerçekleştirilen doğal gaz üretimi ise, Azerbaycan'da 8.5 milyar m³ olarak belirlenmiştir. Günümüzde 50 petrol kuyusu ülkede petrol üretmektedir. Bunların 36'sı karada 14'ü ise denizde bulunmaktadır. Jeofiziksel araştırmalar 40'ı 60 metrede, 33'ü 60-200 metre arasında ve 72'si 200 metreden daha derinde olmak üzere 145 kaynak keşfedilmiştir. Bilinen toplam rezervlerin miktarı 3.5 milyar ton ham petrol ve 600 milyar metreküp gaz olarak tespit edilmiştir. Bu geniş kaynaklara rağmen Azerbaycan eski ekonomik ve sosyal yapının çökmesi nedeniyle ekonomide çok zor günler yaşamıştır. 1995 yılının ilk 11 ayında petrol üretimi %4 düşerek 8.4 milyon tona inmiştir.¹⁶⁸

Azerbaycan'da hidrokarbonat artık rezervleri karada 760 milyon ton, denizde 3.7 milyon ton civarındadır. Bu şekilde ülkenin hidrokarbon genel rezervleri 4.5 milyon ton olarak değerlendirilir. Burada Azerbaycan petrol şirketi uzmanlarının, bağımsız çalışan uzmanların yüksek tahminlerinden en minimum tahminleri verdiğinin altını çizmek gerekiyor.¹⁶⁹

Potansiyel üretim fiili hale geldikten sonra 2000 yılında ülkenin petrol üretiminin 25.6 milyon tona, 2005 yılında ise 45.2 milyona çıkması beklenmekteydi.

¹⁶⁶ Yasin Aslan, a.g.e, s.77

¹⁶⁷ Rasul Gouliev, a.g.e, s.75-76

¹⁶⁸ Mehmet Dikkaya, "Türk cumhuriyetleri Enerji Kaynakları, Yeni Büyük Oyunun Temel Dinamikleri", *Akademik Araştırmalar Dergisi*, Yıl:1, sayı :3, s.34-37

¹⁶⁹ Azerbaycan Bilik Dünyası, "Yeni Vatikan: Azerbaycan'ın Petrol Politikası Londra'yı Yönetecek mi?", *Azerbaycan Türk Kültür Dergisi*, Ocak-Şubat 2000, Sayı :331, s.29

İç tüketimin fazla artmayacağı gerçeği altında bu üretimin 20.8 ile 39.7 milyon tonunun ihraç edileceği ifade edilebilir.¹⁷⁰ 2000 yılını geride bıraktığımızı göre bu tahminler ve hedefler gerçekleştirilememiştir. Ancak 1997'nin sonuna kadar imzalanan 5'i büyük çaplı petrol konsorsiyum anlaşmaları Azerbaycan'da petrol üretiminin her geçen gün artmasına teminat vermektedir. Bundan sonra da Azerbaycan'da petrol anlaşmaları yapılmaya yeni yatakların geliştirilmesine devam edilmiştir.

1985'e kadar, Azerbaycan'da doğal gaz yılda 16 milyar m³ üretilmiş ve kendine yeterli bir konuma gelmiştir. 1990'dan itibaren doğal gaz üretimi düşmeye ve Azerbaycan dışarıdan gaz ithal etmeye başladı. Ulaşılabilir rezervler bakımından gaz rezervlerinin 500 milyar m³ olarak tahmin edilmiştir. Endüstri için temel yakıt olan, evlerde kullanılan, pişirme ve ısıtma amaçlı doğal gaz, büyük oranda Türkmenistan'dan ithal edilmektedir. Yeni petrol yataklarından gaz üretilmesi mevcut olan gaz yataklarındaki üretim daralmasını dengeleyebilecektir.¹⁷¹

Temmuz 1999'da Azerbaycan'da başını BP-AMOCO'nun çektiği ve TPAO'nun da %9 hisse ile ortak olduğu Şahdeniz sahasında zengin gaz rezervleri bulunmuştur. Bu gelişmenin ardından Azeri gazının Bakü-Ceyhan'a paralel bir doğal gaz hattı ile Türkiye'ye getirilmesi gündeme gelmiştir. Azerbaycan'daki doğal gaz potansiyelinin ortaya çıkarılması öncelikle ülkenin iç talebini karşılama yönünden, daha sonrada Türkiye'nin giderek artan doğal gaz ihtiyacının karşılanması açısından büyük öneme sahiptir. Bunun yanında Bakü-Ceyhan'a paralel bir doğal gaz hattının da çekilmesi ve Türkmen doğal gazının bu yolla Batı'ya aktarılması gibi konular, Bakü-Ceyhan'ın maliyetini de düşürecektir. Bu konularla birlikte Hazar'ın statüsü konusu da yine bu gelişme ile ilgili konulardır.¹⁷² Azerbaycan'da zengin doğal gaz yatağının ortaya çıkmasından sonra Türkmenistan Hazar'ın statüsü konusunda Azerbaycan'ın savunduğu görüşten giderek uzaklaşmaktadır.

¹⁷⁰ Mehmet Dikkaya, a.g.m., a.g.y., s.37

¹⁷¹ Mehmet Dikkaya, a.g.m., a.g.y., s.42-44

¹⁷² A. Necdet Pamir, a.g.e.,s.91-92

b. Petrolün Azerbaycan Ekonomisine Katkısı

1959'da Bakü ve civarında petrol rafinelerinin kurulması ile petrol üretimi hız kazanmıştır. 1872'de kraliyet topraklarındaki petrol yataklarının ihale ile uzun vadeli kiralanması usulü getirildi. Petrol yataklarının işletilmesi büyük sermaye gerektirmekte idi ve buna çoğu zaman Rus sermayesi de yetmiyordu. İsveçli Nobel kardeşlerin 1879'da Bakü'de kurdukları petrol şirketi kısa zamanda dünyanın en büyük petrol şirketi oldu. Onları Parisli Rotschild ailesi izledi. 1890'lardan itibaren 61 İngiliz, 3 Fransız, 2 Alman, 2 Belçika ve 1 Yunan firması Bakü'de faaliyete geçmiş bulunuyordu. Petrol Üretimindeki bu artış 1898'de birleşik devletlerdeki üretimin üstüne çıkmıştır.¹⁷³

Azerbaycan petrolü, SB'in gelişmesinde de önemli rol oynamıştır. 2. Dünya savaşında her yıl cepheye 20 milyon ton yakıt göndermiştir. Başka bir ifadeyle savaşın kazanılmasında Azerbaycan petrolünün etkisi büyüktür.¹⁷⁴

Bu gün Azerbaycan'ın zengin petrol kaynaklarına sahip olduğu her kes tarafından bilinen bir gerçektir. Bu durum Azerbaycan ekonomisi için büyük potansiyel oluşturmaktadır.

Uluslar arası alanda açılan her 10 kuyudan 3'den petrol çıkması oldukça yüksek verim olarak değerlendiriliyor. Azerbaycan'da açılan her 10 kuyunun 7'den petrol alınmaktadır. Ancak cumhuriyette ekonomik kalkınmayı temin etmek için bugünkü miktardan daha çok petrol çıkarılmalıdır. Bu ise yeni ve modern teknoloji gerektirmektedir. Çünkü Azerbaycan mevcut teknoloji ile ancak 400 metre derinliğe kadar inebilmektedir.¹⁷⁵

Petrolden sağlanan gelirin daha dengeli bir bütçenin oluşumunda kullanıldığı ve sermaye yatırımlarının ulusal ekonominin çeşitli alanlarına yöneltildiği (hafif endüstriden makine ve alet yapımına) Rus Federasyonundaki duruma karşın Azerbaycan'da durum tamamen farklıydı. Azerbaycan cumhuriyeti liderlerinin

¹⁷³ Tadeusz Swietochowski, a.g.e., s.39

¹⁷⁴ Tadeusz Swietochowski, a.g.e., s.41

¹⁷⁵ Rasul Gouliyev, *Petrol ve Politika*, İstanbul 1997, s.45

cumhuriyetin ekonomik kompleksinden daha dengeli bir yapının oluşumu için yaptıkları faal girişimlere rağmen, Azerbaycan ekonomisine karakterini veren bağımlılığı kışkırtan Sovyetler petrol ve bağlı petro-kimya sektörleriyle tek yönlü yapıyı destekleyen zorla kabul ettirilmiş petrol endüstri politikasına yol açmıştır.¹⁷⁶

Bunun sonucu olarak, yalnızca ekonominin ayrı branşlarının gelişiminde oransızlık olmamış, ayrıca ekonomik ve sosyal alanlar arasında da oransızlık olmuştur. SB'nin dağılmasına kadar Azerbaycan, yalnızca çeşitli modern ekonomiden yoksun olmakla kalmamış bir de önemli bir problem haline gelen petrol endüstrisinin gelişiminin yarattığı son derece negatif olan çevre problemlerinin üstesinden gelme ihtiyacıyla karşı karşıya kalmıştır.

SB'nin 1991'de dağılması, tüm yakıt enerjisinin ve kısmen de bir zamanlar büyük olan bir ülkenin petrol kompleksinin organizasyonsuzluğuna yol açmıştır. Yeni bağımsız olmuş devletlerin sınırları, planlanmış ekonomi prensiplerine göre, petrolün çıkarılmasında, arıtılmasında ve ulaşımında yardımlaşan tesisleri ve petrol kuruluşlarını birbirinden ayırmıştır. Ayrıca SB'nin çeşitli bölgelerindeki üretimi temel alan petrol endüstrisi teknoloji üretimi sistemi de çökmüştür. Bu nedenlerle SB'nin tüm bölgelerinde olduğu gibi Azerbaycan petrol endüstrisi de önemli üretim düşüşleri yaşamıştır. Azerbaycan'da 1995 yılında petrol üretimi 1990 yılına oranla 2.5 milyon ton düşüş göstermiştir.¹⁷⁷

Fakat Azerbaycan'daki petrol potansiyeli ve keşfedilen yeni yataklar petrol ithal eden devletlerin, dünya devi petrol şirketlerinin odak noktasına çevrilmiştir. Bu gün Azerbaycan'da bu şirket ve devletlerin oluşturduğu 3 uluslar arası konsorsiyum faaliyet göstermektedir. Bu konsorsiyumların Azerbaycan'a yapacağı yatırımlar ve ekonomiye sağlayacağı katkılar aşağıdaki anlaşma özelliklerinde de belirtilmiştir.

Azeri-Çırac-Güneşli alanlarındaki derin su bölümünde petrol çıkarma dağılımını paylaşma konusunda petrol şirketleri konsorsiyumu ile Azerbaycan Cumhuriyeti arasında 20 Eylül 1994'de bir anlaşma imzalanmıştır. Bu anlaşma milli meclis tarafından tasdik edilmiş ve 12 aralık 1994'de yürürlüğe girmiştir. Projenin toplam sermaye maliyeti yaklaşık 8.3 milyar dolardır. Projenin geçerlilik süresi

¹⁷⁶ Rasul Gouliyev, *Petrol ve Politika*, İstanbul 1997, s.48

¹⁷⁷ Rasul Gouliyev, *Petrol ve Politika*, İstanbul 1997, s.46

boyunca petrol üretimi 511 milyon tondur. Projede 12 uluslar arası petrol şirketi yer almış ve değişen oranlarda pay sahipleri olmuşlardır.¹⁷⁸

10 Kasım 1995'de Karabağ muhtemel yapısının ürünlerinin paylaşımı üzerine bir anlaşma imzalanmıştır. Anlaşma 13 Şubat 1996'da yürürlüğe girmiştir. Projenin Toplam sermaye maliyeti yaklaşık 1.5 milyon dolardır. Projenin geçerlilik süresince petrol üretimi 85 ila 150 milyon ton arasındadır. Bu konsorsiyumda LUKOİL ve AGİP şirketleri birlikte ve ayrı ayrı pay sahibi olmuşlardır. Bunların yanında Pennzoil ve Socar da konsorsiyumda yer almışlardır.¹⁷⁹

Haziran 1996'da Bakü'de Hazar'ın Azerbaycan sektörüne bağlı Şahdeniz, yoğunlaştırılmış gaz yataklarının geliştirilmesi üzerine bir anlaşma imzalanmıştır. Anlaşmanın toplam sermaye maliyeti yaklaşık 4 milyar dolar, gaz yatakları 400 milyon dolardır. Üretim ise yoğunlaştırılmış gaz 200 milyon ton, petrol ise 100 milyon tondur. Projede 6 uluslar arası petrol şirketi değişen oranlarda pay sahibi olmuşlardır.¹⁸⁰

Azerbaycan'ın Kürdaşı petrol yatağının işletilmesine ilişkin 2 Haziran 1998'de imzalanan anlaşmaya göre Azerbaycan Devlet Petrol Şirketi (ARDNS)%50, İtalyan firması AGİP %25, Japon Mitsui %15, İspanyol Repsol %5, Türkiye'den TPAO %5 pay aldılar. Hazar'ın Azerbaycan sektörünün güney kısmında yer alan yatağın işletim projesine 2.5 milyon dolar yabancı sermaye yatırıldı. Ayrıca "Güneybatı Gobustan", "Kürsengi" ve "Karabağlı" petrol yataklarını işletilmelerine ilişkin anlaşmalar da yapılmıştır. Üç yatakta toplam 200 milyon tondan çok rezerv olduğu tahmin edilmektedir.¹⁸¹

Petrol faktörü, hem bütün olarak hem de spesifik uluslar arası projelerin yürütülmesi açısından, Azerbaycan'daki politik ve ekonomik gelişme problemlerinin çözümlenmesinde büyüyen bir rol oynamaktadır. Özellikle uluslar arası petrol anlaşmalarının yürütülmesi 80 milyar dolarlık brüt kar ile sonuçlanabilir ve bu da ekonomik gelişmenin temelini oluşturacaktır.¹⁸² Böyle bir ekonomik gelişme öncelikle ülkenin kendi şartlarının gereğine dayanan bağımsız ekonomik ve yatırım

¹⁷⁸ Azerbaycan Gazetesi, Bakü 22 Eylül 1994, s.2

¹⁷⁹ Azerbaycan Gazetesi, Bakü 13 Şubat 1996, s.1

¹⁸⁰ Rasul Gouliyev, *Petrol ve Politika*, İstanbul 1997, s.50

¹⁸¹ "Azerbaycan'da Petrol Anlaşmaları", *Avrasya Dosyası*, Temmuz, 1998/1, s.1

¹⁸² Rasul Gouliyev, *Petrol ve Politika*, İstanbul 1997, s.109

politikalarının oluşturulması ve yürütülmesi için gereklidir. Diğer taraftan SB'nin dağılması sonucu bütün sistemlerin çökmesi ve yeni liberal ekonomik sisteme geçilmesi sonrasında zor bir dönem yaşayan nüfusun yaşam standardının yükseltilmesi, işsizlik, sosyal güvence, çevre sorunu, bilim ve eğitim gibi problemlerin çözümlenmesi ülkenin petrol ve diğer önemli kaynaklarından elde edilecek kazançlara bağlıdır.

Anlaşmalar çerçevesinde, Azerbaycan petrolünün dünya piyasalarına ihracatı geçmiştekinden daha avantajlı koşullarda, başka petrol alanlarının gelişmesini sağlayacak, boru hatları inşa edilecek ve en önemlisi bunlar bölgedeki diğer petrol üreten ülkelerden ihraç edilmiş petrol için Azerbaycan'ı transit noktası haline getirecektir. Petrol projeleri petrol üretimini ve diğer alt yapı endüstrilerini, yabancı yatırım faaliyetlerini de canlandırır. Bu projelerin yürütülmesi sırasında, bütün yeni inşa edilmiş yapılar ihracatçı ülkenin mülkü olacağından, kaçınılmaz olarak Azerbaycan petrol üretiminden, daha yüksek kalitede ekipman ve teknolojik modernizasyon sağlayacaktır. İstihdam problemi yalnız petrol endüstrisinde değil, ona bağlı endüstrilerde de çözümlenmiş olacaktır.¹⁸³

c. İç ve Dış Siyasette Petrolün Rolü

Azerbaycan'ın hakiki bağımsızlığa kavuşması, milli servetlerine ilk etapta petrolüne sahip çıkıp onu ehil ellere teslim etmesine bağlıdır. Yıllar önce olduğu gibi bugün de petrol Azerbaycan'ın ekonomik bağımsızlığının temelini oluşturmaktadır.¹⁸⁴

SB dönemi boyunca Azeri'lerin petrolden karı on binlerce hektarlık mazotlu toprak, zehirli hava, Hazar denizinin ölmesi vs. olmuştur. Abşeron yarımadasında bir petrol kuyusunun etrafında mahvolan toprağın çapı yaklaşık 100 metredir. Bu bölgede kuyular arası mesafenin 200-250 metre olduğunu ve resmi makamlara göre Azerbaycan'da bugüne kadar 31 bin kuyu açıldığını düşünürsek petrol üretimi ile ilgili olarak kullanılamaz hale gelen toprağı hesaplamak zor olmaz. Yine bir ton petrol çıkarmak için yataklara 1.9 ton su vermek gerekir. Yeniden toprak üstüne

¹⁸³ Rasul Gouliyev, *Petrol ve Politika*, İstanbul 1997, s.111

çıkan bu petrollü sular yalnız toprağa değil aynı zamanda su kaynaklarını da kirletiyor.¹⁸⁵

Azerbaycan tarafından imzalanan anlaşmalar, dış politika bakımından bir alarm niteliğinde olabileceği söylenebilir. Azerbaycan petrol şirketinin, tüm projelerde %10 payı olduğundan, petrolün hem kullanımı hem de nakliyesini içeren karar verme işleminden pratik olarak çıkarılmıştır. Dünya tecrübeleri göstermiştir ki, kendi doğal kaynaklarına haricen umut bağlayan ülkeler hem iç hem de dış ilişkilerinde giderek kendi bağımsızlıklarını kaybetmektedirler. Eğer, iç işlerinde kendine özgü bir görüş geliştirmekte başarısız olursa, Azerbaycan'ın yeniden doğuşu başarısızlıkla sonuçlanabilir.¹⁸⁶

Azerbaycan bağımsızlığını kazandığından beri, kendi stratejik çıkarlarını gözetme yükümlülüğü ile bölgesel güçler tarafından uygulanan kuvvetli etki arasından denge kurmağa çalışmaktadır. Bu ilişkiler cumhuriyetin jeopolitik istikrarını tanımlayacaktır. Karşılığında petrol, Azerbaycan'ın diğer ülkelerle karşılıklı ilişkilerini destekleyecek en etkin kaynak haline gelecektir.¹⁸⁷

Petrol projelerinin yürütülmesi, ulaşım, yakıt ayarlaması, Azerbaycan ve bölgedeki diğer ülkelerin güvenliğinde, artan bir etkiye sahiptir. Bu projelerden dolayı cumhuriyetin sınırı Batı ve Doğu Avrupa pazarları ile Kafkas ve Orta Asya pazarlarını birbirine bağlayan kıtalar arası topluluk sisteminin önemli bir unsuru haline dönüşmektedir. Azerbaycan sınırındaki projelerde önde gelen uluslar arası petrol şirketlerinin faaliyetleri, ABD ve Batı Avrupa ile ekonomik işbirliğinin, politik diyalogun ve çeşitli uluslar arası politik, ekonomik, finansal yapıların vagonlarını çeken "lokomotif" haline gelmiştir.¹⁸⁸

Petrolün oynadığı rolün sonucu, Avrupa-Kafkasya-Asya ticaretinin ekonomik ve enerji iş birliğinin kurulması mümkündür. Bu, petrolün sadece bir ülke için değil, tüm bölge için stratejik önemini kanıtlar. Petrol faktörünün uzun vadeli etkisi yalnız

¹⁸⁴ Yasin Aslan, a.g.e., s.78

¹⁸⁵ Yasin Aslan, a.g.e., s.77

¹⁸⁶ Rasul Gouliyev, a.g.e., s.84-85

¹⁸⁷ Vefa Guluzade, "Petrol ve Azerbaycan'ın Harici Siyaseti", Halk Gazetesi, 28 Ekim, 1996, s.6

¹⁸⁸ Vefa Guluzade, a.g.m., s.3-4

yerel ekonomik ve politik konularda değil, aynı zamanda temel uluslararası problemlerde de işbirliği ile sonuçlanabilir.¹⁸⁹

Petrolün iç ve dış politika konularında Azerbaycan için önemli hususlardan biri de Hazar'ın statüsü konusudur. 1991'de SSCB'nin dağılmasından sonra Hazar'ın SB döneminde belirlenmiş statüsü de değişime uğradı. Azerbaycan'ın Hazar'ın statüsü konusundaki tezi büyük ölçüde Rusya'nın tutumu ile çatışmaktadır.

Rusya Hazar'ın, nehirler ve diğer denizler yolu ile açık denizlere bağlanmasının onu "deniz" konumuna getirmeyeceğini öne sürmektedir ve nehirlerin, yapay kanalların uluslar arası hukukun objesi sayılmayacağını savunmaktadır. Rusya bu konuda 1921 ve 1940 anlaşmalarını dayanak olarak kabul etmektedir. Hazar'ın sektörlere ayrılmasını ise Rusya tarafı kesinlikle kabul edilmez saymaktadır. Rusya bütün kıyıdaş devletlerin ortak mülkiyeti altında Hazar'a göl statüsü verilmesini istiyor. Her kıyıdaş ülkeye 12 millik bir kara suyu bölgesi verilmesi ve gölün kalan diğer bölgesinin ortak kullanıma açık olmasını öneriyor.¹⁹⁰ Rusya bu konuyu Azerbaycan üzerinde baskı aracı haline getirmeye çalışmaktadır. Muhtemelen ilerleyen dönemlerde Rusya, Azerbaycan'dan taviz koparmak için Karabağ ve Hazar'ın statüsü konularını gündeme getirecektir.

Azerbaycan ise Hazar'ın, deniz statüsünde olduğunu ve ulusal sektörlere bölünmesi gerektiğini savunmaktadır. Rusya'nın 45 millik önerisini de reddetmiştir. Çünkü Azerbaycan'ın mineral kaynakları 45 millik bölgenin ilerisindedir. Ayrıca Azerbaycan tarafı 1921 ve 1940 anlaşmalarını birlik cumhuriyetlerinin söz hakkı olmadan, Moskova tarafından imzalandığı ve günün gereklerine uymadığını öne sürerek kabul etmemektedir. Sorunun kurumsallaştırılmasından ziyade ikili ve çok taraflı anlaşmalarla çözümlenmesinden yanadır.¹⁹¹

Kazakistan ve Türkmenistan'ın tutumuna bakılırsa; Kazakistan daha çok Azerbaycan'ın görüşüne yakın görüşü savunmaktadır. Türkmenistan ise sık-sık görüş değiştirmiş, kesin tezini belirlememiştir. İran ise doğal müttefik gibi Rusya ile birlikte hareket etmektedir.¹⁹²

¹⁸⁹ Hesên Hesênov, "Azerbaycan'ın Petrol Siyaseti", *Respublika Gazetesi*, 22 Nisan 1994, s.9

¹⁹⁰ Gülnar Nugman, "Hazar Denizinin Hukuki Statüsü", *Avrasya Etütleri*, İlkbahar, 1998, s.84

¹⁹¹ Gülnar Nugman, a.g.m., a.g.y., s.86

¹⁹² Gülnar Nugman, a.g.m., a.g.y., s.88

E. AZERBAJCAN'DA SİYASİ GELİŞMELER VE SİYASAL YAPILANMA

a. Bağımsızlık Hareketinin Başlaması

1987 yılının sonları, 1988 yılının başlangıcından itibaren Azerbaycan'da yaşayan Ermenilerin ve komşu Ermenistan Cumhuriyetinin Azerbaycan'a yönelik niyetleri belirginleştikçe Azerbaycan da buna karşı tepkiler de belirginleşiyordu. Bu tepki yönetimden daha çok Azerbaycan aydın kesiminin ve onların önderliğinde hareket eden haklı tepkisi idi.¹⁹³

1988 yılında Azerbaycan'daki gelişmeleri yakından takip eden kuruluşlar arasında en önemli güç "Cemiyetler" idi. Gorbaçov'un başlattığı "Glasnost" ve "Perestroyka" politikaları doğrultusunda bir çok yeni cemiyet kurulmuştu. Daha önceden var olan cemiyetlerin yapısında ise önemli değişiklikler olduğu söylenebilir. "Kaygı Cemiyeti", "Vatan Cemiyeti", "Azerbaycan Kadınlarının Hukukunu Müdafaa Cemiyeti", "Genç Alimler Cemiyeti", "Terakki Cemiyeti", "Oğuz Cemiyeti" bunlardan bazıları idi.¹⁹⁴

Kaygı cemiyetinin ayda 3 manat (ruble) aidat ödeyen 350 bin üyesi bulunuyordu. Cemiyetin Azerbaycan kültürünü, tarihini koruma yönündeki çalışmaları olmakla beraber, 1988 yılının sonlarına doğru Ermenistan'da yaşanan olaylar sonucunda Ermeni Teröründen kaçan Azeri Türklerine ve Orta Asya dan kaçan Mesket Türklerine yardım çalışmalarını da yürütüyordu. Aynı zamanda Azerbaycan'ın istiklali için önce iktisadi bağımsızlığın kazanılarak bu temel üzerinde mücadele edilmesi gerektiğini savunmaktaydılar.¹⁹⁵

Vatan cemiyeti 1986 yılının sonlarına doğru faaliyetlere başlamıştır. Amacı dışarıdaki Azerilerle irtibat kurmak, onlar arasındaki bağlantıları güçlendirerek Azerbaycan'ın dış devletlere tanıtılmasını sağlamaktır. Aynı zamanda bu yol ile Azerbaycan'ın problemlerini yabancı devletlere doğru bir şekilde aktararak Ermeni

¹⁹³ Taha Akyol, *Azerbaycan Sovyetler ve Ötesi*, Burak Yay., İstanbul 1990, s.71.

¹⁹⁴ Mehmet Saray, a.g.e., s.65

¹⁹⁵ Taha Akyol, *Azerbaycan Sovyetler Ötesi*, Burak yay. İstanbul 1990 s.71-73

lobisine karşı mücadele etmek hedefleniyordu. Ermenilerin Vatan Cemiyeti 35 yıldır faaliyette iken Azerbaycan'da bu cemiyetin faaliyetlerine 1986 da izin verilmiştir.¹⁹⁶ Bu, Sovyetlerin uyguladığı çifte standardın ve Ermeni yanlısı politikaların göstergesidir.

Azerbaycan Kadınlarının Hukukunu Müdafaa Cemiyeti de 1988'den itibaren çalışmalarını Ermenistan'dan ve Orta Asya'dan göç ettirilen Türklere yardıma yöneltmiştir. Azerbaycanlı gençlerin Azerbaycan'da askerlik yapmaları talebini ortaya koyuyor, Azerbaycan'ın demokratik haklarının Moskova tarafından tanınması gerektiğini savunarak siyasi bir görünüm sergiliyordu. Eylemlerde ve düzenlenen mitinglerde aktif yer alıyordu. Bunun yanında Ermenilerin toprak iddialarının ve giriştikleri saldırıların yanlış olduğunu merkeze anlatmak için Moskova'da görüşmelere ve tartışmalara katılıyorlardı. Azerbaycan kadınlarının durumu ile de yakından ilgileniyor her alanda onların haklarını savunuyorlardı.¹⁹⁷

Bu dönemler SB'deki, Gorbaçov'un "Glasnost" ve "Perestroyka" politikalarının uygulanmaya başlandığı dönemler idi.

Açıklık ve yeniden yapılanma döneminde muhakkak ki, cumhuriyetlerden Moskova'daki merkezi hükümete yönelen büyük tenkit ve şikayetler ekonomik konularda olmuştur. Azerbaycan tarihinin Sovyet dönemi ekonomik konuları incelenirken merkezi hükümetin Azerbaycan'da uyguladığı ekonomik sistemde büyük haksızlıklar olduğu görülmektedir. 1988-1989 yıllarına gelindiğinde diğer cumhuriyetlerde olduğu gibi Azerbaycan'da da her sahada yıllar yılı uğranılan haksızlıklar en çarpıcı bir şekilde dile getirilmeye başlandı. Bu durum Moskova'da ki Sovyet yöneticilerini oldukça tedirgin ediyordu.¹⁹⁸ Ekonomik istiklalin öncelikli şart olduğu görüşü yaygınlık kazanmıştı. Tam iktisadi istiklal, Azerbaycan'ın içtimai medeni ve ilmi inkişafını temin edecektir. Böylece, siyasi egemenlik için iktisadi temel örölmüş olacaktı. Bunun yolu ise demokratik seçimlerden geçiyordu. Yapılacak hür ve demokratik seçimler sonucu mecliste çoğunluk sağlanarak ilk önce iktisadi istiklal mecliste ilan olunacaktır. Bağımsızlık yanlısı kesimler iktisadi

¹⁹⁶ Taha Akyol, a.g.e., s.76

¹⁹⁷ Taha Akyol, a.g.e., s.83-85

¹⁹⁸ Mehmet Saray, a.g.e., s.65a-65b

bağımsızlıktan sonra ekonomide serbest piyasa ekonomisi uygulanacağını açıklanıyordu.¹⁹⁹

Dil , edebiyat, tarih ve nihayet iktisadi bilinçlenme, Azerbaycan'da milyonları ayağa kaldırmıştı. Bunda Glastnost ve Perestroyka politikalarının da etkisi olmuştu. Karabağ'a Ermeni sataşmaları, bütün Azerbaycan'ı heyecanlandırmıştı. Ermeni şovenizmi o düzeyde idi ki, ancak bütün Azerbaycan haklı ağırlığını koyarsa Moskova'ya söz geçirebilirdi. Gözler önünde Baltık ülkelerinin kurduğu Halk Cephesi adlı teşkilatlar vardı. Ülkedeki cemiyetlerin kurucuları aydınlar milli kuvvetleri birleştirmeyi düşünüyorlardı.²⁰⁰

Karabağ olayları daha kritik bir döneme girmediği sıralarda, 1988 yazında, Bakü Aydınlar Derneği çatısı altında Azerbaycan Halk Cephesi'nin tohumları atılmıştı. 16 Haziran 1989'da Bakü'de 30 il ve ilçeden gelen delege ve 240 gözlemcinin katılımı ile ilk toplantısını yapan Halk Cephesi başkanlığına tarihiçi, ilim adamı Ebulfez Elçibey seçildi. Azerbaycan Halk Cephesi ilk iş olarak ülkenin çeşitli köy, kasaba ve şehirlerinde hareketin gelişmesini ve korunmasını sağlamak maksadıyla destek kolları teşkil etmeye başladı.²⁰¹

Azerbaycan Halk Cephesi (AHC) her ne kadar Azerbaycan'ın bağımsızlığını hedeflese de, ilk başta Ermenistan'da ve Karabağ'da meydana gelen hadiselerle ilgili halkın tepkisini SB merkezi yönetimine karşı örgütlü bir şekilde koymaya yöneldi. Bu günlerde zaten halkın gündeminde bağımsızlık değil, Karabağ konusu ve Ermenilerin saldırganlıkları vardı. Halk Cephesi'nin düzenlediği protesto yürüyüşlerine ve mitinglere katılan insan sayısı on binleri aşmaktaydı. Destek kollarının yerel düzeyde gerçekleştirdikleri mitingler dikkate alındığında bu sayı yüz binleri çoktan aşmıştı. Bu kitleler SB merkezi yönetiminden Ermenilere dur demesini, Ermenistan'ın toprak taleplerinin kesin olarak reddedilmesini, konunun çözüme kavuşturulmasını istiyordu. Merkezi yönetimin konuya kayıtsızlığı ve Ermenilerin yanında tavır takınması tepkileri daha da arttırmakta idi.

1988'in Ekim ayında ilk defa binlerce insan gece gündüz gösteri yapmakta idi. Azerbaycan'ın her tarafından insanlar, bu göstericilere destek olmak için

¹⁹⁹ Taha Akyol ; a.g.e., s.134;135

²⁰⁰ Taha Akyol, a.g.e., s.136:137

²⁰¹ Saadettin Gömeç, a.g.e., s.34-35

ellerinden geleni yapıyorlardı. Ülkenin her tarafından toplanan gıda yardımları Bakü'deki göstericilere gönderiliyordu.²⁰² Aynı günlerde Azerbaycan'ın her tarafında yerel düzeyde de gösteriler düzenlenmekte idi.

Hareket bir demokrasi hareketiydi. Bu aynı zamanda milletin kendisini savunması için gerekli görülmektedir. Demokrasi uygulanırsa millet kendini ortaya koyar ve demokrasi ile Azerbaycan'ın kurtuluşunun mümkün olacağına inanılıyordu.²⁰³ Bu görüşler Azerbaycan Halk Cephesinin önderlerinin görüşleriydi ve halk da buna inanıyordu. Bundan sonra artık SB'ye karşı güvensizlik artıyordu.

Azerbaycan'da sanayinin yüzde 93'ü Moskova'ya bağlı idi. Azerbaycan'daki ücretler öteki cumhuriyetlere göre çok düşük tutulmuş, Azerbaycan bir ham madde deposu durumuna getirilmiştir. Buna göre de taleplerin en başında iktisadi egemenlik talebi vardı. Öncelikle Azerbaycan ekonomisinin Azerbaycanlılar için çalışmalı doğru olacaktı. Bu Azerbaycan halkının ittifaka karşı gelişinin ilk göstergeleriydi. Merkez Azerbaycan'ın taleplerini dikkate almadıkça hareket giderek daha ciddi boyut kazanmaya başlamıştı.

Hareket içinde gençlik hareketi önemli yer tutuyordu. Bağımsız gençlik talebe ittifakları kuruluyordu. Bunlar geliştikçe Komsomol etkinliğini kaybedecekti. Bunun gibi kurulmuş cemiyetler de demokrasi için önemli temel teşkil ediyorlardı. Arkasından çok partili sistem ve siyasal çoğulculuk geliyecekti.²⁰⁴

Kitleler halinde komünist partiden ayrılmalar, üye kimlik kartlarının meydanlarda yakılması, imza toplama kampanyaları halkın şiddetten uzak haklı tepkiler idi. Bütün bu tepkilere kulaklarını kapayan Moskova'ya karşı artık güven kalmamıştı ve Azerbaycan'ın kendi problemlerini kendinin çözmesi gerektiği düşüncesi ağırlık kazanıyordu. Bu o demek idi ki, Azerbaycan'ın Rusya'ya ihtiyacı yoktur. 1989 yılının ortalarından itibaren Azerbaycan'ın bağımsızlığı halk arasında, aydınlar arasında, mitinglerde ve yürüyüşlerde yüksek sesle dile getiriyordu. Bu durum ise Azerbaycan'a her zaman ihtiyacı olan SB yönetimini rahatsız ediyordu. Azerbaycan'ın bağımsızlığı sadece meydanlarda ve halk arasında değil artık

²⁰² Taha Akyol, a.g.e., s.146

²⁰³ Taha Akyol, a.g.e., s.147-157

²⁰⁴ Taha Akyol, a.g.e., s.156

Azerbaycan Ali Sovyeti'nde tartışılmaya başlanmıştı. Ali Sovyet'de yer alan 360 milletvekilinin büyük çoğunluğu Azerbaycan'ın bağımsız bir devlet olarak yaşayamayacağını, bunun için ekonomik, siyasal, sosyal potansiyele sahip olmadığını öne sürüyorlardı. Bu fikir Ali Sovyet Başkanı Elmira Gafarova'nın öne sürdüğü, komünist partinin varlığını her şeye rağmen korumayı düşünen ve böylece iktidarlarını korumayı amaçlayan çoğunluk tarafından desteklenmekte idi. Komünist partinin ve SB'nin yapısının korunmasından yana olan bu grup Ali Sovyet de Kom-Blok (komünist blok) olarak adlandırıldı.

Buna karşı Ali Sovyet'de Azerbaycan'ın bağımsız bir devlet olarak varlığını sürdürmesi için her türlü şartlara sahip olduğunu savunan 40-50 kişilik bir grup var idi. Bunlar aynı zamanda Ali Sovyetin oturumlarında ülke yönetiminde demokrasiye uyulmasını ısrarla istemekte idiler. Bunlara da demokratik blok adı verilmekte idi. Bunların meclis içinde sayılarının ve destekçilerinin az olmasına rağmen halk arasında büyük destek buluyorlardı. Meydanlardaki on binlerden destek alan bu grup Azerbaycan'ın bağımsızlığını sonuna kadar savunmakta kararlı idiler.

Yoğun tartışmalardan sonra Azerbaycan Ali Sovyeti (parlamento) 23 Eylül 1989'da kabul ettiği bir kanunla Azerbaycan'ın egemenliğini ilan etti. Bu kanunla ;

1- Karabağ üzerindeki Azerbaycan egemenliği ve Azerbaycan'ın sınırlarının dokunulmazlığı teyit ediliyordu

2- Azerbaycan'ın Sovyetler Birliğinden ayrılması kabul ediliyordu.

3- SB nin kabul ettiği kararlar üzerinde Azerbaycan'ın veto hakkı bulunduğunu belirtiliyordu.

4- Azerbaycan'ın kendi doğal kaynakları üzerinde tam ve tartışmasız kontrol hakkı olacaktı.²⁰⁵

1989'un sonlarına doğru halkın gündeminde Ermenilerin saldırıları ve Azerbaycan'ın bağımsızlığın yanında bir diğer önemli konu da İran sınırları içinde bulunan Güney Azerbaycan'ın durumu idi . Miting ve gösterilerde Kuzey Azerbaycan'dan İran'a tepkiler dile getiriliyordu.

1989 yılının son günlerinde İran – Azerbaycan sınırındaki karakol direkleri yıkılarak Güney Azerbaycan Türkleri ile Aras kıyılarında kucaklaştılar.²⁰⁶ Bu olay,

²⁰⁵ Cengiz Fedekar, a.g.m., a.g.y., s.22

Azerbaycan'da bağımsızlık hareketinin ötesinde, bir milli uyanışın başlamasının göstergesi idi.

19-20 Ocak 1990 yılında kızıl Ordu'nun Bakü'yü işgal etmesi ve tüm Azerbaycan da sıkıyönetim ilan etmesi üzerine Azerbaycan'da bağımsızlık hareketi bir anlamda hızını kaybetmiş, yavaşlama dönemi yaşamıştır.

Azerbaycan'da Sovyet ordusunun sıkıyönetimi kaldırmasıyla hareket yeniden hız kazandı. Azerbaycan'ın istiklali için Elçibey ve Halk Cephesi mücadelesini sürdürürken, SB genelinde de hadiseler hızla gelişmeye başlamıştı. Litvanya ve Estonya bağımsızlıklarını ilan etmelerinin ardından Sovyet İmparatorluğu dağılma sürecine resmen girmiş oldu.²⁰⁷

Bunun üzerine Azerbaycan Ali Sovyeti 1991 yılının 18 Ekiminde Azerbaycan'ın Sovyetler birliğinden ayrılarak tamamen bağımsız bir devlet kurduğu kararını kabul etti ve bunu bütün dünyaya beyan etti.

Azerbaycan'da 1991 yılının sonlarına, 1992 yılının ilk aylarına tesadüf eden dönemleri normal bağımsızlık dönemi gibi kabul etmek mümkündür. Fakat bu dönemde iktidar Moskova'nın onayını almış görünen yönetimin elinde idi. Moskova da istiklali formal, geçici bir hal olarak kabul ediyordu. Ancak bu dönemde istiklal ve demokrasi hareketini sürdüren kuvvetler güçlüydü. Halkın da verdiği büyük destek sayesinde istiklalin güçlendirilmesine ve onun değişmez karakter almasına çalışıyordu. Bu dönemin en önemli ve etkili siyasal gücü AHC topluma önderlik ediyordu. 1991 yılının Aralık ayında yapılan bağımsızlık referandumu istiklal fikrini pekiştirmek açısından önemli idi. Bunların yanında, devletin milli sembollerinin yeniden düzenlenmesine çalışılması, Milli Bayrak, Milli Marşın yenilenmesi bu dönemin önemli olaylarındandır.²⁰⁸

25 Şubat 1992 deki Şuşa ve Hocalı katliamları üzerine Mutallibov görevinden istifa etmek zorunda kaldı. Daha sonra Şuşa'nın düşmesi üzerine parlamanto ve cumhurbaşkanlığı seçimi gündeme geldi. Ancak 14 Mayıs'ta Parlamentoda toplanan komünistler Mutallibov'u tekrar Cumhurbaşkanı ilan ettiler. Bunu üzerine Halk

²⁰⁶ Sadettin Gömeç a.g.e., s.38

²⁰⁷ Mehmet Saray a.g.e. s. 65-e

²⁰⁸ Rafik İsmayilov, "Azerbaycan İstiklali Bugün", **Azerbaycan Türk Kültür Dergisi**, Mayıs – Haziran 1997 sayı.314 s.35

Cephesi yapılanın hukuka aykırı olduğunu söyleyerek Mutallibov'a bir ultiatom gönderdi.²⁰⁹

Bu sırada Halk Cephesi önderliğindeki halk kitleleri, Cumhurbaşkanlığı sarayına yürümeye başlamıştı. Baskılara dayanamayacağını anlayan Mutallibov Cumhurbaşkanlığı iddiasından vazgeçerek Moskova'ya kaçtı.

Mutallibov'un tekrar Cumhurbaşkanı olma iddialarının dayanağı 25 Şubat'taki istifasının kendi iradesiyle olmadığı, muhalefetlerin aşırı baskısıyla zorunlu istifa etmiş olması idi. Mutallibov bu iddiasını bugün de savunmaktadır.

Bundan sonra 7 Haziran 1992 günü yapılan Cumhurbaşkanlığı seçimini AHC lideri Elçibey kazanarak Cumhurbaşkanlığı görevine başladı.²¹⁰ Azerbaycan'da 1988 yılından bu tarafa gelişen olayları demokratik hareket ve bağımsızlık mücadelesini mühim olaylara dayanarak dönemlere ayırmak gerekirse aşağıdaki sıralama yapılabilir.

- 1- 1988 yılının Şubat-Kasım 17'si ; Bu sürede bir taraftan yukarıların zorunluluktan "demokrasi vermesi" diğer taraftan ise Karabağ hadiseleri ile ilgili olarak ülkede toplumun çeşitli gruplarının sosyal aktivitesi, halkın siyasete ilgisinin artması, aşağılardan başlayan kitle hareketinin olgunlaşma süreci hızlandı. 1988 yılının Mayıs ayında Sovyet yönetimi Azerbaycan Komünist Parti Merkezi Komitesinin birinci sekreteri Kamran Bağirov'un yerine imparatorluğun maksatlarına daha uygun Abdurrahman Vezirov'u getirdi.
- 2- 1988 yılının Kasım 17 'si Aralık 5'i Halk hareketinin tarihinde 1988 yılı 17 Kasım 5 Aralık hadiseleri "Meydan Merhalesi" özel yer kapsar. Meydan hareketi 17 Kasım'da Azadlık meydanında yapılan kitle gösterisiyle başladı. 17 Kasım milli direniş için güçlü hareket verici nokta oluşturdu. Bu dönem meydan mücadelesi Azerbaycan'da milli mukavemet hareketinin yükselerek düzenli milli demokratik hareket düzeyine yaklaşmasına, gelişigüzel kitlenin müstakil, güçlü maksada

²⁰⁹ Sadettin Gömeç a.g.e., s. 36

²¹⁰ Sadettin Gömeç a.g.e. s. 36-37

yönelik kuvvete dönüşmesine , bazı liderlerin ortaya çıkmasına çok büyük etki yaptı.²¹¹

- 3- 1988 yılının Aralık 5'i – 1990'nun Ocak 19'u; Bu dönemde, 1989'un Ocağında Volski'nin başkanlığı ile Dağlık Karabağ Özerk Vilayetinde Özel İdare Komitesinin oluşturulması, Mayıs ayında ise yukarı Karabağ'ın tasarruf yapılarının zorla Ermenistan ve Rusya'nın iktisadi sistemine birleştirilmesi önemli olaydır. 1989 yılının 16 Temmuzda Bakü'de AHC tesis edildi. Aynı yılın Aralık ayının sonlarında SSCB'nin devlet sınırlarının İran'la Azerbaycan sınırlarında dağıtılma girişiminin devlet güçleri tarafından önlenmemesi gerginliği artırdı. 1990 yılının 13-16 Ocağında, Bakü'de merkez, planlı bir şekilde Ermenilere Azerbaycanlıların saldırılarını düzenledi. Bu sırada Gorbaçov Karabağ'da olağan üstü hal ,Baküde ve Gence de sokağa çıkma yasağı uygulama kararı verdi. 17-19 Ocak günlerinde halkın çoklu mitingleri devam ediyordu 20 Ocakta ise malum "Ocak Faciası" gerçekleşti.
- 4- 1991'in Ocak 20'si – 1991'in Ağustos 19-21'i : Bu süre içerisinde Azerbaycan da Ali Sovyet seçimleri yapılmış "Demokratik blok" 30 kadar milletvekilini parlamentoya sokabilmişti. Fakat Parlâmentonun ilk oturumunda bile burada çok büyük fikir ayrılıkları olduğu ortaya çıktı. 19-21 Ağustosta ise Moskova'da muhafazakarların darbe girişimi bastırılmış, bu da Azerbaycan'da muhalefetin faalleşmesine neden olmuştu.²¹²Bundan sonraki süre içerisinde Ali Sovyet'te (18Ekim 1991) Azerbaycan'ın bağımsızlığı resmen ilan edilmişti. Bundan sonra Karabağ'da ve Ermenistan'la sınır bölgelerindeki başarısızlıklar , yaşanan katliamlar, ülkede durumu gerginleştirmişti.
- 5- 1992 in Mayıs 15'i 1993 yılının Haziran ayının 1'i ; Ülkede durumun gerginleşmesinden dolayı Ayaz Muttalibov baskılara dayanamayarak

²¹¹ İsmayıl Musa, "Kuzey Azerbaycan'da Milli Demokratik Hareket ve Müstakillik Uğrunda Mübarize", *Anayurttan Atayurda Türk Dünyası Dergisi*, sayı:15, Kültür Bakanlığı Yay., 1988 s.39-40

²¹² İsmayıl Musa, a.g.m., a.g.y., s.42-45

görevinden istifa etmiş , Mart 6 da Devlet başkanı yetkileri parlamento başkanı Yakub Memedov'a geçmişti. Mayısın 15'de Ayaz Muttalibov bir darbe girişiminde bulunarak iktidara tekrar sahiplenmek istediye de başarılı olamadı. Bunun arkasından Haziranın 7'de yapılan devlet başkanı seçimlerinde Ebulfez Elçibey devlet başkanı oldu.²¹³Elçibey AHC'nin iktidarı bir yıl sürdü. 1993 yılının Haziran ayında gerçekleştirilen darbe ile iktidar darbeci albay Suret Hüseyinnov ile Haydar Aliyev arasında paylaşıldı.

b. Moskova'nın ve Azerbaycan'ın Tutumu

13 Mart 1988 tarihinde Azerbaycan Yüksek Sovyet'ine başvurularak Azerbaycan Halk Cephesinin tanınması istenmiş, ancak talep geri çevrilmişti. 5 Ekim 1988 tarihinde ise hükümet AHC'ni tanımak zorunda kaldı. Rusya'nın, Yukarı Karabağ'ı Azerbaycan'dan koparmaya kalkışması üzerine Halk Cephesi, 16 Ağustos 1989 günü ülke çapında bir genel grev ilan etti ve bu grevi bir haftalık bir başka grev takip etti. 23 Eylül 1989'da toplanan parlamento Halk Cephesinin baskısı sebebiyle Azerbaycan SSC'nin egemenliğini kabul eden bir karar kabul etti.²¹⁴ Bu kanunla yönetim baskıları, hafifletmeyi tepkileri azaltmayı ve durumu sakinleştirmeyi amaçlamakta idi. Fakat bu mümkün olmamış, bu taviz meydanlarda tamamen bağımsızlık taleplerinin daha yüksek seslenmesine sebep olmuştur.

1990 yılını Mart ayında Azerbaycan'da cumhurbaşkanlığı seçimi yapılmış ve seçimi Ayaz Mutallibov kazanmıştı.

1988 de Azadlık meydanını dolduran on binlerce Azeri Türkünün en önemli isteklerinden birini "Milli Ordu" kurulması oluşturuyordu. Ancak yerli liderler milletin bu haklı feryadını duymuyor veya duymak istemiyordu. Halbuki o günlerde Azerbaycan 30-40 bin kişilik bir ordu kurabilecek güçte idi. Zaten her yıl SB'nin ordusuna Azerbaycan'dan 50 bin asker gönderiliyordu.

Azerbaycan'da başlayan halk hareketinin gittikçe kuvvetlenmesi ve Azerbaycan'ın istiklaline talip olması Moskova'yı son derece tedirgin etmekte idi.

²¹³ İsmayıl Musa, a.g.m., a.g.y., s 46

Bundan dolayı Ermeni Azeri mücadelesinde Moskova Ermenilerin haksız olduğu bilinmesine rağmen, onların tarafını tutarak Azerbaycan'ın Ermeni meselesi ile uğraşmasını ve istiklal mücadelesine fazla vakit ayıramamasını istemiştir.²¹⁵ Azerbaycan Komünist partisi ise, Karabağ meselesinde Azerbaycan'ın ağırlığını koymak yerine Moskova'nın ne yapacağını bekliyordu.²¹⁶ Komünist yönetim Halk Cephesini tanımamak için çok direndi. Halk Cephesine lüzum olmadığını, gerekeni kendilerinin yapacağını söylüyorlardı. Buna karşılık cumhurbaşkanı müşaviri R.Musabeyov şöyle diyordu;"Meselenin harp yolu ile çözümü mümkün değildir. Azerbaycan'ın müttefiki yoktur. İhtiyacımız olan 60 bin kişilik ordu, bunu ise besleyebilecek durumda değiliz. Karabağ'dan Ermeni teröristleri temizlemek için kırk bin kişiyi kurban vermeliyiz."²¹⁷ Müşavir bu beyanatta bulunduğu sırada Azerbaycan Ermenistan tarafından işgal edilmeye başlanmıştı. Azerbaycan'ın savunmasını ise eline av tüfeği alıp, vatanın savunmasına giden gönüllüler yapmakta idi. Ülkenin her tarafına Ermenilerin modern silahları ile katledilmiş şehit cenazeleri giderken, Azerbaycan yönetimi düzenli ordu kurmak için hiçbir şey yapmıyordu. Bu durum ise 1990 yılının 20 Ocak olaylarında olduğu gibi, yine halkın isteklerinin ve taleplerinin göz ardı edilmesi olduğu söylenebilir.

29 Ağustos 1990'da Cumhurbaşkanı Muttallibov Azerbaycan sınırları ihlale yönelen çabaları Sovyet ordusunun yardımı ile durdurmayı amaçladığını bildiriyordu. Tarih Muttellibov'un ümitlerinin doğru olmadığını göstermiştir. Karabağdaki 336. Sovyet alayı Hocalı savunmasını yarmış ve binlerce Azeri Türkünün katledilmesine zemin hazırlamıştı.

1991 yılında ve 1992 yılının ilk yarısında Ayaz Mütellibov ve onu destekleyen kuvvetler Azerbaycan'ın SB'den ayrılmasına engel olmaya çalışıyordu. Bu amaçla hatta o, SB'nin dağılmasına birkaç ay kala Sovyetler İttifakının korunması hakkında Moskova'nın tertiplelediği referandumun Azerbaycan'da yapılmasını sağlamış, oylamaya katılanların %93'nün SB'nin korunmasından yana olduğunu hakkında merkeze sahte bilgi vermişti.²¹⁸ Oysa, Azerbaycan halkının

²¹⁴ Sadettin Gömeç ;a.g.e. s.35

²¹⁵ Mehmet Saray ; a.g.e. s.65-e

²¹⁶ Taha Akyol a.g.e s.136

²¹⁷ Başmakale, Azadlig Gazetesi, Bakü, 7 Ocak, 1992

²¹⁸ Ali Hesenov, a.g.e., s. 17-18

neredeyse tamamı, artık Azerbaycan'ın bağımsızlığını istiyordu. Bunun en açık kanıtı ise meydanlardaki halk kitleleri idi. Bütün engelleme çabalarına rağmen Azerbaycan'ın bağımsızlığını ne Azerbaycan Sovyet hükümeti, ne de Moskova yönetimi engelleyemedi.

c. 1990 –20 Ocak Katliamı

Komünist Parti, Bakü'ye asla ordu sokulmayacağını ilan etmesine rağmen 19 Ocak 20'ne bağlayan gece, aralarında 3000 Ermeni silahlı askeri bulunan 8000 kişilik Kızıl Ordu, tanklarla Bakü'ye girdi. Kadın-çocuk, genç-ihliyar demeden 150'ye yakın Türk katledildi. SSCB Savunma Bakanı Yazov Bakü zaferinden dolayı Mareşal rütbesine yükseldi.²¹⁹

Kızıl ordunun işgali bir işgal olmaktan çıkmış ve bir katliam hareketine dönüşmüştür. Silahsız insanların üzerine sıkılan kurşunlarla binlerce kişi yaralanmış ve iki yüze yakın insan da öldürülmüştür.

Bakü olayları Kızıl Ordunun eski Sovyetler Birliği tarihinde sivil halka karşı başvurduğu en büyük güç kullanma operasyonudur. Bu operasyonu, ancak Sovyet Ordusunun 1956'da Macaristan'da ve 1968'de Çekoslovakıya'da gerçekleştirdiği müdahale ile karşılaştırmak mümkündür. Bakü olayları Kızıl ordunun 1986 Aralıkta Alma-Ata'da, 1989 Nisanında Tiflis'te ve 1990 Ocak ayında Vlnüs'daki gerçekleştirdiği müdahalelerle karşılaştırılmayacak kadar ağır sonuçlar doğurmuştur.

Elbette bunun kendine has sebepleri vardır. Bakü olayları, Eski Sovyetler Birliğindeki Müslüman Türk Cumhuriyetleri'nin gözünü korkutma gayesi gütmekteydi. Azerbaycan milli bağımsızlık hareketinin ve demokratikleşme projesinin güçlü olması, Cumhuriyet liderlerinin bunu anlayacak kapasitede olmaması ve halk hareketinin dışında kalması ise Bakü olaylarına zemin hazırlayan iç nedenlerden bazılarıdır.²²⁰

Diğer taraftan, Bakü'ye ordu gönderileceğini bilen bazı yerli liderlerin tedbir almaması yüzünden çok sayıda günahsız ve silahsız insanın ölümüne neden

²¹⁹ Sadettin Gömeç, a.g.e. s. 39

²²⁰ Yasin Aslan , Azerbaycan Tam Bağımsızlık Yolunda , Burak Yay., Ankara 1992, s.42

olmuştur. Söz konusu katliam Azerbaycan'ın tarihine " Kanlı Yanvar (Ocak)" olarak geçmiştir.²²¹

19 Ocak 20 Ocak bağlayan gece gerçekleştirilen katliamdan sonra Azerbaycan Yüksek Sovyeti 22 Ocak 1990'da olağanüstü toplantı yapmış ve olayın incelenmesi için bir parlamento komisyonu kurulmasını kararlaştırılmıştı. Komisyon tarafından 2500 kişinin ifadesi alınmış ve 250'den fazla olay yeri görülmüş, teftiş edilmiştir. Ölenlerin adli tıp raporları incelenmiştir. Olaylar hakkında rapor, nihayet kanlı Bakü olayınının 2. yıldönümü arifesinde tamamlanmış ve metni Azerbaycan gazetelerinde yayınlanmıştır. Komisyon bir çok karanlık soruya cevap bulsa da belli sebepler yüzünden bazı hayati önem taşıyan sorular cevapsız kalmıştır.²²²

Katliam öncesinde Azerbaycan'daki duruma bakacak olursak, Bakü ve Cumhuriyetin diğer bölgelerinde sosyal ve siyasi gerginliğin arttığı görülmekteydi. Bunun sebebi Ermeni milliyetçilerinin Dağlık Karabağ Azerbaycan'dan ayırmak amacıyla Ermenistan ve Dağlık Karabağ'da faaliyetlerini yoğunlaştırmalarıydı. Azerbaycan egemenliğinin teminatçısı olan eski SB yetkilileri Azerbaycan'ın haklarını koruma hususunda anayasal görevlerini yerine getirmemişti. Dağlık Karabağ'daki ayrılıkçı güçleri zamanında susturmamıştı. Ermeniler'in arazi iddialarını reddetmemişti. Bütün bunlar Azeri Türklerinin ittifak yetkililerine ve Cumhuriyetin arazi bütünlüğü ve egemenliğini koruma yönünde acizlik gösteren yerli liderlere olan itimadını sarsmıştı.²²³

1988'den itibaren Dağlık Karabağ'da Ermenilerin yürüttükleri ayrılıkçı faaliyetler, Cumhuriyetin arazi bütünlüğünü koruma amacıyla toplu halk hareketinin doğmasına sebep olmuştu. Cumhuriyette milli benlik şuurunun güçlenmesi ve demokratik sürecin gelişmesi, Azerbaycan Yüksek Sovyeti'nin Eylül 1989'da cumhuriyetin egemenliği ile ilgili kanun kabul etmesi ile kendini daha açık bir şekilde göstermeye başlamıştı.²²⁴

Böyle bir durumda SB merkez yönetiminin taraflı tutumu, Azerbaycan komünist yönetiminin Moskova'nın talimatlarını bekleyerek gelişmelere kayıtsız

²²¹ Zamanl Solmaz Ağayarkızı, a.g.e., s. 67

²²² Yasin Aslan , a.g.e., s.42-43

²²³ Yasin Aslan , a.g.e., s.43

²²⁴ "Yeniden Kurma Yoksa ?.. Tarih Tekrar Olunur", Gençlik Dergisi, Bakü, Ocak 1990, s.2-5

kalması, muhalif liderler arasında ihtilafların baş göstermesi, Azerbaycan halk hareketinin radikalleşmesine neden olmuştu.

Azerbaycan Halk Cephesinin bazı liderleri 1989 Kasım-Aralık ve 1990 Ocak ayı birinci yarısında izinsiz gösteri ve yürüyüşler düzenliyorlardı. Ermeni grupların Dağlık Karabağ'da ve Ermenistan sınırındaki kanlı eylemleri , İran sınırındaki engellerin dağıtılması Celilabat ve Lenkeran'da parti organlarının devrilmesi , bir iktidar boşluğunun doğduğunu ve yetkililerin olayları kontrol edemediğini göstermekte idi . 13 –15 Ocak 1990'da Bakü'de gösteri ve yürüyüşlerde meydana gelen istenmeyen olaylar önlenememiştir. Özellikle Ermeniler arasında can kaybına sebep olan bu olaylar Ermenilerin silahlı eylemlerini genişletmesiyle aynı zamana rastlamıştır. Hatırlatmak gerekir ki, bu sırada Bakü'de eski SB İçişleri Bakanlığına bağlı askeri birlikler vardı ve yerli liderler bilerek bu birliklerden faydalanmadılar. Eski SB Yüksek Sovyeti Riyaset Heyeti, Azerbaycan Yüksek Sovyeti Riyaset Heyetinin başvurusuna uygun olarak 15 Ocak 1990 Dağlık Karabağ ve bazı bölgelerde sıkıyönetim ilanı kararlaştırmıştır.²²⁵

Vatandaşlar 16 Ocak 1990 günü taksi ve yük kamyonlarıyla Bakü'ya gelen yollara ve Bakü garnizonu blokları etrafına engeller kurmuşlardır. Engellerin yanında daima çok sayıda sivil vatandaş bulunmaktaydı. Araştırma komisyonunun belgelerine göre, askerlere yönelik herhangi bir saldırı olayına asla izin verilmiyordu. 18 Ocak 1990'da Bakü ve diğer 11 bölgede yapılan büyük yürüyüş ve gösterilerde, artık Cumhuriyet genelinde grevin başladığı ilan edilmişti. Yürüyüş ve gösterilere katılanlar , komşu Cumhuriyetin arazi iddialarından vazgeçmesine, Bakü çevresinde toplanan askeri birliklerin oradan çıkarılarak Dağlık Karabağa veya Azerbaycan'ın Ermenistan sınırlarına götürülmesini talep ediyordu. Azerbaycan komünist partisi merkezi komitesi binası da göstericiler tarafından sarılmıştı.²²⁶

Görüldüğü gibi 1990 yılının ilk günlerinde Azerbaycan halk hareketi büyük bir ivme kazanmıştı. Bu dönemde hareketin en önemli odak noktası yine de Karabağ'ın durumu ve Azerbaycan'ın Ermenistan sınırlarının korunması idi.

²²⁵ Yasin Aslan, a.g.e., s. 43-44

²²⁶ Zamanlı Solmaz, a.g.e., s. 64

Göstericiler, hem Moskova yönetiminden , hem de Azerbaycan Sovyet iktidarından bunu talep etmekteydiler.

Eski SB Yüksek Sovyeti Riyaset Heyeti 19 Ocak 1990 tarihinde sıkı yönetim ilanını kabul etmiştir. Ancak ordu birliklerinden faydalanılacağı ve sıkı yönetimin ne zaman uygulanacağı konusunda önceden vatandaşlara her hangi bir bilgi verilmemişti. Sıkı yönetim, karara uygun olarak 20 Ocak 1990'da saat 00'da uygulanmalı idi. Oysa ki 19 Ocak 1990 günü, saat 22:27'de Azerbaycan televizyonu Rus askerleri tarafından ele geçirilmişti. Olayların gelişmesi sıkı yönetim ve sokağa çıkma yasağının halktan gizli tutulduğunu ortaya koymaktadır. Tam tersine, gelişmeler devam ederken Moskova'nın Bakü'de bulunan temsilcileri basın yayın organları vasıtasıyla vatandaşlara Bakü'de sıkı yönetim ve sokağa çıkma yasağı uygulanmayacağı konusunda teminat veriyorlardı.²²⁷ Görüldüğü gibi bu bir planlı tuzak idi ve amacı Bakü'de insanları gafil avlamak ve sokakta yakalamak idi.

19 Ocak 1990 gece saat 21-22 sıralarında birkaç koldan Bakü'ye ordu birlikleri gönderilmeye başlandı. Bakü garnizonu ve dışardan getirilmiş ordu birlikleri yerlerinden ayrıldılar. Bundan başka gemilerle karaya, komando birlikleri çıkarıldı. Şahitlerin de ifadelerine göre askerler zorbalığa başvurmuş, özellikle de yedekten çağrılıp Bakü'ye gönderilen askerlerle Ermeni askerler (Sovyet ordusunda hizmet eden Ermeni askerler de Bakü'ye gönderilmişti.) sivillere oldukça gaddar davranmıştır. Elektrik istasyonlarında çalışanlar vatandaşların şiddetli mermi yağmurundan saklanmalarına imkan vermek için sokak lambalarını söndürmüşlerdi. Ancak kaçıp saklananlar askeri araçlardaki projektörler yardımıyla bulunmuş ve mermi yağmuruna tutulmuşlardı. Askerlerin yaralıları öldürdükleri , tesadüfen yoldan geçenlere, evlere, dükkanlara, sağlık merkezlerine ve diğer kuruluşlara ateş ettikleri tespit edilmişti. Askerler ambulansların yaralıların yanına yaklaşmasına izin vermemiş ve onları ateş yağmuruna tutmuştur.²²⁸

Askeri yetkililer 20 Ocak 1990'da saat 22'de Bakü'de sıkıyönetim ve sokağa çıkma yasağı ilan edildiğini ancak 20 Ocak 1990 günü saat 00:07'de radyo ile hakla duyurmuştur. Bu duyuru yapılana kadar askerler 82 kişiyi öldürmüş ve 20 kişiyi ağır yaralamıştı. Bu yaralılar da aynı gün veya birkaç gün sonra hastanede vefat

²²⁷ Yasin Aslan, a.g.e., s. 46

etmişlerdi. Sıkı yönetim ilan edildikten sonra, 20 Ocak ve onu izleyen günlerde yalnız Bakü'de 21 kişi öldürülmüştür. Askerler 25-26 Ocak 1990'da sıkıyönetim ilan edilmemiş Neftçala ve Lenkeran şehirlerinde 8 kişiyi katletmiştir. Böylece kanunsuz olarak Bakü'ye ordu birlikleri gönderilmesi sonucunda başkent ve Cumhuriyetin diğer yerlerinde 131 kişi şehit edilmiştir.²²⁹

Öldürülenlerin 124'ü erkek 7'si kadındır, 7'si ise henüz buluş çağına varmamış çocuklardı. Milliyetine göre ise 121 Azeri Türkü, 6 Rus, 3 Tatar, 1 Yahudi idi. Bakü ve cumhuriyetin bazı şehirlerine ordu birliklerinin gönderilmesiyle 744 kişi yaralanmıştır. Yaralananların bazıları Bakü'deki hastanelere başvurmamış, Bakü dışındaki köy ve kasabalara gitmişlerdi. Yaralıların sayısı bu nedenle tam tespit edilememişti. Yaralıların 176'sı sakat kalmıştır. Son bilgilere göre, Ocak olayları sırasında 4 vatandaş kaybolmuştur. Askerler 200 evi ve halka ait 88 şahsi arabayı tahrip etmiştir. Ocak - Nisan ayları arasında yakalama ve tutuklamalar yapılmış ve 841 kişi yakalanarak hapishanelere konulmuştur. Bunların 127'si cumhuriyet sınırları dışına çıkartılmıştı. Tutuklu bulunanlar dövülmüş, işkenceye uğramış, hareketlere maruz kalmıştı.²³⁰

Tutuklananlar arasında halk hareketinin önderlerinden Etibar Memmedov ve Halil Rıza Ulutürk de bulunuyordu. Bunlar, bütün insan haklarından mahrum bir ortamda, Moskova'da KGB'nin özel hapisanesinde 1 yıldan çok tutuklu kalmışlardı.

Adli tıp yetkilileri cesetleri incelerken askerlerin sivil halka karşı kullandıkları özel nitelikli mermiler dikkati çekmiştir. İlgili dairelerde yapılan araştırmalara göre askerlerin kullandıkları mermilerin ağırlık merkezi değiştirilmiştir. Bu ise merminin engele girerken gidiş yönünün değiştirmesine sebep oluyor. İnsan vücudu ile temas eden mermi üzerindeki kabuk parçalanıyor ve çekirdekten ayrılması sonucu tahrip gücü hayli artıyordu.²³¹

Bütün bu olanların mutlaka bir sorumlusu var idi. Zira, bu katliam Sovyet üst düzey yöneticilerinin uyguladıkları plan ve emirler doğrultusunda

²²⁸ Yasin Aslan, a.g.e., s. 46-47

²²⁹ Yasin Aslan, a.g.e., s.48

²³⁰ "20 Yanvar'ın Getirdikleri", Halk Gazetesi, 21 Ocak 1992, Bakü

²³¹ Yasin Aslan, a.g.e, s. 49

gerçekleştirilmişti. Bu durum gerek Azerbaycan, gerekse de tüm eski SB kamuoyu tarafından açıkça bilinmekte idi. Fakat sorumlular ülkenin en üst düzey yöneticileri idi ve buldukları mevkiinin verdiği gücü kullanarak bu sorumluluktan kurtulmayı başardılar.

SB başsavcılığı tarafından yürütülmekte olan, Bakü'de yapılan katliam işi askeri savcılığa devredilmişti. Bu da katliam hareketinin objektif olarak değerlendirilmesini imkansız hale getirmiştir. Askeri başsavcılık araştırma komisyonu başkanı Medvedev'in 20 Aralık 1990 tarihli kararı ile, askerlerin Bakü'deki davranışlarında herhangi bir suç unsuru olmadığı bildirilmiş, teşkil edilen 104 sayılı mahkemeye son verilmişti.²³²

Katliam, bilinçli bir şekilde planlanmış ve gerçekleştirilmiştir. Gayesi, Azerbaycan ve diğer cumhuriyetlerdeki bağımsızlık taraftarlarına iyi bir ders vermekve onların gözünü korkutmaktı. Aynı zamanda totaliter komünist rejimin ve Sovyet imparatorluğunun iflasını önlemek için kuvvet kullanımı denemesi yapılıyordu.²³³

Azerbaycan Komünist Parti liderleri de başkente ordu gönderileceğini bildikleri halde halkı uyarmadıkları için sorumluluk taşıyorlardı. Azerbaycan devlet organlarının Moskova'ya bağlı olması, onları bu sorumluluktan kurtarmaz. Azerbaycan komünist parti lideri E.Vezirov Bakü'de katliam işlendiği gece Rusya'ya kaçarak Azerbaycan halkına ihanet etmiştir.

Azerbaycan'da 19-20 Ocak olaylarını yetiştiren tarihi ortamı araştırırken aşağıdaki önemli olaylar üzerinde durmadan geçmek doğru olmaz.

1. 1989 Aralık ayının 4'de SB yüksek meclisine seçimler yapıldı. Söz konusu seçimlerde Rusya'dan ve Baltıkya ülkelerden farklı olarak Azerbaycan'da muhalefetten ve hakla yakın aydınlardan kimsenin seçilmesine imkan verilmemesi; üstelik Palyaniçko ve Volski gibi Türk düşmanlarının da Karabağ bölgesinden Azerbaycan'ı temsilen milletvekili seçilmesi sonucu parlamento yolu ile Moskova'ya baskı yapılmasının önü kapandı .

²³² "Mehkemenin Geranı", Halk Gazetesi, 18 Ocak 1992

²³³ Yasin Aslan, a.g.e., s.52

2. 29 aralık 1989 – 3 ocak 1990 tarihlerinde İran'la olan devlet sınırlarının Halk Cephesi önderliğinde dağıtılması. Devletin bu eylemi durdurmak için bir varlık göstermemesi muhalefet de zafer sarhoşluğu , iktidarda ise buhran yarattı.
3. 6-7 Ocak tarihinde Halk Cephesinin olağanüstü konferansında teşkilat içi parçalanma açığa çıkmıştı. 11 Ocak'ta kurulan milli müdafaa şurası asıl amacı olan, Karabağ ve diğer sınır bölgelerinde savunmaya organize etmekten ziyade Bakü'de durumun gerginleşmesi üzerine Sovyet ordusunun Bakü'ye gelişini engellemek için çalışmalar başlatmıştı.
4. Bakü'de KGB kuvvetleri tarafından birkaç Ermeni'nin öldürülmesi ile şehirde kargaşa başlatmıştır. KGB'nin planladığı bu provakasyon her ne kadar Halk Cephesinin çabası ile genişlememişse de kendi meyvesini vermiştir.²³⁴

Ayrıca Gorbaçov'un Bakü ve Azerbaycan'ın bazı bölgelerini silahlardan arındırma konusunda talimat vermesi, Azerbaycan yönetimini devre dışı bırakması vs. gibi sebepler tepkileri artırmakta idi .

1990, 20 Ocak olaylarının olumlu yönlerini şöyle sıralayabiliriz:

- Halk meydan hareketından daha da ileri giderek milli teşkilat önderliğinde rejim aleyhine mücadele tecrübesi elde etti
- Azerbaycan dünya kamuoyunun gündemine girdi. Türkiye de dahil bir çok Müslüman devlet ile manevi ilişkiler kuruldu.
- Sovyetler birliğinin dağılması için mücadele eden güçler için manevi destek oldu.
- İlk kez muhalefetle iktidarın Rus ordusunun hareketini nefretle kınama meselesinde kısa süre de olsa dayanışması kendini gösterdi.
- Azerbaycan'ın gelecek bağımsızlık hareketi için şehitlik gibi yüce bir manevi sembol oluştu.

1990, 20 Ocak olaylarının olumsuz sonuçlarına bakacak olursak;

- Rus ordusunun sıkı yönetimi altında yaşayan Azerbaycan, Karabağ'daki Ermeni olaylarına yeterli tepkiyi koyamadı.

- Halk Cephesinin güçlenmesi engellendi. Ali Sovyet seçimleri engellendi.
- Sovyet propagandası sonucunda sonraları Azerbaycan'ın siyasi kuvvetleri arasında, temelinde bu olayların suçlularını aramaktan doğan parçalanmalar ortaya çıktı.²³⁵

Azerbaycan'ın "azadlık" ve insanca yaşama, insan haklarına sahip olma istekleri Moskova'nın liberalleşme ve demokratikleşme eğilimlerinin aksine kanla, katliamla bastırılmak istenmiştir. 19-20 Ocak 1990 tarihlerinde Bakü'ye giren Sovyet tankları yüzlerce insanı öldürmüştü ve Sovyetlerin gerçek yüzünü göstermiştir. Azerbaycan'daki bu katliam batı ve batılı ajans ve yayınlar tarafından da haklı gösterilmeye çalışılmıştır.²³⁶

Netice itibarıyla Azerbaycan halkı için Moskova'da hazırlanmış tuzak planı Bakü'de ve çeşitli bölgelerde katı bir şekilde uygulanmıştı ve Azerbaycan'ın hiç bir zaman unutmayacağı tarihinin kara sayfasına biri daha eklenmiştir. Belirtmek gerekiyor ki, Rusların bu işgali gerçekleştirmekteki asıl amacı Azerbaycan'ın Rusya'dan kopmasını engellemektir. Fakat bu konuda başarılı olamadı ve Azerbaycan'ın bağımsızlığını engelleyemedi.

d. Siyasal Yapılanma ve Siyasi Güçler

1980'li yılların sonlarına doğru Azerbaycan da halk hareketinin itici gücü Azerbaycan Halk Cephesi idi. 1990'dan sonra ise ülkede siyasal yapılanma bakımından da bu teşkilat önemli bir teşkilat olmuştur. Ancak bağımsızlığın ilanından sonra AHC'nin yapısı içerisinde farklılaşmalar belirmeye başlamıştı.

1992 yılından itibaren Azerbaycan Halk Cephesi içindeki iki farklı yaklaşım açık bir şekilde görülüyordu; demokrasiye ağırlık verenler ile bağımsızlığa ağırlık verenler. Demokrasiden anlaşılan kısaca bağımsızlık öncesi verilmeyen hakların, yani dilini, dinini, kökenini, serbestçe çalışmak ve vurgulamak, serbest basın ve Azerilerin terimleriyle "söz azadlığı" idi . Bağımsızlıktan anlaşılan ise

²³⁴ Fazıl Gazenferoğlu, "Siyasi Tarihimizde 1990 Yılıının Ocak Olaylarının Yeri", Azerbaycan TKD, Ocak-Şubat 1997, s. 30

²³⁵ Fazıl Gzaenferoğlu, a.g.m., a.g.y., s.33

²³⁶ Mustafa E. Erkal, *Sosyoloji (Toplumbilim)*, Der.Yayınları, İstanbul 1998, s.379-380

Azerbaycanlılığı, dili, dini ve etnik kökeni vurgulamadan Sovyet yapısından arınmış, bir devlet yapısı içerisinde yaşatabilmektir.²³⁷

1993 yılı başında Bakü'de yazılan siyasi bir raporda, Azerbaycan'ın demokrasiye geçiş süreci içinde bulunduğu , hukukun üstünlüğüne dayalı bir idare kurulacağını, hem başkanlık sisteminin hem de parlâmenter sistemin unsurları kullanılacağı belirtiliyordu.²³⁸

Azerbaycan'da çok rastlanan bir durum, yani edebiyatçı, tarihçi ve kültür adamlarının aynı zamanda siyasal mücadele vermeleri ve siyaset üretmeleri aslında özgün olmayan , bir çok milliyetçi ve bağımsızlıkçı hareketlerde görülen bir özelliktir.²³⁹ Azerbaycan halk hareketinde bu durum belirgin bir şekilde ortaya çıkmıştı. Bundan dolayı Azerbaycan'da tarihçi ve kültür adamları hareketin bizzat önderleri olmuşlardı.

Bağımsızlık ilanından sonra Azerbaycan da siyasi alanda en önemli konulardan biri cumhuriyetin kimliğine ilişkin temellerdi

Elçibey'in Azerbaycan için temellendirmeye çalıştığı yeni ulusal kimliğin iki dayanak noktası vardır. Biri toprak temelinde "vatandaşlık", diğeri de etnik kültürel bağlarda Türklük idi. Azerbaycanlılık, Azerbaycan Cumhuriyeti sınırları içinde tüm halkın eşit vatandaşlık statüsü içerisinde sahip olduğunu göstermekteydi.²⁴⁰ Bugün artık vatandaşlara verilen yeni Azerbaycan pasaportlarında ve yine bu yakınlarda verilmesi planlanan kimlik belgelerinde sadece vatandaşlığın belirtilmesi bunun bir sonucudur.

Türklük ise ülkenin resmi dili olarak Azerbaycan Dili değil de Türkçe'nin seçilmesiyle ilgiliydi. Dil Türkçe olarak tanımlanırken, Azerbaycan'ın kültürel anlamda da Türk dünyasının parçası olduğu tescil ediliyordu.²⁴¹ Fakat, bunlar Elçibey iktidarı döneminde dile getirilmiş, uygulama ise gerçekleştirilememiştir. 1993 yılı ikinci yarısından itibaren iktidara gelen Haydar Aliyev ve onu destekleyen

²³⁷ Büşra Ersanlı Behar, "Azerbaycan'da Siyasal Bağımsızlık (1918/20-1991) ve Türkcülük" , a.g.y., s.177-178

²³⁸ Büşra Ersanlı Behar, a.g.m., a.g.y., s.178

²³⁹ Büşra ersanlı Behar, a.g.m., a.g.y., s.182-183

²⁴⁰ Günay Göksu Özdoğan, "Sovyetler Birliğinden Bağımsız Cumhuriyetlere Ulaşmanın Dinamikleri", Bağımsızlığın İlk Yılları Azerbaycan, Kazakistan vd., TC Kültür Bakanlığı Yay: 1723., Ank.1994, s.101

²⁴¹ Günay Göksu Özdoğan, a.g.m., a.g.y., s.101

çevreler dil konusunda da Azerbaycan dili fikrini savunmuşlardır. Azerbaycan dili 12 Kasım 1995 yılında halk oylamasıyla kabul edilen Anayasada bu görüş kabul edilmiştir. Bu konu Anayasada “Azerbaycan Cumhuriyetinin devlet dili Azerbaycan dilidir” ibaresiyle açık bir şekilde belirtilmiştir. (Anayasa md 21/1) Buna rağmen Aliyev kendisi de 1999 tarihinde Süleyman Demirel Üniversitesinin verdiği fahri doktora törenindeki konuşmasında “Ben sizin konuştuğunuzun tamamını anlıyorum, sizde benim konuşmamım yüzde 80’ni anlıyorsunuz. Bu dilimizin aynı olduğuna bir millet olduğumuza en güzel örnektir.” diyerek bu konudaki düşüncesini ortaya koymuştur.

Azerbaycan’da bağımsızlık sonrasında siyasal kurumsallaşmaya yönelik ilk icraatlardan biri 17.07.1992’de siyasal partiler kanununun çıkarılması oldu. Bu yasaya göre belirli sayıda bölgede örgütlenme zorunluluğu olmaksızın 10 bin üyesi olan partinin Adalet Bakanlığına başvurup izin alması gerekiyordu. Yasada getirilen önemli bir kısıtlama milli çatışmaya yol açmama koşuluydu. Bu nedenle de etnik azınlıkların kurduğu Talış Halk Partisi, Lezgi Demokrat Partisi ve Kürt Beraberlik Partisi gibi partilere Adalet Bakanlığı tarafından izin verilmemiştir.²⁴²

Azerbaycan’da siyasi parti çalışmalarının yoğun bir şekilde ortaya çıkması, bir öncelikle eski topluma oranla siyasal faaliyete daha ilgili olmalarından kaynaklanıyordu. Başka bir açıdan siyasi partiler daha önceki devlet ideolojisinin iflas etmesi sonucunda ortaya çıkan boşluğun doldurulması ihtiyacından da doğuyordu. 1988 yılında başlayan kitle hareketleri daha sonra toplumda çeşitli kutuplaşmalara, iktidarın paylaşımında, devlet kurumlarının idaresinde fikir ayrılıklarının çıkmasına sebep olmuştur.

1982 yılının Temmuz ayında yani Siyasal Partiler kanununun çıkarılmasına kadar ki dönemde Azerbaycan’da tek siyasal güç merkezi, bünyesinde 50 ye yakın dernek ve cemiyeti barındıran Azerbaycan Halk Cephesi idi Siyasal Partiler kanununun çıkarılmasından sonra bir çok siyasal partinin, çok farklı yapıları içinde barındıran AHC’nin bünyesinde çıkmış olması doğal bir durumdur.

²⁴² Nihal İncioğlu, “Yeni Türk Cumhuriyetlerinde Toplumsal Bölünmeler, Siyasal Güçler ve Yeni Siyasal Yapılanma”, *Bağımsızlığın İlk Yılları Azerbaycan , Kazakistan vd., Kültür Bakanlığı Yayınları /1923, Ankara 1994, s. 110*

AHC'nin bünyesinden koparak kurulan ilk siyasi parti Halk Cephesinin önde gelen liderlerinden Etibar Memedov'un 17.07.1992'de yani, siyasal partiler kanununun çıktığı gün kurulan Milli İstiklal Partisi'dir. Parti kurucuları, partinin merkez sağ bir parti olduğunu belirtmişlerdir. Halk Cephesinin programında yer alan "demokratik devlet" "piyasa ekonomisi" ve "vahit Azerbaycan" prensipleri Milli İstiklal Partisinin programında da aynen yer almıştır. Devletin alacağı biçim konusunda ise Halk Cephesinden farklı olarak "parlamentar sistem" savunulmaktadır. Bu noktada Azerbaycan'da çok sayıda "milli azınlık" bulunduğu ve başkanlık sisteminde bunlarla uzlaşmanın zor olacağı ileri sürülüyordu.²⁴³

Milli İstiklal partisi bünyesinde bulundurduğu geniş akademisyen aydın kadrosu ve halk arasındaki geniş tabanıyla Azerbaycan'da önemli siyasal güç odağıdır. Parti bu güne kadar iktidarda bulunmadıysa da Azerbaycan siyasal hayatında güçlü merkezci muhalefet partisidir.

Halk Cephesi ile bağlantılı partilerden bir diğer önemli parti Milli Musavat Partisidir. Milli Musavat Partisi Mehmet Emin Resulzade tarafından 1911 de kurulmuş, 18 Aralık 1992'de, Halk Cephesi üyesi ve Halk Cephesi iktidarı döneminin Milli Meclis başkanı İsa Kanberov tarafından 1911'de kurulan partinin devamı olarak yeniden kurulmuştur. Milli Musavat Partisi'nin programında da yukarıda sayılan; demokratik ilkeler ve hukukun üstünlüğüne dayalı bir bağımsız devlet kurmak, piyasa ekonomisi ve vahit Azerbaycan prensipleri yer almıştır. Partiler yelpazesindeki yeri ise "merkez-sağ" olarak belirlenmiştir. Milli Musavat Partisi yeni devletin alacağı biçim konusunda güçler ayrılığı ilkesine dayanan başkanlık sistemini savunmaktadır.²⁴⁴

Kurucusu ve halkın halen başkanı olan İsa Kamberov'un Elçibey cumhurbaşkanlığı döneminde (1992-1993) Milli Meclis başkanlığı yaptığına bakılırsa Musavat Partisinin az da olsa iktidar deneyimine sahip olduğu söylenebilir. Ama bugün Azerbaycan'da Milli Müsavat Partisi, güçlü muhalefet partisi olarak bilinmektedir.

²⁴³ Nihal İncioğlu, a.g.m., a.g.y., s. 111-112

²⁴⁴ İsmayıl Veliyev, Cavit Hüseyinov, **Azerbaycan'ın Siyasal Partileri ve İçtimai Teşkilatları**, Bakü 1995, s.9

1993 başlarında sol muhalefeti oluşturan en önemli partiler, Haydar Aliyev'in liderliğini yaptığı Yeni Azerbaycan Partisi ve Zerdüşt Alizade'nin kurduğu Sosyal Demokrat Parti idi. Bu partiler genelde eski komünist partisi kadroları tarafından kurulmuştur.²⁴⁵ Fakat, komünizmin itibarını tamamen kaybettiği dönemde bu partilerin amacı, komünizmi savunmak değil, kadrolarını korumak ve ülke yönetimindeki konumlarını korumak idi. Bu partilerin hiç biri pazar ekonomisine açıkça karşı çıkmamakla birlikte, sosyal eşitsizliği arttıracak gerekçesi ile özelleştirme politikalarına karşı çıkıyorlardı. Kültürel politikalara ise temelden karşı olduklarını belirtmişlerdir. Bu partiler, devletin alacağı biçim konusunda "parlamentar sistemi" benimsemişlerdir. 1992 iktidarının "Türkçülük" politikasının çok sayıda etnik azınlık bulunan Azerbaycan'da sorunlara yol açacağını ileri sürerek, "vatandaşlık" ve "Azerbaycanlılık" ilkelerinin vurgulanması gerektiğini savunuyorlar.²⁴⁶

Siyasal yapılanma sürecinde dış etkilerle, dış tahribatlarla iktidarların sık sık değişmesi gibi nedenler, devlet ideolojisinin şekillenmesine de olumsuz etki yapmıştır. Azerbaycan'da 1990'dan bu tarafa her alanda olduğu gibi siyasi alanda da bir geçiş dönemi yaşanmaktadır. Bu geçiş dönemimin getirdiği kargaşa durumunun da siyasal yapılanma bakımından siyasal gruplar için önemli sorunlar ortaya çıkardığını belirtmek gerekiyor.

Azerbaycan'ın bağımsızlığının ilanından sonra 1993'e kadar uzun bir süre geçmesine rağmen yeni bir anayasa hazırlanamamıştı. Bunun en önemli nedenlerinden biri 18 Mayıs 1992'de dağıtılan Yüksek Sovyet'in yerine, içinde AHC'nin de bulunduğu Demokratik Blok'tan 25 kişi, Komünist Blok'tan 25 kişinin katılımı ile oluşturulan Mili Şura'nın meşruluğunun muhalefet tarafından kabul edilememesi idi. Bu şura ilk etapta anayasa ve diğer temel yasaları yapmak ile görevli idi. Başlangıçta bu şuranın geçici olduğu ve en kısa sürede seçime gidilerek tam anlamıyla yasama organının oluşturulacağı açıklanmıştı. Fakat, seçimlerin gecikmesi ve anayasanın bu meclis tarafından yapılarak halk oylamasına sunulacak

²⁴⁵ Nihal İncioğlu, a.g.m., a.g.y., s. 113

²⁴⁶ Nihal İncioğlu, a.g.m., a.g.y., s. 113

olması, muhalefetin tepkisine neden olmuştu. Bu dönemdeki bu meşruluk sorunu bir krize neden olmuştur.²⁴⁷

Kriz ortamının oluşmasındaki bir diğer neden de, orduya düzen verme çabaları sonrasında ortaya çıkan kargaşa ve itaatsizlik durumu idi. Daha önceden oluşturulan gönüllü ordu birliklerinin bir kısmı içişleri ve savunma bakanlıklarına tabi olmayı kabul etmemişlerdi.

1993 Haziran ayında Suret Hüseyinov kumandasındaki askeri birliklerin Gence'de başlattıkları ayaklanma, Halk Cephesi iktidarının sona ermesiyle sonuçlandı. Muhalefetin tamamının Elçibey ve AHC'ye karşı tavır alması siyasal kargaşaya yol açtı. Sonunda Nahçıvan Meclis Başkanı ve Yeni Azerbaycan Partisi lideri Haydar Aliyev 15 Haziran 1993'de Milli Meclis başkanlığına seçildi. Daha sonra da Bakü'den ayrılarak Nahçıvan'a gitmek zorunda kalan Elçibey'in Cumhurbaşkanlığı yetkilerini devraldı.²⁴⁸

Azerbaycan'da yapılan bu darbenin ardından siyasal hayat bir duraklama dönemine girmiştir. Daha sonra da siyasal ortamda belirsizlik ve kargaşa durumu yaşanmıştır.

1995 yılında bu kargaşayı bertaraf etmek için siyasi partilerin yeniden kayda alınması zorunluluğu doğal bir sonuç olarak ortaya çıkmıştır. Bu konudaki eksiklikler ve kanuna aykırılıklar 1995 yılının ağustos ayında milli mecliste tartışılmış ve siyasi partilerin yeniden kayda alınmasının gerekliliğine dikkat çekilmiştir.²⁴⁹

Bağımsızlıktan sonra Azerbaycan'da 50'ye yakın siyasal parti kurulmuştur. Doğal olarak gelecekte siyasi partilerin sayısı azalacak, toplumda yeterli tabanları bulunmayan veya zayıf olan teşkilatlar siyasal hayattan silinecek , gelişigüzel kurulan partiler kısa süre içinde iflas edecektir. Buna karşılık halkın güvenini kazanmış nüfuslu partiler ise faaliyetlerini daha da genişletecektir.²⁵⁰

²⁴⁷ Nihal İncioğlu, a.g.m., a.g.y., s. 117

²⁴⁸ Nihal İncioğlu a.g.m., a.g.y., s. 117

²⁴⁹ İsmayıl Veliyev, Cavit Huseyov, a.g.e s.5

²⁵⁰ İsmayıl Veliyev, Cavit Huseyov, a.g.e s.5

Azerbaycan'daki siyasal partilerin sayıca fazla olmasına rağmen partiler arasında programları ve hedefleri bakımından aralarında çok önemli farklar bulunmamaktadır. Parti programlarına bakılırsa demokratik, hukukun üstünlüğünü temel alan devlet kurma, bağımsızlık ve egemenlik ilkeleri hemen hemen tüm partilerin programında yer alan temel ilkelere dendir. Parti programlarının bir diğer özelliği de ülkenin toprak bütünlüğünün korunması ve özellikle ermeni işgaline maruz kalmış topraklar ve Dağlık Karabağ'ın işgalden kurtarılması ön planda olmasıdır. Hatta "Azerbaycan Ana Toprak Partisi" gibi partiler programlarında, öncelikli amaç gibi işgale uğramış toprakların kurtarılmasına yer vermişlerdir ve kuruluş amaçlarını buna dayandırmışlardır.

Azerbaycan'da siyasal partilerle beraber siyasal hayatı etkileyen "birlik" "grup" ve "ittifaklar" gibi teşkilatlar da bulunmaktadır. Sayıları bir hayli fazla olan bu teşkilatların bir çoğunun hedef ve programlarında doğrudan ve açık bir şekilde siyasal faaliyet belirtilmemiş olmasına rağmen, kurucuları ve muhatap aldıkları taban bakımından siyasal bir karaktere sahip oldukları anlaşılmaktadır. Bu gibi teşkilatlar ve "cemiyetler" siyasi partilerle resmi, gayri-resmi, bazı ilişkiler içinde bulunmaktadırlar. Bu tür kurumları ülkenin siyasal yaşamında baskı grupları gibi de değerlendirebiliriz.

Bağımsızlıktan sonra Azerbaycan'ın siyasal hayatında en önemli gelişme şüphesiz ki, çok partili siyasal yaşama dönüş ve bu doğrultuda Siyasal Partiler Kanunu'nun çıkarılmasıydı. Azerbaycan'da Siyasal Partiler Kanunu 3 Haziran 1992 yılında kabul edilmiştir. 25 Haziran 1992 ve 5 Kasım 1996'da olmak üzere iki değişiklik yapılmıştır.

Siyasi partiler kanununa göre Azerbaycan'da siyasal partiler özgürlük, gönüllülük, üyelerin hak eşitliği, kendini idare, kanunilik ve açıklık prensiplerine dayanılarak oluşturulur ve faaliyette bulunurlar.²⁵¹

Amacı ve faaliyet yöntemi Azerbaycan'ın anayasal düzenini devirmeye, zorlama ile değiştirmeye ve toprak bütünlüğünü bozmaya, savaşı, zorlamayı ve zorbalığı tebliğ etmeye aynı zamanda ırk, millet ve din ayrımını gözeterek çatışmaları körüklemeye, Azerbaycan anayasal düzenine zıt olan ve uluslararası

²⁵¹ Azerbaycan Siyasal Partiler Kanunu, md. 3, Bakü 1996

hukuk yükümlükleri ile bağdaşmayan diğer eylemleri gerçekleştirmeye yönelen siyasal partilerin kurulması ve faaliyette bulunmasına izin verilmez.²⁵²

Azerbaycan'da siyasal partiler, Azerbaycan Cumhuriyeti Adliye Nazırlığı'nda kayda alınmaktadır. Siyasal partilerin devlette kayda alınması için tüzüğün kabulünden sonra bir ay içerisinde parti yetkilileri tarafından adresleri açık bir şekilde belirtilerek ve imzalı bir dilekçe verirler. Dilekçeye tüzük, tüzüğü kabul etmiş kurultayın protokolü ve parti üyeleri sayısını onaylayan tutanak ekleniyor. Siyasal partileri kapatma yetkisi ise Azerbaycan Anayasa Mahkemesi'nin yetkisindedir. Siyasal partilerin kapatılması isteğiyle Anayasa Mahkemesine başvuru Adliye Nazırlığı tarafından yapılmaktadır. Anayasa mahkemesi partilerin kapatma davasına bakarken, gerek gördüğü takdirde kesin karara kadar siyasal partinin faaliyetlerini durdurabilir.²⁵³

Daha Önce de belirtildiği gibi Azerbaycan'da bugün 40'dan fazla siyasal parti ve grup mevcuttur. Bu sayının çokluğu program farklılıklarından ziyade parti liderlerinin kişiliklerinden kaynaklanmaktadır.²⁵⁴

1991'den beri Azerbaycan'da siyasal partiler arasında temel olarak üç felsefi eğilim gözlenmiştir. Bunlardan ilkinin temsilcileri milliyetçi ve değişen derecelerde Türkçü bir felsefeye sahip olan Azerbaycan Halk Cephesi, Musavat Partisi ve Milli İstiklal Partisidir. Bu partiler laiklik, çoğulculuk ve demokrasi taraftarı partilerdir. İkinci grup, eski ve yarı-ılımlı komünistlerdir. Bu grubun da felsefesi milliyetçi olmakla birlikte, daha az Türk merkezlidir. Bunların dış politika yönelimleri de daha çok dengeyi gözetten bir yönelimdir. Üçüncü grup ise etnik azınlıkları veya dini felsefeleri temsil eden partilerdir, ancak bunların geniş alanda toplumsal desteği yoktur.²⁵⁵

Partiler arasındaki farklılaşma bir başka açıdan bakıldığında, milliyetçilik ve bağımsızlık yorumları temelinde farklılaşmanın ortaya çıktığını görmemiz mümkündür. Bu açıdan bakıldığında, partiler demokratik milliyetçilik, muhafazakar

²⁵² Azerbaycan Siyasal Partiler Kanunu, md. 4, Bakü 1996

²⁵³ Azerbaycan Siyasal Partiler Kanunu, md. 14, 16

²⁵⁴ Banu İşlet Sönmez , Büşra Ersanlı, "Azerbaycan'da Yirmi Birinci Yüzyılın Başında ve 1990'lı Yıllarda Siyasi Gelişmeler, Azerbaycan Milli Hareketi ve Musavat Partisi", Akademik Araştırmalar Dergisi, Ağustos-Ekim 2000, s.275

ılımlı-milliyetçilik, milliyetçilik aleyhtarlı ancak bağımsızlık taraftarı partiler olarak değerlendirilebilir. Buna göre; Azerbaycan Halk Cephesi demokratik milliyetçilik, Milli İstiklal Partisi muhafazakar milliyetçilik, Sosyal Demokrat Parti ılımlı-milliyetçilik ve istiklalcilik taraftarı, Sodrujestvo (Dostluk) ve Yeşiller bağımsızlık yanlısı, fakat milliyetçilik aleyhtarlı olarak görülmektedirler. Musavat Partisi ise bazen Azerbaycan Halk Cephesi'nin, bazen Milli İstiklal Partisi'nin tutumuna yakın tutum ortaya koymaktadır.²⁵⁶

e. Azerbaycan'ın Dış Politikası ve Dünya Politikasındaki Durumu.

Bağımsızlıktan sonra Azerbaycan dış politikasının temel hedefi dünyanın tüm devletleri ile eşit hukuklara dayalı ilişkiler kurmaktır. Azerbaycan dünyanın tüm ülkelerine açıktır. Bu anlayış bazı ülkelere diğerlerine kıyasla daha az maliyete neden olan öncelikli uygulamayı devreden çıkarıyordu. Bugün Batı, Doğu ve diğer ulusal dış politika yönelimlerini dengeleme ihtiyacı ortaya çıkmıştır. Bu durum Azerbaycan devletinin, hak ve teşebbüslerine, önemli çıkarlarını en çok saygılı olan devletlere yakınlaşmasını sağlar. Bu anlayış aslında 1918, 28 Mayıs'ta kurulmuş olan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin dış politikasını canlandırma durumudur.²⁵⁷

Azerbaycan devletinin dış politikasını ana hatlarıyla değerlendirecek olursak siyasi alana, iktisadi alana ve kültürel alana ayrı ayrı bakmamız gerekir.

Siyasi alanda Azerbaycan'ın dış siyasetinin temeli, uluslararası hukuk normları ve prensipleri ile düzenlenen, gelişmiş devletlerarası ilişkilere saygı göstermekten, uluslararası, bölgesel ve devletler arası sorunları barış ve görüşmeler yolu ile çözmekten, bütün devletlerin egemenliklerine saygı ile yaklaşmaktan oluşmaktadır.

İktisadi alanda Azerbaycan karşılıklı, faydalı iktisadi ilişkiler kurmaktan yanadır. Dünya devletlerinin sahip oldukları imkanlardan Azerbaycan ekonomisini

²⁵⁵ Banu İşlet Sonmez-Büşra Ersanl , a.g.m., a.g.y., s.276

²⁵⁶ Banu İşlet Sonmez-Büşra Ersanl, a.g.m., a.g.y., s.276

²⁵⁷ Rasul Gouliev, a.g.e. s.112

güçlendirmek, Azerbaycan'ın sahip olduğu imkanlardan ise dünya devletlerinin ihtiyaçlarını karşılamak için verimli şekilde yararlanmak gerekiyor. Bunun için de Azerbaycan dış politikası iktisadi çıkarların uzlaştırılmasını, uyumlu hale getirilmesini, karşılıklı teminat ve korumanın sağlanmasını amaçlamaktadır.²⁵⁸

Kültürel alanda Azerbaycan dış politikası devletler arası ilişkilere engel olan her türlü sınırlandırmaları kaldırmayı, evrensel kültürel değerlerin engelsiz, hür ve demokratik ortamda alışverişini sağlamayı amaçlamaktadır.

Bugün Azerbaycan devletinin dış politikadaki temel görev ve hedeflerini aşağıdaki gibi sıralayabiliriz.

- 1- Ülkenin bağımsızlığını, egemenliğini, uluslar arası düzeyde tanınmış sınırları çerçevesinde toprak bütünlüğünü korumak,
- 2- Bütün uluslararası ve bölgesel kurum ve kuruluşlara üye olmak,
- 3- Dünyanın tüm devletleri ile karşılıklı faydalı ilişkiler kurmak, çıkarları Azerbaycan'ın çıkarları ile uyuşan devletlerle yandaşlık ve müttefiklik ilişkileri kurmak,
- 4- Ülkenin demokrasi ve serbest piyasa ekonomisi yolu ile ilerlemesi için bağımsız iç ve dış politika yürütmek,
- 5- Vatandaşların temel hukuk ve hürriyetlerinin korunmasına yönelik uluslar arası normların uygulanmasına çalışmak
- 6- Bölgede gerginliğin aradan kaldırılmasına ve dış devletlerin baskılarının önlemek için çalışmak
- 7- Dış ülkelerle bilimsel, kültürel, insani ilişkiler ve geniş enformasyon alışveriş mekanizmaları oluşturmak.²⁵⁹

Bağımsız Azerbaycan devletinin dış politikasını temel hedeflerini oluşturan bu temel konular ülke cumhurbaşkanı ve devletin en yetkili ağızlarından sık sık dile getirilmektedir.

Azerbaycan devletinin dış siyasetinin temel yönlerinden biri de yürütülen politikanın uluslararası hukuk normlarına ve prensiplerine uyumlu şekilde oluşturulmasıdır. Bu demokratik ve hukuk temellerine dayalı devlet için önemli şartlardandır. Bundan dolayı ülkenin dış politikası da dünyadaki deneyimlerin

²⁵⁸ Ali Hesenov, Azerbaycan'ın Harici Siyaseti : Avrupa Devletleri ve ABD, Bakü 1998, s.14

başarısını ve sivil uluslar arası normları kendinde aksettirmektedir.²⁶⁰ Ülke Anayasası'nın 10.maddesinde belirtiliyor ki; "Azerbaycan Cumhuriyeti başka devletlerle ilişkilerini, herkesçe kabul görmüş, uluslararası hukuk normlarında dikkate alınmış prensipler temelinde kurma arzusundadır."²⁶¹ Uluslararası hukuk normlarının dış politika açısından ne kadar önemli olduğu bu maddeden de anlaşılmaktadır.

SB'nin dağılmasından ve Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazanmasından sonra A.Mütellibov hükümeti dış politikada sadece Rusya'ya ağırlık vermiş, uluslar arası ilişkilerde Moskova'nın tutumuna uygun hareket etmiştir.²⁶²

1992'nin Mart ayından sonra Azerbaycan'da yeni hükümetin göreve gelmesinden sonra, Rusya'nın Azerbaycan'a karşı kökleşmiş imparatorluk tutumlarının sürmesi üzerine ve ayrıca Ermenistan'ın Azerbaycan'a karşı saldırgan tutumunu desteklemesi üzerine Rusya-Azerbaycan ilişkileri gerginleşmiştir. Böylece Azerbaycan'ın önceki iktidarının yürüttüğü tek taraflı Rusya yanlısı dış politika sona ermiştir. Buna karşılık daha çok Türkiye ağırlıklı dış siyaset yürütülmesi benimsenmiştir. Aynı zamanda ABD ve diğer gelişmiş Avrupa devletleri ile, uluslararası ve bölgesel kuruluşlarla ikili ilişkiler kurulmaya çalışılmıştır. Fakat, bu dönemde Azerbaycan'ın komşularından ve bölgenin etkili devletlerinden olan İran dış politikada unutulmuştur. Hatta Güney ve Kuzey Azerbaycan'ın bir an önce birleştirilmesi gerektiğine yönelik zaman zaman yapılan açıklamalar İran'la olan ilişkileri tamamen gerginleştirmiştir.

Fakat, gelişmeler Azerbaycan dış politikasını Rusya ve İran'ın etki alanından tamamen kurtararak ve bu ülkelerle ilişkileri keserek yürütülmesinin mümkün olmadığını gösteriyordu.

1993 yılının Haziran ayından sonra ülkede yaşanan iktidar değişikliğinin ardından Rusya ile ilişkilerin geliştirilmesi için görüşmeler başlatılmış ve 1993 yılı Eylül 24'de Azerbaycan'ın BDT'ye girmesi hakkında anlaşmalar imzalanmıştır.²⁶³

²⁵⁹ Ali Hesenov, a.g.e., s.12-13

²⁶⁰ Ali Hesenov, a.g.e., s.14-15

²⁶¹ Azerbaycan Cumhuriyeti Anayasası, Bakü, 1996, s.5

²⁶² Ali Hesenov, a.g.e., s.18

²⁶³ Ali Hesenov, a.g.e., s.26

Bu gelişme Azerbaycan'ın tekrar Rus yanlısı politika izlemeye başladığı yorumlarına yol açmıştır. İlk başlarda bu böyle görünse de zamanla, Haydar Aliyev'in dış politikasının Rusya'dan uzaklaşan bir seyir izlediği görülmüştür.

Bağımsızlıktan sonra Azerbaycan dış politikasında Kafkas bölgesinin devletleri ve halkları ile samimi komşuluk ilişkilerinin kurulması, geliştirilmesi büyük önem arz ediyordu. Çünkü, tarih boyunca bu bölgede ortaya çıkan sosyal-siyasi olaylar bu halkların ve devletlerin birbirine karşı tahrik edilmesi ortamı gerginleştirmiş, Kafkas devletlerinin genel tehlikesizlik sisteminin oluşturulması her fırsatta engellenmiştir. Savunma problemlerinin ve stratejik devlet çıkarlarının benzerliği Azerbaycan'ın dış politikasında bu konuya önem verilmesini gerektiriyor. Bu alanda ilk önemli adım 1996 yılı Mart ayının 8'inde Azerbaycan ve Gürcistan tarafından imzalanan "Kafkas bölgesinde sulh, sabitlik ve tehlikesizlik hakkında" beyanname ile atılmıştır. Bu aynı zamanda "Kafkas Evi" idealinin fiiliyata geçirilmesinin başlangıcı sayılabilir.²⁶⁴

1993 yılı sonrasında İran'la olan ilişkileri düzeltme çabaları sürmüştür. Bu çabalar sonucu ilişkilerde bazı yumuşamalar olmuş ise de İran'ın Azerbaycan'a yönelik politikasında, genel anlamda önemli değişim olmamıştır.

Bağımsız Azerbaycan devletinin dış politikasında Avrupa devletleri ve ABD ile ilişkilerin düzenlenmesi de önemli konulardandır. Bunun için ilk etapta Azerbaycan'ın jeopolitik önemi ve ekonomik işbirliği olanakları objektif değerlendirilmeli, Azerbaycan'ın ve Batı'nın ekonomik ve politik çıkarları uzlaştırılmalıdır. Azerbaycan Batı ile ilişkiler kurarken Rusya'nın çıkarlarına da dikkat etmesi gerekmektedir. Yani Batı Dünyası ile ilişkilerde Rusya ile bir tür denge politikası gözetilmeli ve bu politika sayesinde Azerbaycan'ın bağımsızlığını ve egemenliğini kuvvetlendirmeye çalışılmalıdır.²⁶⁵

Bağımsızlığı ve devlet çıkarlarını korumak, bu alanda karşılaşılan problemleri uluslararası destek sağlayarak çözmek için Azerbaycan dış politikası uluslar arası ve bölgesel teşkilatlarla sıkı ilişkiler kurmaya çalışmaktadır. Bu bakımdan özellikle BM, AB, AGİK, BDT, İKÖ, KEİB gibi kuruluşlarla sıkı çalışmalar yürütülmektedir.²⁶⁶ Bu

²⁶⁴ Ali Hesenov, a.g.e., s.27-28

²⁶⁵ Ali Hesenov, a.g.e., s.29-30

²⁶⁶ Ali Hesenov, a.g.e., s.32

ve bunlar gibi uluslar arası ve bölgesel kurum ve kuruluşlar ile yürütülen çalışmaların temelini, Azerbaycan dış politikasının en önemli problemi olan Ermenistan'ın saldırılarının önlenmesi, işgalci Ermeni güçlerinin ülke topraklarından çıkarılması, Dağlık Karabağ probleminin çözümü için uluslararası desteğin sağlanması oluşturmaktadır. Bunun yanında Azerbaycan devleti bağımsızlığın korunması ve kuvvetlendirilmesi, piyasa ekonomisi yönünde reformların gerçekleştirilmesi ve dünyaya entegrasyon sürecinde uluslar arası kuruluşların rolünden ve desteğinden faydalanmayı amaçlamaktadır. Bunun için bağımsızlığın hemen ardından kısa sürede Azerbaycan BM, AGİK, İKÖ, TDB, MDB, İMF, KEİB, EBRD ve İslam Kalkınma Bankası (İKB)'na üye oldu. Avrupa Şurası, Avrupa Parlamentosu, Parlamentolararası İttifak, Avrupa Birliği, NATO vd. uluslararası ve bölgesel kuruluşlarla ikili ilişkiler kurdu.

Azerbaycan 1992 yılı Ocak ayının 20'de AGİK tarafından üyeliğe kabul edilmiş ve aynı yıl Temmuz ayının 10'da onun belgelerini imzalamıştır.²⁶⁷

Bugün AGİK'in Azerbaycan için en önemli ve gerekli yapısı 1992 yılının Mart ayında oluşturulmuş "Minsk Gurubu"dur. Minsk Gurubu'nun temel vazifesi, Ermenistan-Azerbaycan anlaşmazlığını düzene koymak ve Dağlık Karabağ problemini barış yoluyla çözmek için uygun belgeler hazırlamak ve özel Minsk Konferansı'nı çağırarak bu anlaşmazlığı kesin olarak çözmektir. Bu guruba 11 devlet katılmıştır.²⁶⁸

Minsk Gurubu bu güne kadar bölgedeki tartışmalı durumla ilgili bir çok toplantı düzenlemiştir. Bu toplantılar sonucu 1994 yılı Mayıs ayında iki ülke arasında ateşkesin sağlanması başarılıydı. Fakat bundan sonraki dönemlerde gerçekleştirilen toplantılarda ve iki taraf devlet başkanlarının görüşmelerde soruna bir çözüm bulunamamıştır.

Azerbaycan dış politikası hem kendi problemlerinin çözümünde hem de bölge güvenliğinin oluşturulmasında sadece Minsk grubu çalışmalarıyla sınırlı kalmamış, Dünyada fiili düzenleyici uluslararası gücü elinde bulunduran NATO ile yakın ilişkiler kurmaya çalışmaktadır.

²⁶⁷ Kasımov Meherrem, Azerbaycan'ın Harici Siyaseti (Konsepsiya Meseleleri), Bakü 1997, s.86

²⁶⁸ Ali Hesenov, a.g.e., s.204

Kendi potansiyelini ve çıkarlarını temel alarak Azerbaycan devleti 1994 yılı Mayısın 4’de egemen devlet gibi “Barış İçin Ortaklık” çerçeve anlaşmasını imzaladı. Azerbaycan’ın bu anlaşmayı imzalaması NATO ile ilişkilerde atılan ilk adım idi. Temmuz 1997 yılında “NATO ve Azerbaycan Koordinasyon ve İşbirliği Merkezi” oluşturuldu. Merkezin amacı NATO ile işbirliği çerçevesinde Azerbaycan toplumunu NATO hakkında bilgilendirmek ve kamuoyu oluşturmaktır.²⁶⁹NATO Kafkas devletlerinden Azerbaycan’a özel önem vermektedir. Bunun nedeni Gürcistan ve Ermenistan’dan farklı olarak Azerbaycan topraklarında Rusya’nın askeri gücünün bulunmamasıdır. Fakat Kafkasya’nın (hassas) jeopolitik konumu yüzünden Azerbaycan’ın NATO’ya girebilmesi olası değildir. Çünkü Azerbaycan’ın yakın komşuları İran ve Rusya NATO’nun genişlemesi fikrine pek sıcak bakmamaktadırlar. Diğer taraftan NATO tüzüğüne göre de “başka ülkelere toprak talebi bulunan veya başka devletler tarafından toprak iddialarının objesi durumunda olan ülkeler pakta kabul edilmemektedir.”²⁷⁰

1993’deki iktidar değişimi gerçekleşikten sonra Azerbaycan’ın Rusya ile ilişkilerinde yeni bir dönem başladığı gibi, Bağımsız Devletler Topluluğu ile de ilişkiler canlandırılmıştır.

Haydar Aliyev’in parlamento başkanlığına getirilmesi ve daha sonra Cumhurbaşkanı seçilmesinden sonra Azerbaycan parlamentosu da Azerbaycan’ın BDT üyeliğini onaylamakla kalmamış, 1993 Eylülde BDT’nin Ortak Güvenlik Antlaşması’nı da imzalamıştır.²⁷¹

Azerbaycan’ın dış politikasında Türkiye’nin yerine baktığımızda, Azerbaycan’ın Türkiye’ye yaklaşımında aynen Rusya’nın durumunda olduğu gibi dönemsel bir değişiklik gözlemek mümkündür. İktidarın Ebulfez Elçibey’den Haydar Aliyev’e devriyle üslup ve hatta içerikte de meydana gelen farklılaşmaya rağmen Türkiye ile ilişkilerinin Azerbaycan için hala son derece önemli bir dış politika önceliği oluşturduğu rahatlıkla söylenebilir.²⁷²

²⁶⁹ Ali Hesenov, a.g.e., s.271, 282

²⁷⁰ Yagub Mahmudlu, *Azerbaycan Diplomasisi*, Bakü, 1996, s.180

²⁷¹ Şule Kut, “Yeni Türk Cumhuriyetlerinin Dış Politikaları”, *Bağımsızlığın İlk Yılları Azerbaycan, Kazakistan vd.*, Kültür Bak. Yay / 1723, Ankara 1994., s.248.

²⁷² Şule Kut, “Yeni Türk Cumhuriyetlerinin Dış Politikaları”, a.g.y. s.249-250

Bugün Türkiye Azerbaycan için kardeş bir cumhuriyetten öte en önemli müttefik durumundadır ve ilişkiler en üst seviyededir.

Elçibey döneminde Azerbaycan'ın dış politikasında Orta Asya Cumhuriyetlerinin önemli bir yeri olmadığını belirtmek gerekir. Orta Asya Cumhuriyetlerinin liderleri, özellikle Elçibey döneminde demokratikleşme rüzgarlarının Orta Asya'ya ulaşmasından duydukları korkuyla Azerilere yaklaşımdan kaçınmışlardır. Buna karşılık iki eski Sovyet Cumhuriyeti Ukrayna ve Gürcistan ile ilişkilere bağımsızlık sonrasında ve bugün Azerbaycan'da büyük önem verildiği belirtilmelidir.²⁷³

Gürcistan'la Azerbaycan aynı bölgede yer aldıklarından dolayı bir yaklaşma gereği duymaktadırlar. Ancak bundan da önemli iki neden; Birinci, her iki cumhuriyetin de iç savaş durumunda olması ve bu iç savaşlarda Rusya'nın rolünün büyük olması, ikincisi, Rusya'dan çekinme, bu cumhuriyetleri bir birine daha da yakınlaştırmaktadır.

Azerbaycan ile Ukrayna arasındaki ilişkiler de Rusya faktörüne bağlıdır. İki Slav Cumhuriyeti, Rusya ile Ukrayna arasındaki çekişme Azerbaycan'la Ukrayna'yı doğal müttefik yapmış görünmektedir.

Bugün Azerbaycan'ın dış politikasında Karabağ sorunu, Hazar'ın statüsü sorunu ve İran'la ilişkiler, çözüm bekleyen en önemli sorunlardır.

f. Anayasanın Kabul Edilmesi

Azerbaycan Cumhuriyeti 12 Kasım 1995 tarihinde referandum yolu ile kabul edilmiş olan Anayasa ile idare edilmektedir. Anayasaya göre; Azerbaycan Devleti demokratik, laik ve üniter bir Cumhuriyettir. Kuvvetler ayrılığı prensibi benimsenmiştir. Yasama yetkisi Milli Meclise, icra yetkisi Cumhurbaşkanına, yargı yetkisi de mahkemelere aittir. Cumhurbaşkanı hem devletin hem de icranın başıdır ve "Ferman" adı verilen hukuki kararlar verme yetkisine sahiptir.²⁷⁴

1991 yılının Ekim ayında bağımsızlığını ilan eden Azerbaycan'da anayasa konusunda uzun süren sıkıntılar yaşanmıştır. Bunun en büyük nedeni ülkede sık sık

²⁷³ Şule Kut, "Yeni Türk Cumhuriyetleri'nin Dış Politikaları", a.g.y., s.253

yaşanan iktidar değişiklikleri idi. Bunun yanında zamanında anayasayı hazırlayıp, halk oylamasına sunacak Meclisin oluşturulmaması önemli bir sıkıntı idi. Anayasa kabul edilinceye kadar ülkede, üzerinde bir çok değişiklikler yapılmış Sovyet Azerbaycan'ı döneminin anayasası, yürürlükte kalmıştır. Nihayet 1995 yılı Kasım ayının 12'deki genel seçimlerle birlikte halk oylamasına sunulan Anayasa kabul edilmiştir. Anayasanın ön kısmında anayasanın hangi temellere dayandırıldığı ve ne gibi prensipleri dikkate aldığı belgelenen kısa bir metin yer almıştır. Buna göre;

Azerbaycan halkı kendinin çok asırlık devletçilik geleneğini devam ettirerek, "Azerbaycan Cumhuriyeti Devleti'nin Bağımsızlığına ilişkin" anayasa akdinde yer alan prensipleri temel alarak, bütün toplumun ve herkesin refahının temin edilmesini arzularak, adaletin, azatlığın ve tehlikesizliğin hakim kılınmasını isteyerek, geçmiş, şimdiki ve gelecek nesiller karşısında kendi sorumluluğunu anlayarak, egemen hukukundan yararlanarak aşağıdaki niyetlerini beyan etmiştir:

- Azerbaycan devletinin bağımsızlığını, egemenliğini ve toprak bütünlüğünü korumak;
- Anayasa çerçevesinde demokratik kuruluşa teminat vermek;
- Vatandaş toplumunun oluşturulmasını elde etmek;
- Halkın iradesinin tezahürü gibi kanunların üstünlüğünü temin eden hukuki, dünyevi devlet kurmak;
- Adaletli iktisadi ve sosyal kurallara uygun herkesin hakettiği yaşam düzeyini temin etmek;
- Evrensel değerlere sadık kalarak bütün dünya halkları ile dostluk, sulh ve barış ortamında yaşamak ve bu amaçla karşılıklı faaliyette bulunmak.

Bu amaçla halk oylaması yolu ile Anayasa kabul ediliyor.²⁷⁵

Anayasanın kabul edilmesi ve yayınlanarak yürürlüğe girmesi ile birlikte 1978 yılının 212 Nisanında kabul edilmiş Azerbaycan Konstitusiyası (Esas Kanun) yürürlükten kalkmıştır.

Bağımsızlıktan sonra kabul edilen Azerbaycan Anayasası beş bölüm, 12 kısım ve (155 asıl 3 ek) 158 maddeden oluşan kapsamlı bir Anayasa olduğu söylenebilir.

²⁷⁴ Ülke Profilleri, Azerbaycan, Kazakistan vd., TİKA Yay., Ankara 2000, s.11

1.Bölüm genel hükümleri içermektedir. 1. Bölümün birinci kısmı halkın egemenliğini ve iktidarın tek kaynağının Azerbaycan halkının olduğu hükmüne yer vermektedir.Birinci bölümün 2.kısımında ise önemli ölçüde aile-devlet, din-devlet, devlet dili, para birimi, başkent vs. gibi belirleyici hükümler yer almaktadır.

Anayasanın 2.bölümü temel haklar, özgürlükler ve görevleri kapsamaktadır. Bu bölümün ilk kısmı temel insan, vatandaş hakları ve özgürlüklerini düzenlemektedir. Bu kapsamda Anayasa temel prensip olarak insanların doğuştan dokunulmaz, bozulmaz ve ayrılmaz haklarının bulunduğunu kabul etmiştir. Herkesin kanun ve yargı önünde eşit olduğunu, ayrıca kadın ve erkeğin de toplumda eşit haklara sahip olduğunu belirtmiştir.

İnsanların eşitlik haklarına ilişkin olarak anayasa, devletin ırkına, milliyetine, dinine, diline, cinsiyetine, kökenine, mülk durumuna, bulunduğu mevkiye, sahip olduğu ideolojiye, siyasal partilere, diğer sivil toplum kuruluşlarına üye bulunmalarına bakılmaksızın teminat verdiğini belirtmiştir.²⁷⁶

Bugün gelişmiş Batı devletleri ve özellikle de Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi'nin üzerinde durduğu yaşama hakkı konusunda Azerbaycan Anayasası 27.md'de yaşama hakkını herkese tanımakla birlikte bu maddenin 2, 3, ve 4.'ü paragraflarında ölüm cezasının verilebileceğini ve bu durumların hangileri olduğunu belirtilmiştir.

Anayasanın 3.bölümü devletin iktidar güçlerini ve bu güçlerin görev, yetki ve sorumluluklarını, aynı zamanda kurumsal yapılarını belirlemektedir. Bu bölümün birinci kısmı yasama gücünün yapısını, oluşturulma şeklini, görevlerini, yetki ve sorumluluklarını belirlemektedir. Bu kısımda belirtildiğine göre Azerbaycan'ın yasama organı 125 üyeden oluşan Milli Meclistir.

Bu bölümün ikinci kısmı yürütme organını belirlemektedir. Bu kısımda yürütme gücünün Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Cumhurbaşkanı olduğu belirtilmiş, görev ve yetkileri sayılarak belirtilmiştir. Üçüncü bölümün 3.kısımı yargıya ilişkin hususları düzenlemektedir. Burada belirtilen hususlar bir anlamda ülkenin hukuk düzeni ve yargı sisteminin çerçevesini de oluşturmuştur.

²⁷⁵ Azerbaycan Anayasası, Bakü 1996, s.1-2

²⁷⁶ Azerbaycan Anayasası, md.25, Bakü 1996

Üçüncü bölümün 4.kısımında Azerbaycan'a bağlı Nahçıvan Muhtar Cumhuriyeti'nin durumu ele alınmıştır. Bu Anayasa ile Nahçıvan'ın statüsü de belirlenmiştir. Burada Nahçıvan Muhtar Cumhuriyeti'nin Azerbaycan'ın ayrılmaz parçası olarak belirtilmesi önemli bir husustur.

Anayasa 4.bölümünde yerel yönetim kurumu olarak belediyelerin oluşturulmasını ve faaliyetinin düzenlenmesini belirlemiştir. Belediyelerin yetkileri ise bu bölümde sayılarak belirtilmiştir.

Son bölüm olan 5.bölüm hukuk ve kanun düzenini belirlemeye yönelik hükümleri içermektedir. Bu bölümün birinci kısmı ülkenin kanunlarının ve kanun hükmünde geçerlilik arz edecek hukuki aktlerin neler olabileceği açıkça sayılmıştır. Bölümün ikinci ve üçüncü kısımlarında ise Anayasada değişiklikler ve gerekli ilaveler konusu ile ilgili hususlar belirlenmiştir. Anayasanın en son kısmında ise geçici hükümler yer almıştır.

g. Azerbaycan'da Seçimler ve Seçim Sistemi

Azerbaycan'da yalnız Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin (1918 – 1920) kısa süreli döneminde insanlar seçme ve seçilmenin gururunu yaşamışlardır. 1920 yılından başlayarak Sovyetler Birliğinin dağıldığı 1991 yılına kadar geçen sürede bütün eski Sovyet vatandaşları gibi Azerbaycan seçmeni de yalnızca sandık başına gitti ve oyunu kullandı. Onun kime oy verdiğini araştırma lüksü olmadığı gibi seçme ve beğenme gibi seçenekleri de yoktu.²⁷⁷

Sovyetler Birliğinde seçim konusunda uzun süre Stalin'in "oy verenler değil, oyları sayanlar önemlidir" anlayışı hakim olmuştur. Azerbaycan'da 1990 yılının Eylül ayında olağanüstü hal durumunda yaptırılan seçim sonuçlarına yapılan müdahaleler ve ortaya çıkarılan bir sürü entrikalar da bu anlayışın sonucu idi.

Mihail Gorbaçov'un SSCB Devlet Başkanlığına seçilmesinin ardından Cumhuriyetlerde de (Gürcistan dışında) Parlamentolar Komünist parti 1.Sekreterlerini Devlet Başkanı seçtiler. Bu sistem Azerbaycan'da da uygulanmış,

²⁷⁷ Selçuk Alkın, "Azerbaycan Cumhuriyeti'ndeki Seçimler", Azerbaycan Türk Kültür Dergisi, Temmuz – Ağustos 1988, sayı: 322, s.10

Azerbaycan Parlamentosu 18 Mayıs 1990 tarihinde yaptığı toplantıda hiçbir tartışma ve görüşmeye gerek görmeksizin Ayaz Muttalibovu Devlet Başkanı seçmişti.

Azerbaycan ile Ermenistan arasında aralıklarla ve farklı boyutlarıyla çatışmalar yaşanırken Azerbaycan'da Parlamento seçimleri gerçekleştirilecekti. Tamamen komünistlerin oluşturduğu 350 kişilik parlamentonun yeni üyelerinin belirlenmesi amacıyla 30 Eylül 1990 tarihinde seçimler yapıldı. Birçok sahtekarlığa meydan verilen seçimlerde 34 parti ve kuruluşun oluşturduğu Demokratik Blok'un 30 adayı milletvekili seçildi.²⁷⁸ Bu seçimler Azerbaycan'da seçmenin serbest iradesinin çok az oranda da olsa sandığa yansıdığı ilk seçim olma özelliğini taşıyordu. 17 Mart 1991 tarihinde eski SSCB'nin toprak bütünlüğünün korunmasını amaçlayan referandum yapıldı. Demokratik Blok'un Parlamentoda engelleme çabalarına rağmen Moskova'nın emri yerine getirildi. Sistemin gücü varlığını gösterdi. Referandum sonuçlarına göre seçmenlerin % 95'i SSCB'den yana oy vermişti.²⁷⁹ Bu tarihlerde Azerbaycan'daki gelişmeler, siyasal hava ve şartlar göz önünde bulundurulduğunda bu oranın ne kadar uyduruk olduğu ortaya çıkmaktadır.

Bağımsızlıktan sonra Azerbaycan'ın tarihinde ilk devlet başkanlığı seçimleri 8 Eylül 1991 yılında yapıldı ve Ayaz Muttalibov Devlet Başkanı seçildi. Muhalefet bu seçimleri ülke şartları ve demokratik seçimler için gerekli seçim ortamının bulunmaması nedeniyle boykot etti.

5 Mart 1992'de Ayaz Muttalibov istifa etmiş ve yetkilerini Milli Şura Başkanlığını yürüten Yakup Memmedov'a geçmişti. Milli Şura 23 Mart günü yaptığı toplantıda 7 Haziran 1992 tarihinde devlet başkanlığı seçimleri yapılmasını kararlaştırdı. 7 Haziran 1992 tarihinde yapılan Devlet başkanlığı seçimlerinde 7 kişi aday olmuş, adaylardan ikisinin çekilmesinden sonra beş aday seçimlerde yarışmıştı. Azerbaycan'da halen seçmenin serbest iradesiyle oy verdiği ilk seçimlerin galibi Ebulfez Elçibey Devlet Başkanlığı görevine seçilmişti.²⁸⁰

1993 yılı Haziran ayında Elçibey iktidarına karşı gerçekleştirilen darbe sonrasında yeni iktidar, kendinin meşruluğunu kanıtlamak için Eylül 1993'te Devlet

²⁷⁸ Selçuk Alkın, a.g.m., a.g.y., s.11

²⁷⁹ "Uydurma Referandum", Gençlik Dergisi, Bakü, Nisan 1991, s.7

²⁸⁰ Selçuk Alkın, a.g.m., a.g.y., s.12-13

Başkanlığı seçimini yeniledi. Bu seçimlerde Meclis Başkanı ve bu sırada devlet başkanı yetkilerini kullanan Haydar Aliyev % 93 oranla Devlet Başkanı seçildi. Bundan sonra 1995 yılının Kasım ayında Azerbaycan'da yeni oluşturulacak 125 üyeli Milli Meclis için seçimler, cumhuriyet anayasasının halk oyuna sunulması ile birlikte yapıldı. Gerek Haydar Aliyev'in Devlet Başkanı olduğu seçimler, gerekse 1995 yılındaki Meclis seçimleri iktidar tarafından büyük sahtekarlıklar yapıldığı ve ülkede seçim için demokratik ortamın olmadığı gerekçesiyle muhalefet tarafından ağır eleştirilere hedef olmuştur.

1998 yılında Azerbaycan'da Devlet başkanlığı seçimi yeniden yapıldı. Yine Haydar Aliyev açıklanan seçim sonuçlarına göre ezici çoğunlukla Devlet başkanlığını sürdürdü. 2000 yılının Kasım ayında da ülkede yeni genel seçimler yapıldı. Bu seçimler sonucunda da 125 üyeden oluşan Milli Meclisin % 80'e varan oranı daha önceki gibi Yeni Azerbaycan Partisi'nin adaylarından oluştu. Bu seçimler de muhalefetin eleştirilerine neden oldu. Bu eleştiriler Azerbaycan'da yapılan son iki devlet başkanlığı ve Milli Meclis seçimlerini şaibeler altında bırakmaktadır. Buna rağmen Merkezi Seçim Komisyonu seçim sonuçlarını geçerli saymıştır.

Azerbaycan'da 1990'lı yılların sonlarından bu tarafa yapılan seçimlerde önemli problemlerden biri Ermenistan'dan sürülen, Karabağ ve diğer işgal edilen bölgelerden çıkartılan vatandaşların seçimlere katılmasının sağlanması olmuştur. Bu seçmenlerin yerleştirildikleri yerleri değiştirmeleri, sürekli adreslerinin bilinmemesi gibi problemler seçimlerde seçmen sayısının tespiti bakımından sorun yaratmaktadır. Bu konu farklı gruplar tarafından seçimlerde çıkar sağlamak için de kullanılmaktadır. Seçimlere yöneltilen usulsüzlük iddialarının bir kısmı da bu konuya dayanmaktadır.

Bağımsızlıktan sonra ülkede yaşanan ekonomik problemler sonucu Azerbaycan genç nüfusunun büyük bir kısmının Rusya'da, BDT ülkelerinde ve yurtdışında başka ülkelerde çalışıyor olması, seçimler sırasında seçmen sayısının, seçime katılanların sayısının tespitinde problemlere yol açmıştır. Seçimlerde sahtekarlık iddialarının bir kısmı da muhalefet tarafından bu konuya dayandırılmaktadır.

Azerbaycan'da 1995 yılının Ağustos ayının 15'de kabul edilmiş Milli Meclis'e seçimler kanununun getirdiği düzenlemeler ve hükümler aynı yılın Kasım ayında gerçekleştirilen Meclis seçimlerine dayanak oluşturmuştur.

2000 yılının Temmuz ayının 5'de Azerbaycan'da yeniden Milli Meclise seçimler kanununu kabul edilmiştir. Bu kanunun kabul edilmesinden bir gün sonra Cumhurbaşkanı Haydar Aliyev 2000 yılı Kasımın 5'de yeni Meclis seçimlerinin yapılmasına dair kararı imzalamıştır.²⁸¹ Bu kanun kendinden bir önceki seçim kanunu yürürlükten kaldırmıştır.

Azerbaycan anayasası da seçimlerle ilgili hususlara yer vermiştir. Anayasasının 85.maddesine göre 25 yaşını doldurmuş her vatandaş Azerbaycan Milli Meclisi'ne üye seçilebilir. Çifte vatandaşlığı bulunan, başka devletler karşısında yükümlülüğü bulunan, yürütme ve yargı kurumlarında halen görevli olan, bilim, eğitim ve sanat faaliyetleri dışında para karşılığı iş yapanlar, din adamları, mahkemece fiil ehliyeti bulunmadığına karar verilmiş olanlar, ağır cinayetten mahkum olunanlar ve mahkemelerce verilen cezalarını cezaevlerinde ve islahevlerinde çekmekte olan hükümlüler Meclise üye seçilemezler.²⁸²

Azerbaycan Anayasası'nın 83.maddesine göre de Milli Meclis 125 milletvekilinden oluşmaktadır.²⁸³ Bunlardan 100 milletvekili tek adaylı seçim bölgelerinden (bir bölge bir milletvekili) seçmenlerin tek temsilcilik normuna dayanılarak belirlenmektedir. 25 milletvekili ise çok adaylı seçim bölgelerinde parti ve parti blokları tarafından aday gösterilmiş listelerin aldıkları oyların oranına göre belirleniyor. Azerbaycan'da 18 yaşını doldurmuş Azerbaycan vatandaşlarının her birinin oy hakkı bulunmaktadır. Azerbaycan vatandaşları seçimlere katılmakta hür ve serbesttirler. Kimse kimseyi seçimlere katılmaya veya katılmamaya zorlayamaz, bu amaçla kimseye baskı yapılamaz ve kimsenin iradesini açıklamasına engel olunamaz.²⁸⁴ 18 yaşını doldurmuş Azerbaycan vatandaşları seçimle ilgili propaganda çalışmalarına, komisyon çalışmalarına ve bunun gibi faaliyetlere katılma haklarına sahiptirler.

²⁸¹ Azerbaycan Gazetesi (Resmi Gazete), 7 Temmuz 2000, Bakü, s.2

²⁸² Azerbaycan Anayasası, md.85/I,II, Bakü 1996.

²⁸³ Azerbaycan Anayasası, md.82.Bakü 1996.

²⁸⁴ Azerbaycan Gazetesi, "Seçim Kanunu", 7 Temmuz 2000, Bakü

Ülkede seçimlerin gerçekleştirilmesi görevi ise Merkezi Seçim Komisyonu, bölge seçim komisyonları ve mütaka seçim komisyonlarına aittir. Bu konuda belediyeler ve yerinden yönetim kuruluşları onlara yardımcı olmaktadır.

Tek adaylı seçim bölgelerinde adaylar, o seçim bölgesinde ikamet eden ve seçim hukuku bulunan Azerbaycan vatandaşları tarafından doğrudan olarak belirlenebilir. Siyasal partiler ve partilerin oluşturduğu bloklar parti tüzüklerine uygun olarak kurul kararı ile, her bölgede bir aday olmak kaydıyla aday gösterebilirler. Seçmenlerin direkt aday gösterdikleri kişiler için adayın savunması için aday gösterildiği bölgede seçmenlerin en az 2 bin imzasının toplanması gerekmektedir. Adaylarını bir liste halinde ülke düzeyinde belirlemiş siyasal partiler ve siyasal parti blokları seçmenlerin en az 50 bin imzasını toplamalı ve bu imzaların dağılımı en az 75 seçim bölgesini kapsamalıdır. Seçmen imzalarını 18 yaşını doldurmuş fiil ehliyetine sahip Azerbaycan vatandaşları toplayabilir. Kamu kuruluşlarının, belediye kurumlarının, hukuki şahısların imza toplamalarına izin verilmektedir.²⁸⁵

Seçim gününden başlayarak en geç 10 gün süresinde Merkezi Seçim Komisyonu tarafından seçim sonuçları belirlenir. Anayasa Mahkemesi seçim sonuçlarını (bundan sonra) 10 gün içinde kontrol eder ve onaylar. Merkezi Seçim Komisyonu'nun ve onun yetkililerinin karar ve hareketlerine karşı Ali Mahkemeye, bölge ve mütaka seçim komisyonlarının ve onların yetkililerinin karar ve hareketlerine karşı rayon (şehir) mahkemelerine başvurulur. Seçim sonuçlarının resmen açıklanmasından sonra seçim sonuçlarının iptali için Yüksek Mahkeme yetkilidir.²⁸⁶

Azerbaycan'da devlet başkanlığı seçimleri ise Anayasada belirtilen hükümler çerçevesinde yapılmaktadır. Buna göre Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Başkanı genel, eşit ve direkt seçim hakkına dayanılarak, hür, kişisel ve gizli oylama yolu ile 5 yıl süre için seçilir. Adaylardan seçimlere katılanların üçte iki çoğunluğunu elde eden Cumhurbaşkanı seçiliyor. Oylamanın ilk turunda yeterli çoğunluk sağlanamamışsa oylama gününü takip eden ikinci pazar günü ikinci tur oylama yapılıyor. Bu

²⁸⁵ "Azerbaycan Milli Meclisine Seçimler Kanunu", md.34/1, 39/1, 40/2, 41/1, 41/2, Azerbaycan Gazetesi, 7 Temmuz 2000, Bakü.

²⁸⁶ "Azerbaycan Milli Meclisine Seçimler Kanunu", md.74/1, 75/1, 83/3, 85/1,

oylamaya ilk turdaki oyların en çoğunu almış iki aday katılıyor. İkinci turda salt çoğunluğu sağlayan Devlet Başkanı seçilmiş oluyor. Başkanlık seçimlerinin sonuçları oylama gününden itibaren 7 gün içinde Anayasa Mahkemesi tarafından resmen açıklanıyor.²⁸⁷

Azerbaycan sınırları içinde 10 yıldan fazla sürekli ikamet eden, otuzbeş yaşını doldurmuş bulunan, seçim haklarına haiz, yüksek eğitim almış, ağır cinayetten mahkum olmamış, başka devletler karşısında yükümlülüğü bulunmayan, çifte vatandaşlığı bulunmayan Azerbaycan Cumhuriyeti vatandaşı cumhurbaşkanı seçilebilir. İki defa başkan seçilmiş kimse bir daha başkan seçilemez.²⁸⁸

Azerbaycan'da iki ayrı seçim sisteminin aynı anda uygulanması ve halkın bu seçim sistemleri hakkında yeterli bilgiye sahip olmaması seçim konusundaki önemli sıkıntılar olarak görülmektedir. Ayrıca Milli Meclisin 125 üyesinden 100 üyesinin tek adaylı seçim bölgelerinden seçilmesi de alternatif azlığı problemini beraberinde getirmektedir. Adayların savunulması için toplanması gereken imzalar da spekülasyonlara neden olmaktadır.

h. Kurumların Yeniden Yapılanması

Azerbaycan, bağımsızlık kararından sonra Sovyet sistemini değiştiren bir idari yapıyı henüz kuramamıştır. İdari mekanizma otoritesi daha da zayıflamış olarak devam etmektedir. İlk yıllarda 340 üyeden oluşan Parlamento, (Ali Sovyet) askıya alınmıştır. Onun yerine 50 üyeli "Milli Şura" yasama görevini yürütmekte idi. Üyeler bu 340 kişi içinden seçilmiştir ve iktidar ve muhalefet tarafından eşit olarak paylaşılmıştır.²⁸⁹ Bugün ise Azerbaycan'da yasama görevi ülke genelinde yapılan seçimlerle göreve gelen ve 125 üyeden oluşan Milli Meclis tarafından yerine getirilmektedir. Milli Meclis oluşturuluncaya kadar Milli Şura önemli görevleri yerine getirmekle beraber, tam anlamıyla bir yasama görevini yerine getiren kurum

²⁸⁷ Azerbaycan Anayasası, md.101/1, II, III, IV, md.102, Bakü, 1996

²⁸⁸ Azerbaycan Anayasası, md.100, md.101/IV, Bakü, 1996

²⁸⁹ B.Zakir Avcı - Ferruh Solak, Türkiye ve Türk Cumhuriyetleri, Vadi Yayınları, Ankara 1994, s.107

durumuna gelmemiştir. Ülkenin siyasal hayatında bu da bazı sorunları yaratmıştır. Bu şuranın meşruluğu her zaman için tartışma konusu olmuştur.

Azerbaycan Cumhuriyeti idari bakımdan “Rayon” adı verilen bölgelere ayrılmıştır ve 59 rayon, 11 şehir ve Nahçıvan Özerk Cumhuriyetinden oluşmaktadır. Rayonların yürütme yetkileri münhasıran Cumhurbaşkanı tarafından atanan “İcra Hakimleri” (İcra Başkanı) tarafından kullanılmaktadır. 12 Aralık 1999’da ilk yerel seçimler yapılmış ve İcra Hakimiyeti ile birlikte belediye yönetimi sisteminin de uygulamasına geçilmiştir.²⁹⁰

Her rayonda merkezi hükümete bağlı mahalli birimler vardır. Her bakanlık rayonlarda icrai ünitelere sahiptir. Bunların yönetim sistemi ve sınırları Sovyetler döneminde oluşturulduğu gibi bırakılmıştır. Halk Temsilcileri Meclisi ise bütçenin kabulü, karar ve önlemlerin onaylanması görevini üstlenmiştir. İcra Hakimlerine bağlı olarak polis, maliye, ekonomi, tarım, hukuk, sosyal yardım, sağlık, eğitim, kültür, ulaştırma idareleri bulunmaktadır.²⁹¹

Azerbaycan’ın bağımsızlığının ilk yıllarında düzenli bir ordusu yok idi. 1989’dan itibaren Dağlık Karabağ’daki Ermeni saldırılarına karşı halkın güvenliği ve toprakların savunulması milis güçleri ve gönüllü gruplar tarafından gerçekleştirilmekte idi. 1990’dan itibaren bağımsızlık yanlısı muhalif güçler ülke yönetimine Azerbaycan’ın kendi ordusunu kurması için büyük baskı yapıyorlardı. Fakat, Ayaz Mutallibov yönetimi buna gerek görmedi. Tepkileri hafifletmek için ise cumhurbaşkanlığına bağlı muhafız alayını oluşturmak için bile yönetim gerekli çabayı göstermedi.

Karabağ’daki çatışmalar için Halk Cephesi’nin desteği ile oluşturulmaya çalışılan güç ise yeteri kadar organize olamamıştı. Teçhizatı eksikti. Maddi desteği ise yok idi.²⁹² 1992’de Azerbaycan’da iktidar değişikliği ile birlikte “Milli Ordu”nun oluşturulması konusunda çalışmalara hız verildi. Ordunun güçlendirilmesi çalışmaları bugün de en önemli konulardan biridir. Bugün bağımsızlığın ilk yıllarındakine oranla çok daha güçlü ve düzenli bir Azerbaycan ordusunun varlığından söz edilebilir. Ordunun oluşturulması çalışmalarında Türkiye ile sıkı

²⁹⁰ Üike Profilleri, Azerbaycan, Kazakistan, vd., TİKA Yay., Ankara 2000, s.11

²⁹¹ B.Zakir Avşar - Ferruh Solak, a.g.e., s.108

²⁹² B.Zakir Avşar - Ferruh Solak, Türkiye ve Türk Cumhuriyetleri, Vadi Yay. Ankara 1998, s.110

çalışmalar yürütülmektedir. Özellikle de Türkiyeli subayların Azerbaycan askerinin eğitiminde aktif rol alması düzenli ve disiplinli bir ordunun oluşturulmasında büyük rol oynamıştır. Fakat Azerbaycan ordusu teçhizat bakımından bugün de sıkıntılar yaşamaktadır.

Ülkede iç güvenlik trafik görevlileri dışında kır ve kent polisi tarafından sağlanmaktadır. Azerbaycan Devlet Tehlikesizlik Komitesi ise istihbarat görevini yerine getirmektedir.²⁹³ İç İşleri Bakanlığına bağlı askeri birlikler de iç güvenliğin sağlanılmasında kullanılmaktadır.

1990'lı yıllarda sosyalist yapının bir sonucu olarak eğitim tam bir kamu görevi niteliğinde idi. Eğitim sistemi iki bakanlık halinde teşkilatlanmıştır. Bunlar, Orta İhtisas ve Yüksek Öğretim Bakanlığı ve Orta Eğitim Bakanlığıdır. Yüksek öğretim ülkede istihdam ve itibar açısından çok önemli olduğundan talep, arzın üzerinde cereyan etmektedir. 1991 yılında ilk özel okul açma teşebbüsü başlamıştır. Özel üniversitelerin yeni kapasiteler yaratacağı beklenmektedir.²⁹⁴ Bugün Azerbaycan'da çok sayıda ilk, orta, lise ve üniversite düzeyinde öğretim yapan özel okullar bulunmaktadır.

1995 yılı Kasım ayının 12'de yapılan genel seçimlerle Azerbaycan'ın yasama organı tam olarak şekillenmiş oldu. Aynı gün halk oylamasına sunulan Anayasada da belirtildiği gibi 125 milletvekilinden oluşan ve 5 yıllık süre için seçilen Milli Meclis Azerbaycan Cumhuriyeti'nin yasama yetkisini kullanan kurumdur.²⁹⁵ Azerbaycan'da oy kullanma yaşı 18, Milli Meclise seçilebilme yaşı 25 yaştır. Milletvekilleri dokunulmazlık haklarına sahiptirler. Milli Meclisin görev ve yetkileri Anayasada açıkça belirlenmiştir.

Azerbaycan bağımsızlıktan sonra başkanlık sistemine çok yakın bir sistemle yönetilmektedir. Ülkede yürütme yetkisi tamamen ülke genelinde yapılan seçimlerle ve 5 yıl süre için seçilen Cumhurbaşkanıya aittir. Cumhurbaşkanı'nın görev ve yetkileri de Anayasada belirtilmiştir ve geniş yetkilerle donatılmıştır. Cumhurbaşkanı yürütme yetkilerini yerine getirmek amacıyla Bakanlar Kurulunu oluşturur. Bakanlar

²⁹³ B.Zakir Avşar - Ferruh Solak, a.g.e., s.110

²⁹⁴ B.Zakir Şimşir -Ferruh Solak; a.g.e. s. 111

²⁹⁵ Azerbaycan Anayasası, md.81, 82, 84, Bakü 1996.

Kurulu Cumhurbaşkanı'nın en üst yürütme organıdır ve Cumhurbaşkanı yürütme yetkisini kullanırken ona yardımcı olmaktadır.

Azerbaycan'da yerel düzeyde yönetim görevi İcra Hakimiyeti tarafından yerine getiriliyor. İcra Hakimiyetinin başında Cumhurbaşkanı tarafından atanan İcra Hakimleri bulunur. Yerel icra hakimlerinin görev ve yetkilerini de Cumhurbaşkanı belirlemektedir.²⁹⁶

Bağımsızlıktan sonra Azerbaycan'da yargı sisteminde de yeni düzenlemeler gerçekleştirildi. Bugün Azerbaycan'da yargı görevi bağımsız mahkemelerce yerine getiriliyor. Mahkemelerin türlerine bakıldığında, Anayasa Mahkemesi, Cumhuriyetin Ali (Yüksek) Mahkemesi, İktisat Mahkemesi ve Cumhuriyetin genel mahkemeleri bulunduğunu görebiliriz. Gerekli görüldüğü zaman Azerbaycan'da bunların dışında uzmanlık mahkemeleri kurulabilir. Azerbaycan'da Cumhuriyet Başsavcılık kurumu bulunmaktadır. Yerel düzeyde de rayon savcıları bulunmakta ve Nahçıvan'da da Nahçıvan savcısı bulunmaktadır.

Azerbaycan'da 1999'dan bu tarafa belediyeler faaliyettedirler. Belediyelerin başkan ve meclis üyeleri seçim ile görev gelmektedirler. Bugün için Azerbaycan'da belediyelerin çalışmaları çok yetersizdir. Bunun nedenleri ise yeni kurulmuş olmaları ve yeterli kaynaklara sahip bulunmamalarıdır.

i. Etnik Yapı ve Azınlıkların Durumu

1989 sayımına göre 7 milyonluk Azerbaycan nüfusunun % 82.64'ünü Azeriler oluştururken Ermenilerle Ruslar ise % 5,5'lik bir orana sahiptiler. Karabağ sorunu Ermenilerin büyük oranda Ermenistan'a göç etmesine yol açmıştır. Bundan dolayı gerek Bakü'de gerekse de Sumgait'teki Ermeni nüfusu çok azalmıştır.²⁹⁷ Rus nüfus da 1990 20 Ocak olayları sonrasında belirli oranda Rusya'ya göç etmiştir. Daha sonra Rus askeri ile birlikte subay ailelerinin de Azerbaycan'dan ayrılması sonucu ülkedeki Rus nüfus oranı da azalmıştır.

Tüm bunların yanı sıra Azerbaycan'da birçok, ama görece az sayıda başka etnik gruplar da bulunmaktadır. Bunların içinde belirli sayılara ulaşan önemli etnik

²⁹⁶ Azerbaycan Anayasası, md.124/III, Bakı 1996

gruplar Lezgiler, Talışlar, Kürtler, Tatlar ve İngiloylardır. Çok az sayıda olmakla beraber ülkede Yahudi azınlık da mevcuttur.

Azerbaycan'ın güneyinde oturan Şii Talışlar Fars diline yakın bir dile sahipken, kuzeyde yer alan Sünni Lezgiler ise Kafkas dil grubuna dahildirler.²⁹⁸ Ülkenin Kuzey-Batısında, Balaken-Zagatala bölgesinde bulunan ve Kafkas dil grubuna ait olan Avarlar'ın ise Türk kökenli oldukları bilinmektedir. Azerbaycan'ın Kah (Gax) reyonunda yaşayan İngiloylar köken olarak Gürcülere yakın olup Gürcü dilinde konuşmaktadırlar. Kürtler ise daha çok Güney-Batıda Laçın bölgesinde yaşamaktadırlar.

1996 yılına bakıldığında ise Rus nüfusun oranının yine % 5'lerde olduğu görülmektedir. Ermeni nüfus ise daha önce de belirttiğimiz gibi, Ermenistan'ın saldırgan tutumu sonucu ilişkilerin gerginleşmesi sonrasında göç etmiştir.

Sovyet döneminin ilk yıllarında hemen hemen hepsi, özellikle küçük azınlık gruplar nüfusta kayda geçerken 1939 sonrası Azeri kimliği altında sayılmıştır. Kültür politikası bakımından da yine otuzlu yılların sonuna doğru küçük etnik grupların kendi dilinde yayın yapma öğrenim görme hakkı rafa kaldırılmıştır. Kısacası, Sovyet politikası zamanla Lenin'in eşitlikçi ilkelerinden sıyrılarak, ülke içinde daha çok cumhuriyete adını veren etnik grubun ağırlığını ön plana çıkaran bir anlayışa yönelmiştir.²⁹⁹

Azerbaycan'da bağımsızlıktan sonra ülkedeki etnik azınlıklara karşı olan tutum önemli değişikliklere uğramıştır. Bunun temelinde Azerbaycan'ın bağımsızlık hareketinin önderlerinin ve ülke aydınlarının demokratik temellere dayalı cumhuriyet kurma istekleri vardı.

16 Eylül 1992 tarihli azınlıkların haklarını düzenleyen kanun değişik kategorilerde yer alan etnik grupların vatandaşlık statüsünün yanısıra, özel kültürel hak ve özgürlüklerini güvence altına almaktaydı. Ulusal azınlıklar, küçük (az sayıda) milliyetler ve etnik gruplar olarak üçe ayrılmış bulunan azınlıklara bu sınıflandırmaya göre çizilmiş çerçevede dilini, folklorunu, el sanatlarını geliştirme, kendi dilinde öğrenim görme, yayın yapma, ayrıca dernek kurma hakkı

²⁹⁷ Günay Göksu Özdoğan, s.g.m., a.g.y., s.100

²⁹⁸ Günay Göksu Özdoğan, a.g.m., a.g.y. s.103

²⁹⁹ Mehmet Emin Resulzade, a.g.e., s.62

tanınmıştır. Buna karşılık etnik ve din kökeninde partileşmeye izin verilmemiştir. Buna rağmen Talışlar ve Lezgiler Talış Halk Partisi ve Lezgi Demokrat Partisi olarak ayrı ayrı kendi siyasal örgütlerini kurmuşlardır, fakat kayıttan geçmemiştir. Ayrıca “Vahit Azerbaycan Partisi”nin de etnik grupları temsil ettiği iddia edilmiştir.³⁰⁰ Buna rağmen bu parti faaliyetini devam ettirmektedir.

Azınlıklar, parti kurmalarına gerekçe olarak Latin alfabesine geçiş ve Türk Dilinin resmi dil olarak kabul edilmesi ile iktidarın azınlıkları dışlayan bir “Türkçülük” politikası izlemesini göstermişlerdir. Lezgi Demokrat Partisi, Lezgi kültürünün yok olma tehlikesiyle karşı karşıya bulunduğundan “milli” bir parti kurma yoluna gidildiğini söylemiştir. Talış Halk Partisi temsilcileri de “milli” partilerin geleceğinin olmadığını söylemişlerdir. “Talış” isimli bir partinin kurmalarının amacı ise devlet politikası haline gelen “Türkçülüğe” karşı çıkmak olduğunu belirtmişlerdir.³⁰¹

Görüldüğü gibi bağımsızlığın ilk yıllarında kurulan azınlık partileri etnik temele dayalı ayrılıkçı siyasal güçler değildi. Ancak bu partiler nedense azınlık grupların haklarını savunmaktan ve onların problemlerini dile getirmekten çok ülkedeki bazı siyasi yapılanmalarla, özellikle sol partilerden Sosyal Demokratlarla işbirliği yaparak, siyasal güç odağı durumuna gelmeye çalışmışlardı. 1993 yılının Haziran ayına doğru Azerbaycan’da siyasal ortamın gerginleşmesi sırasında Talış bölgesinde bazı ayrılıkçı güçlerin ortaya çıkarak ayrı cumhuriyet kurma girişimleri Talış etnik temelinde bir yapılanma amaçlandığının göstergesi idi. Aslında bu durum Talış halkının değil de, halkı yanlış yönlendirerek bazı dış güçlere çıkar sağlamaya çalışan ayrılıkçı küçük bir grubun girişimi idi.

k. Demokrasi Sorunu

Bağımsızlıktan sonra Azerbaycan’ın demokratikleşmesinde en önemli engel, devlet ve demokrasi geleneğinin yokluğu idi. Demokratik kurumların, siyasal ilimlerin

³⁰⁰ Günay Göksu Özdoğan, a.g.m., a.g.y., s.102-103

³⁰¹ Nihal İncioğlu, a.g.m., a.g.y., s.114-115

zayıflığı ve demokratik bir liderin eksikliği de önemli engellerden bazılarıdır. Siyaset bugün de belli bir hukuki sistemden ve gelenekten mahrumdur.³⁰²

Bağımsızlık ve demokrasiyi savunan güçlerin iktidarı (AHC'nin iktidarı) olarak bilinen 1992-1993 döneminde, 1918-1920 dönemindeki Azerbaycan Demokratik Cumhuriyetinin demokrasiye olan tutkunluğuna benzer bir demokrasi tutkunluğu ortaya çıkmıştır. Aslında ülkede yürütülen sürekli demokratik çizgi hem dahilde bazı süreçlerin düzenlenmesinde, hem de uluslararası nüfuzun artması bakımından faydalı olmuştur. Fakat muhtelif siyasi kuvvetlerin ve ayrı ayrı siyasetçilerin demokrasiyi anarşiye dönüştürmelerine fırsat vermesi ciddi problemler oluşturmuştur.³⁰³

Toplumda günden güne derinleşen siyasi kutuplaşma sürecinin öğrenilmesi ve buna uygun neticeler çıkarılması, siyasal parti ve teşkilatlar arasında normal alakalar oluşturulmasına yönelik ciddi adımlar atılmaması da demokratik süreçlerin düzgün gelişmesine olumsuz etki yapmıştır.³⁰⁴

1991 yılı Kasım ayının son haftasında Ali Sovyet'deki yoğun tartışmalar muhalefet ile iktidarın dengelenmesi sonucunu doğurdu ve görüşmeler sonunda Azerbaycan Parlamentosunun çalışmalarının bir süre askıya alınması, onun yerine 50 üyeden oluşacak "Milli Şura"nın geçmesi kararlaştırıldı. Milli Şurada Ali Sovyet'in iktidar ve muhalefet kanadının 25'er üyesi yer aldı. Milli Şuranın oluşturulması konusunda dönemin Cumhurbaşkanı şöyle diyordu: "Biz demokrasiyi çok özlemişiz. Milli Şurayı kurduk ve burada iktidar ve muhalefetin yarı yarıya bulunmasını istedik. Bu zamana kadar iktidar yüzde 90 alırdı. Eğer iktidar istemeseydi böyle olmazdı."³⁰⁵ Aslında Mutallibov'un bu açıklaması yurtdışında yapılmış politik bir açıklama idi. Bu dönemde Azerbaycan yönetiminin demokrasi taraftarlarına karşı oluşu Azerbaycan'ın bağımsızlık hareketinin daha çok radikalleşmesine neden olmuştur. Diğer taraftan da demokrasi karşıtı tutum sonucunda Azerbaycan, özellikle Karabağ konusunda bir çok önemli kararları almakta gecikmiştir.

³⁰² B.Zakir Avşar – Ferruh Solak, a.g.e., s.108

³⁰³ İsmayıl Musa, "Kuzey Azerbaycan'da Milli – Demokratik Hareket ve Müstegillik Uğrunda Mübarize (80'li Yılların Sonu – 90'lı Yılların Başlangıcı)", *Anayurttan Atayurda Türk Dünyası Dergisi*, Sayı: 15, Kültür Bakanlığı 1998, s.48

³⁰⁴ İsmayıl Musa, a.g.m., a.g.y., s.49

³⁰⁵ Yalçın Toker, *Büyük Uyanış*, Toker Yayınları, İstanbul 1992, s.69 - 93

1992 yılındaki cumhurbaşkanlığı seçimi demokratik ve objektif bir ortamda geçmişse de, ülkede gerekli genel seçimlerin yapılmamış olması bu demokratik ortama gölge düşürmüştü.

Hatta 7 Haziranda seçimleri kazanan Ebülfez Elçibey, seçimler öncesinde parlamentoda yaptığı konuşmada da cumhurbaşkanlığı seçimlerini erteleyerek önce parlamento seçimlerinin yapılmasını istemişti.³⁰⁶ Fakat, Elçibey'in bu isteği siyasal çevreler tarafından kabul edilmemiştir. Bu Azerbaycan'da demokrasi taraftarı güçlerin de büyük hatası idi.

Bugün Azerbaycan'ın savaş durumunda bulunması, ülkede etnik kökene dayalı ayrılıkçı grupların zaman zaman ortaya çıkması, sık sık darbe girişimlerinin veya hazırlıklarının yapılması ve en önemlisi ülkenin Rusya, İran ve başka dış devletlerin etkilerine ve baskılarına açık olması demokratikleşme için büyük engel oluşturmaktadır. Azerbaycan dış dünya ile entegrasyonunu güçlendirdikçe bu baskıları ve engelleri hafifletecek ve demokratikleşmeye yeni bir ivme kazandıracaktır.

³⁰⁶ Selçuk Akın, "Azerbaycan Cumhuriyeti'nde Seçimler", *Azerbaycan Türk Kültür Dergisi*, Temmuz-Ağustos 1998, sayı 322, s.11

BÖLÜM II

BAĞIMSIZLIKTAN SONRA AZERBAJCAN'DA KÜLTÜREL YAPILANMA

a. Bağımsız Azerbaycan'da Kültürel Faaliyetler.

Bağımsızlıktan sonra Azerbaycan'da kültürel faaliyetler mali imkanların elverdiği ölçüde Sovyet yönetimindeki gibi sürdürülüyordu. Azerbaycan'da önemli kültürel faaliyetlerin eskiden beri varolduğunu ve bunlar arasında edebiyat ve özellikle şiir ve opera-balenin öne çıktığı söylenebilir. Şiir tek başına ve çok güçlü bir biçimde belirgin bir Azeri özelliğidir. Opera ve bale milli öz korunarak Rus kültüründen en iyi bir biçimde yararlanılarak gelişmiştir.

Kurumsal açıdan bakıldığında Azerbaycan'da Kültür Bakanlığı'nın faaliyetleri dikkat çekmektedir. Kültür Bakanlığının faaliyetleri güzel sanatlar; tiyatro, resim, asamble, klasik müzik, opera, bale, kütüphaneler, medeniyet, edebi eğitim meseleleri ve halk müziği meseleleri gibi alanlarda yürütülmektedir.

Kültür Bakanlığı yetkilileri kültürel faaliyet hedefleri konusunda şöyle diyorlardı; "Ülkeler kültürleri ile hafızalarda kalırlar,siyasal önderler değişir, ancak kültür kalır. Ne savaşlarla ne de başkanlıklarla ülkeler tanınmazlar. Bizim bu durumumuzda kültürde büyük inkılaplar yapmamız düşünülemez ancak ve belki de en önemli olan kötü çalışanları çıkartıp iyi çalışanları güçlendirmek gibi bir siyasetimiz olabilir³⁰⁷.

Bağımsızlıktan sonra Azerbaycan'da kültürel bakımdan özden kopmuşluk gibi bir durumun olmadığı açıkça görülmüştür. Bunun nedeni ise halk edebiyatının oldukça zengin ve yaygın olmasıdır. Sözlü halk edebiyatının destanlar, aşık şiirleri, maniler, nağmeler, bayatılar, koşmalar, laylalar, ata sözü, masallar, nağıllar, latifeler, halk oyunları, ağıtlar yaygın olarak kullanılan türlerdendir.

Azerbaycan halkı, milli kültür meselelerine ait hususlarda büyük bir duyarlılık gösteriyor. Kültür adamları, yani edebiyatçılar, sanatkarlar, öğretmenler, sosyal bilgilere sahip olanlar, tarihçiler ve başkaları milli kültüre karşı ateşin bir

³⁰⁷ Büşra Behar Ersanlı, a.g.m., a.g.y.,s.202

aşkla bağlıdır. Onlar bu kültürün genel Türklük değerleri ve bağlarına pek büyük önem vermektedirler. Onlar milli kültürü manaca da yüksek tutuyorlar.³⁰⁸

Bağımsızlıktan sonra Azerbaycan'da Türk edebiyatının önde gelen temsilcileri Yunus Emre, Namık Kemal, Tevfik Fikret, Necip Fazıl, Aşık Veysel gibi şair ve yazarların eserleri kendi alfabeleriyle yayımlanmıştır. Türk musikisi de Azerbaycan'da yaygın bir şekilde dinlenip sevilmiştir.³⁰⁹

Azerbaycan'da yeniden hazırlanan ilkökul, orta okul ve liseler için ders kitaplarında Türkiye edebiyatı, Kültürü, tarihi, sanatı geniş yer almıştır. Azerbaycan'ın da Latin alfabesine geçişi gerçekleştirmesi kültürel yakınlaşma bakımından önemli bir gelişme idi.

Folklor ait olduğu toplumun özünü yansıtır; araştırma, inceleme, derleme ve değerlendirme yoluyla ilgili bulunduğu toplumun gelişip kuvvetlenmesine yardım eder, aynı zamanda o toplumun gelecekte izleyeceği yolu aydınlatır.³¹⁰

Vagif Veliyev'in "Azerbaycan Folkloru" adlı eserinin 1985'de yayınlanması Azerbaycan kültürü alanında önemli bir olaydır. Araştırmacı bu çalışmasında Azerbaycan folklorunu etkileyen iki farklı kültürel akımdan söz eder. Birinci dalga'nın asıl kaynağı Türk dilli halkların oluşturduğu destanlardır. Azerbaycan folklorunun özünü oluşturan ikinci kaynak ise Doğunun en eski eseri "Avesta"dır.³¹¹

b. Sanat, Edebiyat ve Tarihi Değerler

Prof. Süleyman Elyarov ve Prof. Ziya Bünyatov gibi Azeri tarihçiler Azerbaycan tarihinin gerçekçi yönlerini ortaya koymaktadır. Bunlar Azeri halkın gerçek tarihlerini öğrenmeleri için çaba harcıyorlar.

Süleyman Elyarov önce 19.yy tarihine yönelmiş ve Kuzey Azerbaycan'ın Rusya ile birleştirilmesini incelemiştir. Resmi teze karşı Azerbaycan'ın Rusya'ya gönüllü olarak katılmadığını, zorla işgal edildiğini savunmuştur. Daha sonra Azerbaycan tarihinin köklerine yönelerek Azerbaycanlılar'ın Türk olduklarını ortaya

³⁰⁸ Mehmet Emin Resulzade, "Çağdaş Azerbaycan Tarihi V", Türk Dünyası Tarih Dergisi, sayı:53, Mayıs 1991, TDAY Yayınları

³⁰⁹ "Azerbaycan'da Sanat Hayatı", Türk Edebiyatı Dergisi, sayı:175, Mayıs 1988

³¹⁰ Şerif Baykurt, Türkiye'de Folklor, Kalite Matbaası, Ankara 1976, s.13

³¹¹ Afak Veliyeva, "Azerbaycan Mitolojik Kültürü", Türk Dünyası Tarih Dergisi, Sayı:126, Haziran 1997, TDAV Yay., s.59

koymuştur. Azerilerin kökeninin Stalin'in öne sürdüğü gibi Medler değil Oğuzlar olduğunu ispatlamıştır. Bu konuda Ziya Bünyatov da onu desteklemiştir.³¹²

Bu gelişmeler Azerbaycan tarihçiliğinde dönüm noktası idi. Çünkü Azerbaycan, Türk kimliğini tarihi delillere dayanarak ispat etmişti. Aslında bu deliller 1940'lı yıllara kadar herkes tarafından bilinmekte idi. 1937'ye kadar da Azerilerin kimliklerinde Türk yazıyordu. Stalin ve Sovyet politikası sonucunda Türk adı önce kimliklerden silindi. Daha sonra da hafızalardan Türk adının silinmesi için sistematik politikalar uygulanmaya başladı. Nitekim sadece lise son sınıflarda (11.sınıf) okutulan "Azerbaycan Tarihi" ders kitabında Manna, Medya ve Urartu devletlerinden yüzeysel bir şekilde bahsediliyor. Daha sonra "kötü" ve halka zülüm eden Hanlıklardan kısaca, işgalci Kızılordu, Bolşevikler ve Sovyet rejiminden geniş biçimde söz edilmekteydi.

Meşhur şair Bahtiyar Vahabzade, tanınmış tarihçi Süleyman Elyarlı ve Nadir Memedov, Nurettin Rızayev Azerbaycan bağımsızlık hareketinin 1968 yılından itibaren edebiyatla yeniden gelişmeye başladığını ve İran ile, Türkiye ve Türklük ile ilgili duyguların edebiyat yoluyla dolaylı bir biçimde aktarıldığını, aynı zamanda siyasal mücadele sürdürdüklerini belirtmektedirler.³¹³

Ziya Bünyatov Sovyet döneminde yazılan tarihe dikkat çekerek şöyle söylemiştir: "Sovyet tarihçiliğinde özellikle Orta Çağa hürmet yoktur, oysa bu dönem bizim kimliğimiz açısından çok önemlidir. Henüz bu dönem öğrenciye hakkıyla öğretilmemektedir. Yine buna bağlı olarak dil öğrenimi konusunda da bir korku olduğunu söyleyebiliriz". Süleyman Elyarlı ise konuya ilişkin değerlendirmesinde Sovyet döneminde Azerbaycan tarihinin bir arazi tarihi olarak yazıldığını belirterek bugünkü amacın, tarihi yazarken, kendi geçmişinin kahramanlarını ortaya çıkarmak olduğunu söylemiştir.³¹⁴

Azerbaycan'da edebiyat, tarih ve milliyetçilik hareketleri, 20.yy başındaki şekillenmiş düşünce sistemlerinden etkilenmektedir. Ali Bey Hüseyinzade'nin (Ziya Gökalp) "Türkleşmek, Muasırlaşmak ve İslamlaşmak" ilkesi bugün de Azerbaycan'ın eğitim ve tarihçilik anlayışında canlanması bu etkinin göstergesidir.

³¹² Taha Akyol, a.g.e., s.122-123

³¹³ Büşra Ersanlı Behar "Azerbaycan'da Bağımsızlık (1918-20/1991) ve Türkcülük", a.g.y., s.182

³¹⁴ Büşra Ersanlı Behar, "Azerbaycan, Özbekistan ve Türkmənistan'da Eğitim ve Kültür Politikaları", a.g.y., s.176

1992'den sonraki zaman kesitinde siyasi-içtimai hayatın önündeki karmaşa, Dağlık Karabağda Ermeni ayrılıkçıları ve Ermenistan'la birkaç yıl süren savaş, aynı şekilde Azerbaycan arazisinde jeo-siyasi ilgisi olan güçlerin desteklediği ayrı-ayrı grupların başkanlık ve iktidar uğrunda içteki mücadelesi, buna bağlı iktisadi, sosyal, ideolojik tahribatlar ve bunun sonuçları edebiyat hayatına da yansyordu. Bedii söz, Karabağ savaşını genel bir halk savaşına, toprak, vatan uğrunda ölüm-kalım mücadelesine, istisnasız herkes için mukaddes bir savaşa çevirebilmek için manevi seferberlik mihveri olamıyordu. Asker-şairi, yalnız milli savaşa dönüşen mukaddes savaş ve siper yaratabilirdi ve onun ilk kıvılcımları artık kendisini gösteriyordu.(Ramiz Rövsen'in Felsefi şiir-pasajlarını, Zelimhan Yagub'un "Sizi gınamıram", "Veten Yaraları", "Şairin Hayatı" adlı büyük manzumelerini örnek göstermek mümkündür). Lakin "savaş hafızasının" 1941-1945'li yıllar edebiyatının şaheserleri milli-manevi terbiyede ve seferberlikte sanki daha fazla olarak yer alıyordu.³¹⁵

Egemenliğin kültür açısından ele alınışı bakımından birinci önemli olan dilin devlet dili statüsünün, sözde değil fiiliyatda sağlanmasıdır. Azerbaycan dilinin gerçek devlet dili hukuku temin olunmaktadır. Bütün kurumlar işlemlerini bu dilde gerçekleştirmektedir. Dilin kanunlarına uygun gelen Latin alfabesi da halka benimsetilmelidir.³¹⁶

Azerbaycan'da bağımsızlığın kazanılmasından sonra özellikle Azerbaycan'ın milli bayramları ve tarihi günleri büyük önem kazanmıştır.

Azerbaycan'da milli bayramlardan en önemlilerinden biri "Nevruz Bayramı"dır. Azerbaycan halkı bu bayramı asırlar boyunca korumuş, unutmadan bu güne kadar getirilmiştir. Rus işgali ve SB döneminde bu kutlamaların coşkusu yavaşlatılarak unutturulmaya çalışılsa da Rusların bu siyasetleri başarılı olmamıştır. Bağımsızlığın kazanılması ile bu bayram daha coşkulu şekilde kutlanmaya başlanmıştır.

³¹⁵ Yaşar Karayev, *Belli Başlı Dönemleri ve Zirve Şahsiyetleriyle Azerbaycan Edebiyatı*, Yayına Hazırlayan YAVUZ Akpınar, Ötüken Yay, İstanbul 1999, s.393

³¹⁶ Bahtiyar Vahabzade, "Yumruk Gibi Birleşelim", *Türk Edebiyatı Dergisi*, Sayı :194, Aralık 1989, s.57

28 Mayıs 1918 yılında ilan edilen Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'nin kuruluş günü bugün Azerbaycan'ın en önemli bayramı ve istiklal günü kabul ediliyor. 1991 yılı 18 Ekim günü Azerbaycan Ali Sovyet'i SB'den ayrılarak bağımsız devlet kurma yolunda karar kabul etmişler. Bugün Azerbaycan'ın "Bağımsızlık Günü" olarak kabul edilmiştir. Bunun yanında Azerbaycan'ın bağımsızlığını simgeleyen 12 Kasım Anayasa günü, 31 Aralık "Dünya Azerbaycanlılarının Birlik Günü", Azerbaycan halkının önemli günleridir. Türkiye Cumhuriyetinde çocuk bayramı olarak kutlanan 23 Nisan günü Azerbaycan'da Dünya Çocuklarının bayramı olarak kutlanılmaktadır³¹⁷.

Bu tarihi günler ve milli bayramların yanı sıra bağımsızlıktan sonra nüfusunun %85'inden fazlası müslüman olan Azerbaycan'da Kurban Bayramı, Ramazan Bayramı günleri, Hz.Muhammed'in Mevlüdü ülkede geniş çapta kutlanmaktadır. Bu bayramlar ülkede maneviyata yönelik sürecinde büyük önem taşımaktadır.

Azerbaycan'da milli bayramlar ve tarihte yaşanan güzel günler coşkuyla kutlanırken, Azerbaycan'ın tarih boyunca yaşadığı katliamlar her zaman yürek ağrısıyla hatırlanmaktadır.

1813 ve 1828'li yıllarda imzalanan Gülistan ve Türkmençay antlaşması Azerbaycan'ın parçalanmasını, Tarihi topraklarının bölünmesinin temelini oluşturmuştur. Azerbaycan topraklarının işgali ise bundan sonra gerçekleşti ve Azerilerin soykırımı bu işgalin ayrılmaz bir parçası haline geldi. Azerbaycan'da girişilen katliam olaylarının en kapsamlısı 1918 yılının Mart ayında gerçekleşmiştir. Bu nedenle de 26 Mart 1998'de Azerbaycan Cumhurbaşkanı'nun fermanı ile 31 Mart Azerbaycanlıların soykırımı günü olarak ilan edilmiştir.³¹⁸

Bunlarla beraber 20 Ocak Bakü Katliamı,"Hocalı" katliamı ve buna benzer yaşanmış facia günleri Azerbaycan'da tarihin "kara" sayfaları gibi anılmaktadır.

18 Eylül ise Azerbaycan'da Milli Musiki günü olarak kutlanmaktadır. Azerbaycan musikisi bugün 1900'lu yılların başlarında Üzeyir Hacıbeyov'un koymuş olduğu temeller üzerinde gelişimini sürdürmektedir. SB döneminde de dünyaca tanınmış Azeri besteciler ve sanatçılar bugün bağımsız Azerbaycan'ı temsil

³¹⁷ Zamanlı Solmaz Ağayarkızı, Azerbaycan Cumhuriyetinin Tarihi Günleri ve Milli Bayramları, Bakü 2000, s.35;50

³¹⁸ Zamanlı Solmaz Ağayarkızı, a.g.e., s.11-13

etmektedirler. Bağımsızlık kazanıldıktan sonra Azerbaycan'da sanat alanında göze çarpan en büyük özellik serbest bir şekilde dışa açılma ve dış dünya ile bağların kuvvetlendirilmesi olmuştur.

Bağımsız Azerbaycan'da sanatta dikkat çeken hususlardan biri de bağımsızlık, istiklal, vatanseverlik, Karabağ, Ermeni saldırganlığı ve vahşeti gibi konuların ön plana çıkması idi. Yani ülkede yaşanan siyasi gelişmeler ve değişimler sanat ve edebiyatı da yakından etkilemiştir.

Bağımsızlıktan sonra Azerbaycan'ın sanat ve edebiyatına da geçiş dönemi sıkıntıları yansımıştır. Yaşanan maddi sıkıntılar sanata olan ilgiyi azaltmış, sanatçıları zor durumda bırakmıştır. Yine maddi sıkıntılardan dolayı 50 bin, 100 bin adedlik kitap baskılarını görmek mümkün değildir. Bunun bir diğer nedeni de yeni alfabe ile baskı yapabilen teknolojinin yetersizliğidir.

Diğer taraftan Ermenilerin Karabağ ve diğer bölgelerde yürüttükleri işgalci politikadan Azerbaycan'ın kültür ve tarih değerleri de önemli yaralar almıştır.

Ermenistan, Azerbaycan Cumhuriyetinin Karabağ bölgesinde ve işgal altında tuttuğu diğer bölgelerdeki birer medeniyet abidesi tarihi eserleri (Türbeleri, Abideleri, Camileri, Şadırvanları, Su Kemerlerini, Tanınmış Şahsiyetlere ait köşk, ve evleri) kademeli olarak yok etmekte, yıkıp, yakmaktadırlar³¹⁹. Böyle bir tutumun amacı ise bölgenin Azerbaycan toprakları olduğunu açık bir şekilde ortaya koyan tarih ve kültür mirasını yok etmektir. Bunun bir diğer cephesi de, dönem dönem bölgede yerleşim yerlerinin ve coğrafi adların değiştirilmesidir.

Azerbaycan Sovyetler Birliğine dahil edildikten sonra da kültür değerlerini önemli ölçüde koruyabilmiştir. Bu dönemde edebiyat, tiyatro ve musiki alanında büyük ilerlemeler oluşmuştur. Bakü'de Nizami'ye, Füzuli'ye, Mirze Fethali Ahundzade'ye, Sabir'e ait anıtlar dikilmiş, eserleri yeniden bastırılmış, yayınlanmıştır. Sahne sanatı ilerlemiştir. Temeli, ünlü besteci Hacıbeyli Üzeyir Bey tarafından konulmuş musikili Azerbaycan sahnesi büyük adımlarla ilerlemiştir.³²⁰

Azerbaycan bağımsızlığına kavuştuktan sonra yukarıda isimleri geçen büyük sanat ve edebiyat şahsiyetlerinin yanına Ahmet Cevat, Hüseyin Cavid, Mikayıl Müşfik vd. gibi Azerbaycan'ın yakın tarihinde istiklal ve özgürlük şairleri gibi

³¹⁹ M.Kengerli, "Karabağ'da Kültür Varlıklarımız Ermeniler Tarafından Yok Ediliyor", Azerbaycan Türk Kültür Dergisi, Mart-Nisan 1997, Sayı:314, s.27

tanınan isimler de katılmıştır. Sürgün zamanı Sibiry'a da hayatını kaybetmiş vatan şairi Hüseyin Cavit'in mezarı bağımsızlıktan sonra bulunarak doğduğu Nahçıvan toprağına getirilmiştir. Genç yaşta, Stalin ve Mircefer Bağirovun yürüttüğü "temizlik" operasyonu sırasında idam edilen Mikayıl Müşfik Azerbaycan gençleri için bir sembole dönüşmüştür.

Genceli Nizami, Nesimi, Füzuli, Sabir, Vidadi, Vakıf, Samet Vurğun gibi erişilmez zirve şahsiyetlerle kökleşmiş ebedi çınar, Mehmet Aslan, Azize Caferzade, Bahtiyar Vahabzade, Mehmet Araz, Abbas Abdullah, Anar, Hudü Mehmedov, Aşık Mikayıl Azaflı, Aşık Zülfiye İbadova, Yusuf Sametoğlu vs gibi yeni isimlerle daha da gelişmektedir. Bu şahsiyetler bir aydın gibi Azerbaycan'ın bağımsızlık mücadelesinde toplumda üzerlerine düşen görevi yerine getirmiş, halka önderlik etmişlerdir.

Azerbaycan'ın Ermenistan tarafından işgali ve çıkan savaş Azerbaycan şairleri, yazarları ve diğer sanat dalları ile ilgilenen sanatçıların eserlerinde en önemli yeri kapsamaktadır. Bu savaşta ve bağımsızlık mücadelesinde milli ruhun, vatanperverlik ruhunun, bağımsızlık düşüncesinin oluşmasında Azerbaycan edebiyatı ve sanatı büyük rol oynamıştır. Azerbaycan edebiyat ve sanatının son on yıllık kesitine bakıldığı zaman, müstakillik, vatanperverlik, şehitlik, kahramanlık, milli benlik gibi unsurların önemli yer kapsadığını görmekteyiz.

Ünlü şair Bahtiyar Vahabzade zaten SB döneminden bu tarafa bağımsızlık, özgürlük konusunu bütün baskılara rağmen işlemiş, Azerbaycan halkına yapılan zulüm ve baskılara her zaman açık bir şekilde gelmiştir. Bugün de büyük şair Azerbaycan'ın siyasi ve kültür hayatında önemli bir şahsiyet gibi ülkenin bağımsızlığının güçlenmesi için çalışmaktadır.

Azerbaycan'da bağımsızlık ve milli düşünce ruhunu uzun yıllarca canlı tutmaya çalışan, Türkçü şair Halil Rıza Ulutürk'de edebiyatın topluma kültürel birikim sağlanması için çalışmıştır. Aynı zamanda bir aydın önder gibi meydan hareketlerinin ön saflarında yer almıştır. 1990 Ocak olaylarından sonra tutuklanarak Moskova'da aylarca KGB'nin hapisanesinde kalan, şiirlerinde anadil, tek Azerbaycan, bağımsızlık, milli düşünce üzerinde önemle duran şair, edebi kültürde silinmeyecek izler bırakmıştır.

³²⁰ Mehmet Emin Resulzade, "Çağdaş Azerbaycan Tarihi III", Türk Dünyası Tarih Dergisi, Mart

1980'li yılların yeniden kurma dönemi ve arkasından gelen bağımsızlık dönemi Azerbaycan'da milli düşünceyi uyandırdı.

“Gülistan” poemini yazdığı için daima “Gözü gölgeli” gezmeye mahkum edilen, fakat susmayan, eserlerinde anadili, milli kültür meselelerini açık ve satır altı ifadelerinde halkına ulaştıran Bahtiyar Vahabzade'nin “Şehitler” manzumesi, “Şembe Gecesine Giden Yol” adlı eseri, Halil Rıza'nın “Devam Edir 37” eseri, Sabir Rüstemhanlı'nın “Ömür Kitabı”, Arif Mansurov'un “Tarihin Ak Lekeleri ve Yeniden Kurma” adlı eserleri gibi edebi ve ilmi eserler yeniden yapılanma dönemi ve bağımsızlığın ilanından sonra ortaya çıkmıştır.³²¹

c. Milli Düşüncenin Gelişimi ve Milliyetçilik

1988 yılının sonları doğru Azerbaycan'da SB merkez yönetimine karşı tepkilerin açık bir şekilde ortaya konulmaya başlandığı dönemdir.

1989 yılına gelindiğinde cereyan eden hadiseler, Kuzey Azerbaycan'da çok kuvvetli bir milli şuur olduğunu göstermekteydi. Azerbaycan Türkleri kültürde, iktisatta ve siyasette daha fazla serbestlik, hatta istiklal istemekteydiler. Hemen hemen bütün Azerbaycan halkını temsil eden Halk Cephesi, Azatlık Meydanı'na 1 milyon insanı rahatça toplayabilmekte ve bu insanlara en yüksek sesle istiklal arzularını haykırmaktaydılar. Meydanda komünist devletin bayrağı değil 1918-1920 bağımsızlık dönemi Azerbaycan Cumhuriyeti'nin üç renkli bayrağı dalgalanıyordu, Mehmet Emin Resulzade'nin ve Atatürk'ün isimleri birlikte sesleniyordu. Bir iki yıl öncesine kadar adlarından bahsedilemeyen Ahmet Cevat, Ahmet Ağaoğlu, Hüseyinzade Alibey, Alimerdan Topçubaşı hatta Türkiye'ye kaçmak zorunda kalan Elmas Yıldırım gibi şahsiyetler şimdi milli birer kahraman gibi ele anılmaktadır. Azerbaycan Türkleri bu durumu milli kimliklerini korumuş olmalarına borçludurlar. Milli kimliğini koruyabilmesinin de iki temel nedeni var:

- 1) Aydınların milli kültüre, dile ve edebiyata sahip çıkmaları
- 2) Zaman zaman ortaya çıkan milli direnişler.³²²

1991, Sayı:51, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı (TDAV) Yayınları, s.32-33

³²¹ Maarife Hacıyeva, 20. Asır Azerbaycan Edebiyatı, 19 Mayıs Üniversitesi Yayınları, Samsun 1994, s.115.

Azerbaycanlı aydınlar milli kültürden hiçbir zaman kopmadılar. Eski yüzyıllardan Füzuli, Nesimi, Hatayi, Kurbanı, Molla Penah Vagif; 19. Ve 20. yüzyıllardan Mirza Fethali Ahundzade, Hasan Bey Zerdabi, Aşık Elesger, Mirza Elekber Sabir, Hüseyin Cavid, Üzeyir Hacıbeyli, Celil Memmedguluzade, Samed Vurgun hiçbir zaman unutulmadı. Rejimin müsaade ettiği ölçüde, çok defa bu ölçüler zorlanarak bu şair ve yazarlar devamlı canlı tutuldu. Bu dönemde tüm Türk boylarında olduğu gibi Azerbaycan Türklerinde de ortak edebi ve kültürel mirasa yönelik dikkat çekmektedir. Ortak mirası ifade eden şu eserlere yöneliyorlardı: Dede Korkut Destanları, Oğuz Kağan Destanı, Köroğlu, Orhun Abideleri ve diğer destanlar, eserler daha çok ele alınmış ve incelenmeye başlanmıştır. Yalnız edebiyat değil milli kültürün diğer alanları, el sanatları, halıcılık, mimari, folklor ve bilhassa musiki de Azerbaycan'da sürekli olarak canlı tutulmuştur.³²³

Zaman zaman ortaya çıkan direnişler de milli kimliği canlı tutmuştur. 1929 yılının Nisan ayındaki işgale karşı tepkiler 1930'a kadar sürdü. İkinci büyük direniş 1937'de oldu. 1964'de Nahçıvan'da büyük bir direniş yaşanmıştır. Bu direniş binlerce insanın hayatına malolmuştur.³²⁴

Azeri Türkleri bir taraftan milli kültürlerine yönelirken bir taraftan da nüfuslarını hızla arttırarak kendilerini korumaya çalıştılar.

1937'de Stalin'in aydın katliamı ülkeye büyük darbe vurmuştur, fakat özellikle yeni edebi nesil kendinden önceki milliyetçi ruhlu edebiyatçılarından etkilenmişlerdir. Bunun sonucudur ki, Bahtiyar Vahapzade, Halil Rıza Ulutürk gibi milliyetçi ruhlu şairler, Ziya Bünyatov, Süleyman Elyarov gibi kendi tarihini ortaya koyan tarihçiler yetişti.

1958'de Bahtiyar Vahapzade Azerbaycan'ın Ruslar ve Farslar tarafından paylaşılmasına itiraz ederek "Gülistan" adında bir şiir yazdı. Bakü'de yayınlayacak bir gazete bulamayınca bir yerel gazetede yayınladı buna rağmen şiir çok büyük yankılar uyandırdı, şair Sovyet Rejiminin baskılarına maruz kaldı. Buna rağmen Vahpazade milli düşüncesini her zaman korudu. 1989'da ise Vahapzade halka hitap

³²² Ahmet B. Ercilasun, a.g.e., s.276-277.

³²³ Ahmet B. Ercilasun, a.g.e., s.277-278.

³²⁴ Mehmet Emin Resulzade, a.g.e., s.79.

ederek şöyle diyordu: “Biz yaşadık, gördük; milliyetçi olmadan müstakil ve hür olabilmek mümkün değil, bunu hiç unutmayın!”³²⁵

Bağımsız Azerbaycan’ın eğitim ilkelerinde de 20.yy başında dile getirilen, Ziya Gökalp’in de benimsediği “Türklük, Çağdaşlık ve İslamcılık” ilkeleri hakim olmuştur. Uluslararası ilişkiler üzere Devlet Müşaviri Vefa Guluzade 1993 yılında Azerbaycan’ın hedeflediği eğitim ilkelerini şöyle açıklamıştır: “Bağımsız, dünyevi, açık, demokrat. Ayrıca ideoloji olmadan silah yeterli olmaz, sosyalist ideolojinin yerine yeni, kuvvetli bir ideal olması gerekmektedir”.³²⁶ Bu ideoloji de milliyetçi ideoloji olmuştur.

1993 yılında Azerbaycan yüksek öğrenimine test usulü sınav sisteminin girmesi sağlanmıştır. Yine bu dönemde Azerbaycan’ da eğitimin Türkleştirilmesi, destansı kahramanlık motiflerinin öne çıkarılması yolunda çalışmalar yapılmıştır. Eğitim programları yeniden hazırlanmış, özellikle tarih, edebiyat, sosyal bilimlerin programları yeniden yazılmıştır. Yeni programa göre felsefe disiplinine Türk felsefesinin de girdiği ve Türklerle birliğin sadece soydaşlık düzeyinde kalmaması gerektiği eğitim bakanlığı yetkililerince belirtilmiştir.³²⁷

Bağımsızlıktan sonra milli düşünce ve milliyetçiliğin ülkedeki gelişimi bakımından milli bilinç meselesinin önemi de ortaya çıkmıştır.

Dil alfabe meseleleri gibi, diğer “Millileşme” meseleleri de öncelikle şimdi geniş ölçüde muhalefet partileriyle sınırlandırılmış olan aydınlar tarafından takip edildi. Birinci Cumhuriyet’in liderleri bugün övülüyor, kutlanıyor, hatta önde gelen siyasi partisi Musavat aynı adla “Musavat Partisi” olarak yeniden hayata döndü. Musavat’ın programı siyasi demokrasinin restorasyonu kadar milli kültürün güçlendirilmesi çağrısında da bulunmaktadır.³²⁸

Azerbaycan tarihi Sovyet döneminde yazıldı ve Komünist Partisi tarafından formüle edilen çizgilere uyana kadar tekrar tekrar yazılarak SSCB Bilimler Akademisinde uygulandı. Az sayıda cesur entelektüel bunu görebiliyor ve bunu

³²⁵ Taħa Akyol, a.g.e., s.119-121.

³²⁶ Būşra Ersanlı Behar, “Azerbaycan, Özbekistan ve Türkmenistan’da Eğitim ve Kültür Politikaları”, **Bağımsızlığın İlk Yılları Azerbaycan, Kazakistan v.d. Kültür Bakanlığı Yay., 1723., Ankara 1994, s.153.**

³²⁷ Būşra Ersanlı Behar, **Azerbaycan, Özbekistan ve Türkmenistan’da Eğitim ve Kültür Politikaları, a.g.y., s.155-158.**

³²⁸ Audrey L. Altstadt, “Milli Bilinç Meselesi”, **Azerbaycan Türk Kültür Dergisi, Temmuz-Ağustos 2000, sayı:334, s.90.**

şairler, romanlar, ardından Azerbaycan tarihinin kültürünün ve dilinin kadimliğini ve onun Rus işgalinden önce uluslar arası ticarete ve siyasetteki rolünü belirten tarihler yayınlamak yazabiliyordu.³²⁹

1993 Haziran ayından sonra Azerbaycan'da yaşanan iktidar değişikliğinin ardından Azerbaycan'da konuşulan dilin daha önceki iktidar tarafından Türk dili olarak resmileştirilmiş olmasına karşı görüşler gündeme getirildi. Azerbaycan'ın resmi dili "Azerbaycan Dili" olarak değiştirildi. Bu karar muhalefet ve milliyetçi görüşün savunucuları tarafından büyük tepkiler aldı ve Azerbaycan'da milli düşüncenin gelişimine vurulan darbe olarak nitelendirildi.

Milli düşünce ve milliyetçiliğin gelişmesine engel olarak görülen durumlardan biri de Azerbaycan milleti fikrinin ortaya atılmasıdır. Bu fikre esasen Azerbaycan'da bütün vatandaşların etnik kökenleriyle birlikte Azerbaycan milletinden olduğu iddia edilmektedir.

Bugün Azerbaycan topraklarının yüzde yirmisinin işgal altında bulunduğu dikkate alınrsa, bu savaşta seferberlik ruhunun sağlanmasında milliyetçilik önemli bir unsur olarak görülmektedir.

Azerbaycan'da milliyetçi düşüncenin temelini oluşturanlardan Ali Bey Hüseyinzade 20. yy.'ların ilk yıllarında halkın Kuzey ve Güney Azerbaycanlılar olarak parçalanmasını bağımsızlık mücadelesinde sosyal bir bela olarak görüyordu. Hüseyinzade ikiye parçalanmış Azerbaycan Türklerinin birleşmesi için milli birliğin sağlanmasının önemini ifade ediyordu. Milli birliğin gerçek mahiyet ve hayat gücü ise dil birliğindedir.³³⁰ Bugün bağımsız Azerbaycan'da milli düşüncenin gelişim sürecinde Güney Azerbaycan Türkleri ile birleşme fikirleri önemli yer kapsamaktadır. Milliyetçi akımlar Güney Azerbaycan'la yakınlaşma ve birleşme konusunu her fırsatta dile getiriyorlar. Bu konu, "Vahid" (Tek) Azerbaycan konusu bugün Azerbaycan'da birçok siyasi parti programında da yerini almış bulunuyor.

³²⁹ Audrey L. Altstadt, a.g.m., a.g.y., s.89.

³³⁰ Sevda Süleymanova, "Türkçülük İdeoloğu Ali Bey Hüseyinzade", Azerbaycan Türk Kültürü Dergisi, Temmuz-Ağustos, sayı:328, s.14.

d. Türklük ve Türk Milliyetçiliği Açısından Azerbaycan

1988 sonrasında milli hareketin önde gelenleri Türk kimliği üzerine önemle duruyorlardı. Sömürgecinin asıl amacının, halkı köklerinden ayırmak olduğu ve bununla kimliğin hafızadan silinmesine neden olduğu bilinmekteydi. Bu nedenle de Türk kimliğinin (İlk olarak) yeniden kazanılmasının önemli olduğu savunuluyordu. Bunun arkasından tüm Türk dünyası ile ilişkilerin kurulması, geliştirilmesi gerekli görülüyordu. Türk dünyasının büyük bir bölümü Sovyetlerin kontrolündedir. Bunlar arasındaki sıkı ilişkinin, birlikte hareket etmenin ve yardımlaşmanın hem Azerbaycan hem de diğer Türk toplumlarının milli hareketleri için büyük önem arz etmektedir.³³¹ Azerbaycan'da yapılan gösterilere, mitinglere Kırım Türkleri'nden ve Orta Asya Türkleri'nden temsilcilerin katılması, aynı şekilde Azerbaycanlı temsilcilerin buralara giderek ziyaret ve temaslarda bulunması bir dayanışmanın göstergesiydi.

Tüm Türkler bir dayanışma içine girerlerse, iktisadiyat ve medeniyetlerini birleştirirlerse bu demektir ki baskılara dayanabilirler. Bu, tarihen ilerici bir harekettir, yani insani savunma içindir, saldırı için değildir.³³²

Azerbaycan'da bağımsızlık hareketinin başlamasının ardından milliyetçi düşüncenin yaygın hale gelmesi bazı çevrelerce Pantürkizm olarak değerlendirilmeye çalışılmıştır. Ancak hareketin liderlerinden Ebülfez Elçibey'in açıklamaları bunun yanlış olduğunu açıkça ortaya koymaktaydı.

Türklerin ihtiyacı Pantürkizm'e değil demokrasiyedir. Türk, kendi kendine, ayrı ayrı egemen devletlerini kurar, demokratik bir anlayış içinde ilişkilerini kuvvetlendirir. Türk dünyası için bu ilişkileri geliştirecek Avrupa Parlamentosu gibi bir komisyon ilerde kurulabilir. Tarihte ayrı Türk Devletleri mevcuttur, bu bugün de böyledir. Şimdi ise bunları aynı bir devlet bayrağı altında toplamak yerine bir Türk birliği kurulması daha anlamlı olacaktır.³³³

Azerbaycan'ın siyasal hayatında milliyetçiliği de ikiye ayırmak gerekmektedir; 1.Türkçülük, 2.Azericilik ki, bu ayrışmanın özellikle Stalin döneminde teşvik gördüğü belirtilmektedir. Türkçülük söyleminin 20.yy'ın başında

³³¹ Taha Akyol, a.g.e., s.133-134.

³³² Taha Akyol, a.g.e., s.147

³³³ Ebülfez Elçibey, *Deyardım ki, Bu Kuruluş Dağılacak*, Bakü 1998, s.85.

aydın hareketleriyle ve bir kültürel eğitsel ifadesi vardı. 1992-1993 döneminde (Elçibey iktidarı döneminde) milliyetçi/bağımsızlıkçı siyasal program şeklini aldı.³³⁴

20.yüzyılın başlarında ve bugün Azerbaycan'da Türkçülük, aynı zamanda İslam dinine yakınlaşma yollarından biri olarak da değerlendirilmiştir. Çünkü ülke halkı üzerindeki baskısı güç, Rus Çarlığı ve daha sonraki dönem için Sovyet Rejiminin yarattığı Rus kültürel hakimiyetiydi.³³⁵

Karabağ üzerindeki Ermeni iddiaları nedeniyle uyanan Azeri milliyetçiliği genel ekonomik reform ve ulusal dil taleplerinin de ötesine geçerek özerklik ve hatta ayrılıkçılık noktasına ulaşmıştı. Bu dönem Azeri milliyetçiliğinin temsilcisi olan Halk Cephesi Bakü'ye yapılan askeri müdahalenin yarattığı gerilimli atmosferin sonrasında Komünist Parti ve Sovyet yönetimine karşı gerekli mobilizasyona kavuşmuştur.³³⁶

1990'dan sonra Azerbaycan'da açık bir şekilde ifade edilen milliyetçi ve Türkçü düşüncenin en önde gelen temsilcisi şüphesiz ki Ebülfez Elçibey idi.

Elçibey'in bağımsız Azerbaycan Cumhuriyeti için öngördüğü vizyon içinde Türkiye ile yakınlığın yanı sıra açıkça ifade edilen bir Türkçülük politikası yer almaktaydı. Elçibey'in Türkçülük düşüncesinin bir boyutu ülke içinde kültürel milliyetçilik politikası ise diğer bir boyutu da Azerbaycan'ın Türkiye Cumhuriyeti ile ortak bir Türk dünyası içinde birlikte hareket etmesi hedefiydi.³³⁷

Siyasi anlamda Elçibey'in Türkçülüğü geniş yelpazeli bir Pantürkizm değildi. Verdiği demeçler, söylevler ve dış politikada kurduğu ilişkilerden de netlikle anlaşıldığı gibi Elçibey'in Türkçülüğü Azerbaycan Türkiye birlikteliği, ortaklığı ve bağına dayanmaktadır. Aslında Orta Asya Tür Cumhuriyetlerinin de Elçibey'in Türkçülük düşüncesinde yeri vardı. Bu 1989'da başlayan Azerbaycan bağımsızlık mücadelesi sırasında Elçibey'in Orta Asya Cumhuriyetlerinin de kendi mücadelelerine başlamalarını ve Azerbaycan'a destek vermelerini vurgulamasından da anlaşılmaktadır. Burada önemli nokta Orta Asya Türk Cumhuriyetlerini 1989-

³³⁴ Büşra Ersanlı Behar, "Azerbaycan'da Siyasal Bağımsızlık(1918-20/1991) ve Türkçülük", **Tarih Boyunca Balkanlardan Kafkaslara Türk Dünyası Semineri**, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1996, s.179.

³³⁵ Büşra Ersanlı Behar, a.g.m., a.g.y., s.96.

³³⁶ Günay Göksü Özdoğan, "Sovyetler Birliği'nden Bağımsız Cumhuriyetlere Ulaşmanın Dinamikleri", Kültür Bakanlığı Yay. Bağımsızlığın İlk Yılları Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan, **Türk Cumhuriyetleri Dizisi:2**, Ankara 1984, s.95.

³³⁷ Günay Göksü, a.g.m., a.g.y., s.96.

1999 yılları arasında Azerbaycan'da ki harekete ilgisiz kalmaları ve Ermenistan-Azerbaycan sorununda Azerbaycan'dan yana net tavır koymamış olmaların sonucunda Elçibey'in bu ülkelerle ilişkilerin ve birlikteliğin uzun vadede gelişeceğini düşünmüş olabileceğidir.

Bugün Azerbaycan'la Orta Asya Türk Cumhuriyetleri arasında daha yakın ilişkiler gelişmektedir. Özellikle Ermenistan-Azerbaycan sorunu konusunda 26-27 Nisan 2001'de İstanbul'da gerçekleştirilen "Türk Dili Konuşan Ülkeler Devlet Başkanları 7. Zirvesi" sonunda imzalanan "İstanbul Bildirisi"nde Azerbaycan'a verilen destek belirtilmektedir. Bildiride devlet başkanları konuya ilişkin olarak AGİT ve BM Güvenlik Konseyi kararlarının uygulanmasına ve uyulmasına verdikleri desteği dile getirmektedirler.³³⁸ Bunları bazı çevrelerce yapılan Pantürkizm değerlendirmeleri olarak algılamak yanlıştır. Böyle bir Pantürkizm zaten siyasi, kültürel ve coğrafi açıdan da mümkün değildir.

1918'de kurulan Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti devlet işçilerine adanmış Türkçe'yi yazıp okumaları için iki yıl verdi ve derslerin Azerbaycan Türkçe'si ile yapılacağı Bakü Üniversitesini kurdu. 1991'de bağımsızlığını tekrar kazanan Azerbaycan'da Ebülfez Elçibey'in yönetimindeki dönemde dilin adının "Türkçe" (Türk Dili) olduğu tekrar beyan edilmekle kalmadı, aynı zamanda 1920'lerin Latin Alfabesi'ne dönülmesi de isteniyordu.³³⁹ 1993 darbesinin ardından "Türk Dilinin" yerine "Azerbaycan Dili" uygun görüldü. Latin Alfabesi'ne ise geçişten geri dönülmedi.

Türkçülük-Türk Birliği idealini Türk Dünyasında aynı zamanda Azerbaycan'da ilmi açıdan işleyen Alil Bey Hüseyinzade'dir. Hürriyet ve Musavat şiarını ilk defa ileri süren Ali Bey Hüseyinzade'nin faaliyetleri yalnızca mensubu olduğu halkın değil, genel anlamda tüm Türk halklarının tarihinde büyük öneme sahiptir. Hüseyinzade'nin "Türkleşmek, İslamlaşmak ve Batılılaşmak" ana başlıkları altında toplayıp ilkeleştirdiği mefkure bugün de 1918'de olduğu gibi Azerbaycan'da Musavvat Partisi'nin sloganını, Azerbaycan bayrağının esasını oluşturuyor.

Hüseyinzade Türklük ve Türk Birliği konusunda görüşlerini şöyle ifade ediyordu: "Müslüman'ız, dünyanın neresinde olursa olsun din kardeşlerimiz gelişme

³³⁸ Türkiye Gazetesi, 28 Nisan 2001, s.11.

³³⁹ Audrey L Altstadt, "Milli Bilinç Meselesi" Azerbaycan Türk Kültürü Dergisi, Temmuz-Ağustos 2000, sayı:334, s.89-90.

gösterse biz bu gelişmeyi candan alkışlarız. Türk'üz, binaenaleyh Türk'ün her yerde kalkınmasını, çok yönlü gelişme sağlamasını ve huzurlu olmasını arzu ederiz. Günümüzde ilim ve edebiyat özellikle Türk dilinde önemli gelişme göstermektedir. Şark dünyasında eğitim ve öğrenimin en güzel gelişme aracı Türk Dili'dir. Batının öğrenim sistemini, edebiyatını, sanatını ve sanayisini öğrenmeli ve milletimizi bu gelişmelerden haberdar etmeliyiz.³⁴⁰

Mehmet Emin Resulzade, Ahmet Ağaoğlu, Alimerdan Bey Topçubaşı ve Ziya Gökalp ile Mustafa Kemal Atatürk Ali Bey Hüseyinzade'nin Türkçülük fikirlerinden etkilenmişleridir. Bu bakımdan Ali Bey Hüseyinzade Azerbaycan'da ve Türk dünyasında Türkçülüğün önderlerinden mimarlarından sayılabilir. Hüseyinzade'nin Türkçülük görüşü özde edebi ve manevi sahaları kapsamaktadır³⁴¹. Bu açıdan bakıldığında Hüseyinzade'nin milliyetçiliği, Türkçülüğü ırkçı temellerden, Pantürkist yaklaşımlardan uzak bir yaklaşımdır.

Bugün bağımsız Azerbaycan'da şekillenen Türk milliyetçiliği düşünceleri yine de Hüseyinzade'nin temellendirdiği, daha sonra da Ziya Gökalp, Mehmet Emin Resulzade ve Ebülfez Elçibey tarafından geliştirilen ilkeler üzerine kurulmaktadır.

Türk milliyetçiliği sömürgecilik ve yayılmacılık amacı taşımayan nazizim ve faşizmle hiçbir ilgisi olmayan, Türk milli kültürüne dayalı Cumhuriyetçi, Hürriyetçi, Demokratik ve gelişmeci bir nitelik arz eder. Bu bakımdan Avrupa'da ortaya çıkan nazizim ve faşizm hareketlerinden ayrılır.³⁴² Bağımsızlığını kazanmış Azerbaycan'da da milliyetçilik, hürriyet, demokrasi ve milli kültürün güçlenmesine yönelmiş bir girişimdir.

e. Azerbaycan'da Dil ve Alfabe

Esasen 1936 yılına kadar Azerbaycanlıların adı resmen "Türk" dillerinin adı da resmen "Türkçe" idi. 1936'da nüfus kağıtları değiştirilerek "Azeri" yazıldı. 1925-1927 yıllarında Azerbaycan'da Arap harfleri kullanıyordu. Bu tarihlerde Latin

³⁴⁰ Sevda Süleymanova, "Türkçülük İdeoloğu Ali Bey Hüseyinzade" Azerbaycan Türk Kültür Dergisi Temmuz-Ağustos 1999, s.12-13.

³⁴¹ Sevda Süleymanova, a.g.m., a.g.y., s.14

³⁴² Mehmet Kaplan, Nesillerin Ruhı, Dergah Yay. İst. 1999, s.79.

Alfabetesine geçildi. 1938'de ise o bırakıldı ve Slavların milli alfabeti olan Kiril Alfabeti'ne geçildi.³⁴³

İlk defa 1 Mayıs 1925'de Azerbaycan Yüksek Sovyeti Latin Alfabeti'nin kullanılmasını kararlaştırmıştır.³⁴⁴ 1926'da SB Bakü'de bir Türkoloji Kongresi topladı. Kongrede Rusya'da yaşayan Türklerin Latin Alfabeti'ni kabul edip etmemesi tartışıldı. Sovyetler bu konuda karar vermek için Türk Cumhuriyetlerini serbest bırakmakla beraber, Latin Alfabeti'nin Türklerce kabulüne yardım etmeye karar verdiler. Milyonlarca yeni matbaa harfi ile Latin harfli daktilo makinesi alınarak bu cumhuriyetlerdeki örgütlere dağıtıldı. Her cumhuriyette kurulan özerk derneklere büyük para yardımları yapıldı. Bunun üzerine 1927 yılında Azerbaycan Eğitim Komiserliği Latin harflerinin kabulüne karar verdi.³⁴⁵

Sovyet Cumhuriyetleri kurulduktan sonra her Türk Cumhuriyeti'nin kendi lehçesine ayrı bir lisan gibi kullanmaları mecbur edilmiştir. Bütün Türk dünyasında olduğu gibi Türkistan'da da Türkler Arap Alfabeti ile okuyup yazıyorlardı. Türkler arasında bu harflerin kullanılmamasını da isteyenler vardı. Ruslar bundan istifade ederek 1928'de Türkler için Rus Kiril harfleri ile karışık Latin harfleri sistemini uygulamaya başladılar. Ama Türkiye'de Latin harfleri devrimi başlamasından sonra, kendi idarelerindeki Türklerle Türkiye Türklerinin müşterek alfabeye sahip olmaları Türkiye'nin Kafkaslarda ve Türkistan'da nüfuzunun artmasına neden olmuştur.³⁴⁶

1928 yılında Türkiye'de yazı devrimi yapılacağını 9/10 Ağustos gecesi Atatürk, Gülhane Parkında açıkladı ve 1928 yılı sona ermeden bütün Türkiye tam olarak yeni yazıya geçmiş oldu. Bunun arkasından Sovyet Türk Cumhuriyetleri yeniden hareketlendiler. 1931 yılına kadar SB'de yaşayan bütün Türk toplumları Arap yazısından Latin Alfabetesine geçiş sürecini tamamladılar. Azerbaycan'da başlatılan yeni Türk Alfabeti bütün Sovyet Türklerine yayılmış ve zafere ulaşmıştı. Fakat daha sonra özellikle de Stalin döneminde kaba bir Ruslaştırma politikasına hedef olan Sovyet Türklerine 1930. yılların sonunda ayrı ayrı Kiril alfabeleri kabul ettirildi. Bir tek alfabe yerine yirmi kadar değişik alfabe empoze edildi.³⁴⁷

³⁴³ Ahmet B. Ercilasun a.g.e., s.289-290.

³⁴⁴ Saadettin Gömeç, a.g.e., s.47.

³⁴⁵ İlhan Başgöz, Türkiye'nin Eğitim Çıkmazı ve Atatürk, Kültür Bak. Yay:1754, Ankara 1999, s.116.

³⁴⁶ Mehmet Saray, a.g.e., s.58.

³⁴⁷ Bilal N. Şimşir, Azerbaycan'da Türk Alfabeti; Tarihçe, TDK Yay. Ankara 1991, s.27-29.

Azeri Türkleri asırlardan beri Arap harfleri ile okuyup yazıyorlardı. 1922’de Azerbaycan Halk Komserleri Sovyeti tarafından kurulan “Yeni Alfabe Komitesi” Azeri Türkçe’si için Latin harfleri ile hazırlanmış alfabeyi tartışmaya sundu. Azerbaycan hükümeti 1924 yılından itibaren bu alfabenin kullanılması hususunda karar aldı. 1 Ocak 1929 tarihinden itibaren Azerbaycan’daki bütün daire, basın yayın organları, okullar ve diğer eğitim kurumlarında, kısacası bütün müesseselerde işler yeni alfabe ile yürütülecekti. 1 Ocak 1940’ta ise resmen Kiril alfabesine geçilmiştir. Arap alfabesinden Latin alfabesine geçme meselesi yeterince tartışıldığı halde Latin alfabesinden Kiril alfabesine geçme meselesi yeterince tartışılmamış, daha doğrusu alfabe “yukarının” emri ile değiştirilmiştir.³⁴⁸

Neticede Sovyetler 2. Dünya Savaşının başlaması ile birlikte Türklerin Latin Alfabesi kullanmasını yasaklamıştır ve her Türk lehçesi için birbirinden farklı Kiril Alfabesi uygulamasını zorunlu olarak başlatmıştır.³⁴⁹

Kiril Alfabesinin Türk dilleri için imla bakımından Latin alfabesi kadar mükemmel olduğunu söylemek mümkün değildir. Evvela bu alfabe Türk dillerin vokal (Sesli) zenginliğine yeterince cevap verecek durumda değildi.³⁵⁰

Fakat, Azerbaycan’da alfabe konusunda engin bir tecrübe birikimi vardır. 130 küsür yıldan beri, Mirza Fethali Ahundzade’den günümüze kadar Azerbaycan’da alfabe konusunda çok şey söylenmiş, yazılmıştır. Yani Latin alfabesi fikri Azerbaycan’da 130 yıllık tarihe sahiptir.³⁵¹ Azerbaycan’da Kiril alfabesine geçişten sonra Latin harfleriyle basılan bir çok eserin kısa zamanda yeniden basılmasına rağmen Arap alfabesinden Latin, Latin’den kiril alfabesine geçilmesi yeni nesil ile geçmiş arasındaki tarihi, edebi ve felsefi bağları koparmıştır. Bu durum Azerbaycan aydınlarını rahatsız etmekte idi. 1988’de yeniden Latin alfabesine dönme fikri halkın kendi tefekküründe de doğmuştur. Toplumun bütün kesimleri de bu fikri desteklemişlerdir. 1988’de meydanları dolduranların taleplerinden biri de yeniden Latin alfabesine dönülmesiydi.

³⁴⁸ Yasin Aslan, a.g.e., s.27-28.

³⁴⁹ Mehmet Saray, a.g.e., s.59.

³⁵⁰ İlber Ortaylı, “Türk Harf Devrimi’nin Dış Ülkelerdeki Etkileri Üzerine” Harf Devrimi’nin 50. Yılı Sempozyumu, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1991, s.107.

³⁵¹ Bilal N. Şimşir, Azerbaycan’da Türk Alfabesi; Tarihçe, TDK Yayınları, Ankara 1991, s.27-29.

Azerbaycan Yüksek Sovyeti 11 Eylül 1990'da alfabe komisyonu kurulması konusunda karar verdi. Muhtelif meslek guruplarını temsil eden 35 aydın komisyon üyeliğine seçilmiştir. Komisyonun görevi halk tartışmasına sunulmak üzere bir alfabe projesi hazırlamak idi. Komisyon işini tamamlayıp projeyi parlamentoya sunduktan sonra alfabe ile ilgili tartışmalar başladı.³⁵² Yeni alfabe konusu tartışılmaya başlayınca Azerbaycan'da bu konuda 3 farklı görüşün savunucularının olduğu görüldü. Bunları şöyle sıralayabiliriz:

- 1) Kullanılmakta olan kiril alfabesini savunanlar.
- 2) Arap alfabesine geri dönmeyi isteyenler.
- 3) Latin alfabesine geçmeyi destekleyenler.

Kiril alfabesinin kullanılmasına devam etmekten yana olanlar alfabe değişikliğinin dile bir darbe daha vuracağını öne sürüyorlardı. Başka bir alfabenin kabul edilmesi durumunda yeni neslin yaklaşık 50 yıllık mirastan yararlanamayacağını savunuyorlardı.

Arap alfabesine geri dönmeyi savunanlar Din İşleri İdaresi mensupları ve İslam Partisi yandaşları idi. Nitekim bunlar 7 Ocak 1992'de Azerbaycan televizyonundaki konuşmalarında Latin alfabesine geçme kararını şiddetle tenkit etmişler ve Arap alfabesini kabul edilmesini teklif etmişlerdir. Yine bazı yazarlar Güney Azerbaycan'ı dikkate alarak Arap alfabesine geçmeyi teklif ediyorlardı. Güney Azerbaycan'da yaşayan yaklaşık 20 milyon Azeri Türkünün fikri sorulmadan alfabe değişikliğinin yapılmasının doğru olmadığını savunuyorlardı. İran hükümeti ise Azerbaycan içinde yoğun propaganda yaparak bu kesimi destekliyordu. Latin alfabesine geçmeyi destekleyenlerin de gerekçelerinden biri alfabenin dünya milletleri ile temas yaratmak aracına dönüştürülmesi idi. Latin alfabesi bu maksada hizmet edebilirdi. Arap alfabesi ise Azeri Türkçe'sinin fonetik yapısına uymamaktadır.³⁵³ Diğer taraftan Türkiye'nin Latin alfabesini kullanması, Azerbaycan'ın 1930'lu yıllarda kullandığı alfabeğe yeniden işlerlik kazandırması SB'nin diğer Türk cumhuriyetlerine örnek olabilirdi. Böylece, Latin alfabesi ileride Türk dünyasının ortak alfabesi olabilir.

³⁵² Yasin Aslan, a.g.e., s.27-32.

³⁵³ Yasin Aslan, a.g.e., s.34.

Alfabe kanunu 25 Aralık 1991’de Azerbaycan milli şurasında tartışılmıştır. Konuşmacılar Azerbaycan nüfusunun büyük çoğunluğunun Latin alfabesine taraftar olduğunu, geçmişte yapılan hatanın telafiye edilmesini istediklerini bildirmişlerdi. Milletvekilleri söz konusu hatayı telafi etmek için tarihi bir fırsat bulunduğunu kaydetmişlerdir. Kısa bir süre geçiş dönemi tartışmaları sonucunda ortak bir fikir etrafında birleşmişlerdir. Böylece, milletvekilleri aynı gün milletin büyük çoğunluğunun arzusuna uyarak alfabe kanununu kabul etmiştir. Kanunda Azerbaycan Yüksek Sovyet’inin kiril alfabesine geçme konusundaki 11 Temmuz 1939’da aldığı kararın feshedilmesi öngörülmüştür. Buna karşı yeniden Latin alfabesi tesis edilmiştir.³⁵⁴

1993 yılında bir çok aydın ve önemli muhalefet partilerinden biri olan Sosyal Demokrat Parti lideri Türkçülüğün alfabe değişikliğine yansıtıldığını öne sürerek bunu eleştiriyordu. Bu eleştiriyi savunanlar Latin alfabesine geçişin etnik çeşitlilik nedeniyle halkı rencide edeceği endişesi taşıyorlardı. Bu endişe genel olarak eğitime ve özel olarak tarihin yeniden yazılması sorununa yansıtılıyordu.³⁵⁵

Azerbaycan’da dilin hangi ad ile adlandırılması konusu da en çok üzerinde durulan tartışma konusu idi. Bu konudaki görüşler ise “Azerbaycan Dili”, ”Türk Dili” ve “Azerbaycan(Türk) Dili” görüşleri en çok üzerinde durulan alternatifler idi.

Azerbaycan’da resmi dilin “Azerbaycan Dili”olarak yazılması gerektiğini savunan aydınlar Azerbaycan’ın dış dünyada bu adla tanındığını, tarihi araştırmaların anlamsız olduğunu öne sürüyorlardı. Ayrıca “Azerbaycan Dili” deyimini terk etme dahilinde tefrikalara yol açacağı, dış siyasette de zarar vereceği savunulmaktaydı. Aynı zamanda 50 yıla yakın bir sürede toplumda dilin böyle algılanmış olması göz önünde bulunduruluyordu.

Dil Anayasada “Türk Dili”olarak adlandırılmalıdır görüşünü savunanlar öncelikle bir önceki iktidarın oluşturduğu muhalefet kesimleri idi. Bu görüşü savunanların hareket noktası Azerbaycan halkının Türk milletinden olduğu ve Azerbaycan’ın dilinin de tarihin yakın dönemlerine kadar “Türk Dili” olarak kabul edilmiş olması idi.³⁵⁶ Bu açıdan Azerbaycan’ın son 100 yıllık tarihine baktığımız

³⁵⁴ Yasin Aslan, a.g.e., s.38

³⁵⁵ Büşra Ersanlı Behar, “Azerbaycan’da Siyasal Bağımsızlık(1918-20/1991-) ve Türkçülük”, a.g.y. s.181

³⁵⁶ “Dil Konusunda Azerbaycanlı Aydınlar Ne Dedi?”, Azerbaycan Türk Kültür Dergisi, Ocak-Şubat 1996, s.26-27

zaman 20.yy ilk yıllarında Azerbaycan'ın dili "Türk Dili", 1918 Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti döneminde "Türk Dili", 1930'lu yıllara kadar "Türk Dili", 1936'dan Stalin Anayasası ile "Azerbaycan Dili", 1992 Ebülfez Elçibey iktidarı döneminde tekrar "Türk Dili" olarak kabul görmüştür.³⁵⁷

1994'den itibaren konu tekrar gündeme gelmiştir. Bunun nedeni ise hazırlanmakta olan Anayasada Azerbaycan resmi dilinin adının nasıl yazılacağı idi.

Bu sefer de aydınların bir kısmı "Azerbaycan (Türk) Dili" fikrini ortaya koyarak, daha uç durumlarda bulunan kesimleri de yakınlaştırarak konuya ortak bir çözüm önermişlerdir. Bu öneri ile hem dilin Türk Dili olduğu vurgulanıyordu hem de halkın günlük yaşamına ve psikolojisine girmiş olan Azerbaycan Dili sözü de devam edecektir.

Bu tartışmalar zaman zaman Mecliste de yaşanmış ve neticede "Azerbaycan Dili" resmi dilin adı olarak kabul edilmiştir. 1995 yılının Kasım ayında halk oylaması ile kabul edilen Anayasada da resmi dil olarak "Azerbaycan Dili" sözü yer almıştır.³⁵⁸

Sovyetlerin Türklere uyguladıkları kültür emperyalizminin temelinde dil ve dinden uzaklaştırmak konusu yer almaktadır. Bu politikanın eseri olarak alt dil grubu adı altında 40'a yakın dil oluşturularak Türkler birbirine düşman haline getirilmiştir. Çünkü emperyalizm çok iyi bilmektedir ki, bir toplumun dil ve alfabesi bozulunca gelenekler, kültür ve sanat hareketleri durmakta ve toplum başkalarına bağımlı hale gelmektedir.³⁵⁹ Bir milletin fertleri devamlı surette değiştirilen ve dilin yapısına uymayan kelimelerle konuşmak zorunda bırakılırsa, dil insanları birleştirme gücünü kaybeder. Halbuki, dilin en büyük görevi kültürün nesilden nesile aktarılmasını ve zenginleşmesini sağlamaktır. Böylece dil, fertlere biz şuurunu aşılır ve onları bir grup halinde bir araya toplar. Bundan ötürü, dilin bozulması biz şuurunun ortadan kalmasına ve milli birliğin zayıflamasına yol açar.³⁶⁰ Azerbaycan'da dil ve alfabe yapısının son 100 yıllık sürede defalarca değiştirildiği göz önüne alınırsa, Azerbaycan dilinin, kültürünün ve sanatının ne kadar yaralar aldığı anlaşılabilir.

³⁵⁷ Zelimhan Yagub, "Aynı Kökten, Aynı Kaynaktan, Aynı Mayadan Gelen Dilimiz Var", *Azerbaycan Türk Kültür Dergisi*, Ocak-Şubat 1996, s.24

³⁵⁸ *Azerbaycan Anayasası*, md.21, Bakü 1996

³⁵⁹ Metin İşçi, "Türk Cumhuriyetlerinde Sosyo-Kültürel Yapılanma ve Türk Birliği Meselesi" *Genç Ufuklar Dergisi*, Sayı:3, 1998, s.4

³⁶⁰ Metin İşçi, *Kültür Sömürgeciliği ve Eğitim*, Turan Yayıncılık, İstanbul 1995, s.175

Azerbaycan'da konuşulan dil çerçevesinde bugün 4 ana lehçe grubu dikkat çekmektedir; Guba, Bakü, Şamahı, Lenkeran lehçelerinin de dahil olduğu Doğu grubu; Gazah, Gence, Karabağ bölgeleri ve Ayrum lehçelerinin dahil olduğu Batı Grubu; Nahçıvan ve Erevan lehçelerinin de içinde yer aldığı Güney Grubu ve Nuha lehçesini ihtiva eden Kuzey grubu. Bakü ve Şamahı lehçeleri modern edebiyat dilinin temelini oluşturuyor. Bugün kullanılan dilde Arapça, Farsça ve Rusça'nın tesiri büyüktür.³⁶¹

f. Azerbaycan, Türkiye ve Türk Dünyası

Azerbaycan'ın Türk dünyası için önemi bütün herkesçe bilinmektedir. Bu bölgedeki güçlü bir Azerbaycan Karadeniz'in Kuzeyindeki bütün Türk toplulukları için örnek olacaktır. Ayrıca Azerbaycan'ın durumu Rusya Federasyonundaki Cumhuriyetleri de yakından ilgilendirmektedir. Bunun için Azerbaycan'ın güvenli bir ortamda olması önemlidir. Bugün ise Azerbaycan'ın bağımsız olmasına rağmen güvenli bir ortamda olduğu söylenemez.

Eliçibey yönetiminin Türkiye ile bir güvenlik anlaşması imzalamak istemiş olması da bu bölgede kendini güvenlikte son derece yoksun hissetmesinde idi. Ancak Elçibey yönetiminin bu yöndeki girişimlerine Ankara daima mesafeli bir tavır almış, bu ülkenin güvenlik arayışına tek başına yanıt vermekten kaçınmıştır. Türkiye bu mesafeli davranışını Azeri-Ermeni çatışması karşısında da kullanmış, Türkiye bu sorunun çözümünde de uluslar arası örgütler bünyesinde çok taraflı girişimler içinde yer almıştır. Azerbaycan Türkiye'nin Ermenistan ile ilişkilerinden büyük rahatsızlık duymuştur. Azerbaycan yönetimi ve kamuoyu, Türkiye'nin, Azerileri katleden, Ermenilere doğrudan destek veren, Azerbaycan ile bir savaş sürdüren Ermenistan'la nasıl olup da bir elektrik enerjisi anlaşması imzalaya bildiğini anlayamamaktadır.³⁶² Türkiye tarafı bu yanlış tutumu zamanla düzeltmiştir.

Azerbaycan ve Türkiye halkları arasında karşılıklı kültürel ilişkiler pek eski zamanlardan gelen ve kadim tarihi köklere sahip bulunmaktadır. Azerbaycan'la

³⁶¹ Shirin Akiner, *Sovyet Müslümanları, İnsan Yayınları, İstanbul 1995, s.105.*

³⁶² Şule Kut, a.g.m., a.g.y., s.250

Türkiye arasında uluslar arası politik, ekonomik, güzel sanat ve kültürel savaşlar seyrinde rastlanan milli dil engeli ve buna bağlı problemler mevcut değildir.³⁶³

Türkçe konuşan halkların çeşitli merasim ve adetlerinde yalnız bu halklara özgü bazı ortak özellikler görülmektedir. Bayram ve düğün törenlerinin yapılmasında, cenaze törenlerinde bir çok benzerlikler ta eski zamanlardan korunmuş ve günümüzde gelmiştir. Örneğin bugün Azerbaycan köylerinin büyük kısmında düğün törenlerinde Türkçe konuşan çeşitli halkların adetlerine rastlanıyor. Diğer taraftan bugün Türkiye’de çok sayıda Azerbaycanlı yaşıyor. Onlar Türkiye’de mevcut çeşitli yayın organları ve kültür merkezlerinin aracılığı ile Azerbaycan’ın tarihi ve kültürünü, folklorunu, halk şiiri ile çağdaş şiirini, müziksel yapıtlarını ve diğer başarılarını tanıtmaya çalışıyorlar.³⁶⁴

Türkiye Cumhuriyeti ile diplomatik politik ilişkilerde uluslar arası hukuk normlarından kaynaklanan uygun prensipler esas alınıyor. Tüm bunların yanı sıra Türk devletleri olarak Azerbaycan ile Türkiye arasındaki diplomatik-politik ilişkilerin kurulması ve geliştirilmesinin özellikleri vardır. Tarihi, kültürel, milli ve dini birliğin bütünleşmesinden meydana gelen özellikler, Azerbaycan devletinin dış politikasında Türkiye’nin yerini ve önemini belirliyor. Her şeyden önce Azerbaycan’ı Türkiye ile coğrafi-siyasi yakınlık birleştiriyor. Bu yalnızca ikili diplomatik-politik, ekonomik, bilimsel-teknik, kültürel, insani yardım ve diğer ilişkiler açısından önemli olmayıp aynı zamanda ciddi stratejik ve politik öneme sahiptir.³⁶⁵

Türkiye Cumhuriyeti diğer Türk Cumhuriyetleriyle birlikte Azerbaycan’ın bağımsızlığının korunmasında ve diğer alanlarda işbirliği yapıyor. Altı bağımsız Türk devletinin Türkiye, Azerbaycan, Türkmenistan, Özbekistan, Kazakistan, Kırgızistan’ın dünya politikasının eşit haklı üyeleri olması uluslar arası konularda önemli faktör olarak nitelendirilebilir. Türk devletleri yalnızca uluslar arası ve bölgesel teşkilatlarda değil, aynı zamanda kendilerinin 1992 yılında kurdukları Türk

³⁶³ Şakirzade Şöle Nergiz, “Azerbaycan ve Türk Halkının Müzik Kültürünün Ortak Kaynakları”, XI. Tarih Kongresinden Ayrıbasım, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1994, s.1301-1302.

³⁶⁴ Şakirzade Şöle Nergiz, a.g.e., s.1304; 1317.

³⁶⁵ Mahir Abdullayev, “Azerbaycan ile Türkiye Arasındaki Diplomatik-Politik İlişkilerin Özellikleri”, Azerbaycan Türk Kültür Dergisi, Ocak-Şubat 2000, s.10

Dili Konuşan Devletlerin Devlet Başkanlarının Zirve Toplantıları'nda ve TÜRKSOY' da işbirliği yapıyorlar.³⁶⁶

15 Ağustos 1991'de Özbekistan'ın başkenti Taşkent'de bir araya gelen Özbek, Tacik, Türkmen, Kırgız ve Kazakistan temsilcileri aralarında işbirliğini sağlamak konusunda anlaşarak "Orta Asya Pazarı'nın temelini atmışlardır. Bu anlaşmaya sonradan Azerbaycan da katılmıştır. Böylece Türk Cumhuriyetleri bir yandan kendi kaynaklarını koruyacaklardır, diğer yandan da başkalarına ihtiyaç duymadan da kalkınmayı gerçekleştireceklerdir.³⁶⁷

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bağımsızlığını resmen tanıyan ilk devlet Türkiye'dir. Bağımsızlığın ilk yıllarında Ermenistan ordusunun, Rus silahlı kuvvetlerinin iştiraki ile Azerbaycan'ın topraklarını işgal ettiği zaman Ermenistan'ı işgalci olarak tanımlayan ilk ülke de Türkiye Cumhuriyetidir. Aynı dönemde Azerbaycan'da ihtiyaç duyulan tarım ürünlerinin temin edilmesinde de Türkiye'den önemli yardım sağlandı. Türkiye ile Azerbaycan arasında ilişkilerin gelişmesinde eğitim-öğretim alanındaki işbirliği de önemli yer tutmaktadır. Yüzlerce Azerbaycan vatandaşı genç Türkiye'de eğitim görmekte, aynı zamanda yüzlerce Azerbaycan vatandaşı bilim adamları Türkiye'de çeşitli üniversitelerde ve kurumlarda bilimsel çalışmalara katkıda bulunmaktadır. Aynı şekilde Türkiye'den giden öğrenciler de Azerbaycan'ın çeşitli üniversitelerinde eğitim görmektedirler.

Azerbaycan'ın bağımsızlığını kazanmasından sonra iki ülke arasında siyasi, ekonomik, sosyal, kültürel ve diğer alanlarda önemli ilişkilerin kurulmasına rağmen, Türkiye Cumhuriyeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti arasındaki ilişkiler yine de istenilen düzeyde değildir. Söz konusu alanların her birinde daha kapsamlı işbirliğinin gerçekleşmesini sağlayacak potansiyel mevcuttur.³⁶⁸

SB'nin dağılması ile yeniden yapılanma sürecine giren Türk Cumhuriyetleri Türkiye ile olan tarihi ve kültürel ilişkilerini geliştirmek ve yeniden yapılanmalarında Türkiye'yi model almak istedikleri bağımsızlıklarının hemen sonrasında yapılan ekonomik kültürel ve sosyal kapsamlı anlaşmalarda ifade etmişlerdir.³⁶⁹ Bu

³⁶⁶ Mahir Abdullayev, a.g.m., a.g.y., s.11-12

³⁶⁷ Metin İşçi, "Türk Cumhuriyetlerinde Sosyo-Kültürel Yapılanma ve Türk Birliği Meselesi", *Genç Ufuklar Dergisi*, Sayı:3, s.7

³⁶⁸ Ali Mesimov, "Türkiye Azerbaycan İlişkileri", *Azerbaycan Türk Kültür Dergisi*, Temmuz-Ağustos 2000, s.74

³⁶⁹ B. Zakir Avşar-Feruh Solak, *Türkiye ve Türk Cumhuriyetleri*, Vadi Yayınları, 2.Basım, Ankara 1994, s.203.

bakımdan dil, din, kültür ve tarih birliği ile beraber coğrafi yakınlık nedeni ile de bugün Azerbaycan Türkiye ile en yakın ve yoğun ilişkileri bulunan bir ülkedir. Azerbaycan için Türkiye'nin örnek alınması sonucu oluşturulacak yapı aynı zamanda Azerbaycan'ın Orta Asya Türk Cumhuriyetlerine bir model oluşturması sonucunu doğurabilir. Bu açıdan bakıldığında Türkiye'nin Azerbaycan ile olan ilişkileri bir anlamda diğer Türk Cumhuriyetleri ile kurulacak ilişkilere temel teşkil edebilir.

Türk Cumhuriyetleri'nin dış dünyaya açılmalarında, çağdaş uygarlığı ve teknolojiyi yakalama savaşında dış dünyada yaşayan Azeriler çok önemli görevler yüklenebilecek bilgi birikimi ve deneyime ulaşmışlardı. Türk halklarının çıkarları içeride ve dışarıda yaşayan mensuplarının güç birliği ve diyalogu yönündedir.³⁷⁰ Teknolojiyi yakalamak ve dış dünyaya entegrasyon gerçekleştirebilmek için gerek Azerbaycan, gerekse de Orta Asya Türk Cumhuriyetleri için Türkiye önemli bir kapıdır. Dünyaya açılan bu kapıda Orta Asya Cumhuriyetleri için Azerbaycan, özellikle de ekonomik alanda bir köprüdür. Bu konuda hem Türkiye'nin hem de Azerbaycan'ın önemi en açık şekilde, Orta Asya'da ve genelde "Hazar Havzası"nda bulunan petrol ve doğal gaz potansiyelinin Batıya nakli konusunda ortaya çıkmaktadır.

21.yy'ın Türk Dünyası'nın yüz yılı olabilmesi için Türkiye ile Türk Cumhuriyetleri arasında bir sosyo-ekonomik ve kültürel bütünleşmenin olması lazım. Bu bütünleşmenin olması için arada Azerbaycan'ın olması şarttır. Eğer Azerbaycan olmazsa, eğer Azerbaycan güçlü değilse, eğer Azerbaycan'ın beşte biri işgal altında ise bu bütünleşmenin gerçekleşmesi mümkün değildir.³⁷¹ Azerbaycan Türk dünyasının kilididir. Yani Azerbaycan olmadan Türkiye Cumhuriyeti'nin Türk Dünyası ile bütünleşmesi kesinlikle mümkün değildir.³⁷²

Gerek Türkiye, gerekse de diğer Türk Cumhuriyetlerinin de Azerbaycan için önemi büyüktür. Bugün Azerbaycan'ın en önemli sorunlarından olan Ermenistan işgali ve Rus siyasi baskıları karşısında Türkiye ve Türk Dünyası'nın desteğine ihtiyacı vardır. Bu nedenle de Azerbaycan Türkiye ve Türk Dünyası ile olan bağlarını her geçen gün artırmakta, kuvvetlendirmektedir.

³⁷⁰ B. Zakir Avşar-Ferruh Solak, a.g.e., s.217

³⁷¹ Ahat Andican, "Güçlü Bir Azerbaycan Türk Cumhuriyetleri ve Kafkasya İçin Şarttır", Azerbaycan Türk Kültür Dergisi, Mayıs-Haziran 1997, s.14

³⁷² Bülent Akarcalı, "Kafkasya'nın Kilidi, Türk Dünyasının Anahtarı; Azerbaycan", a.g.y., s.31

SONUÇ

Tarihte birçok devlet kurmuş Azerbaycan halkı, 1. Dünya Savaşı sonrasında yaranmış ortamdan da faydalanarak 28 Mayıs 1918'de Azerbaycan Demokratik Cumhuriyeti'ni ilan ederek istiklaline kavuşmuştu. 23 ay gibi kısa bir süre varlığını sürdürebilen bu cumhuriyet Şark'ta ve aynı zamanda Türk-İslam aleminde kurulan ilk demokratik cumhuriyet idi. 1920 yılının Nisan ayında Azerbaycan Kızıl Ordu tarafından işgal edilerek SB'ye katıldı ve yaklaşık 70 yıl kadar Sovyet Rusya'nın işgalinde yaşadı.

1988'in sonlarında başlattığı bağımsızlık hareketi sonrasında 1991 yılının Ekim ayında SB'den ayrılarak Azerbaycan, istiklalini ilan etti. Bağımsızlığın ilanından sonra zengin doğal kaynaklara sahip Azerbaycan dünyanın önde gelen devletlerinin, özellikle petrol ithal eden ülkelerin ilgi odağına çevrildi. Azerbaycan petroleri ve doğal gaz yatakları büyük ölçüde ülke ekonomisinin bağımsızlığının teminatı sayılmaktadır. Azerbaycan'ın petrol ve doğal gaz konusundaki çıkarları büyük ölçüde Rusya ile çatışsa da bu alanda Azerbaycan, dünya devletleri ile işbirliğine yönelik kararlı politikasını yürütmeyi sürdürmekte ve petrol anlaşmalarını gerçekleştirmektedir.

Azerbaycan Rusya'ya karşı bağımsızlık talebini öne sürmeye başladığı günden beri Karabağ'da başlayan Ermenilerin işgalci tutumları, bağımsızlığın kazanılmasından sonra daha da artmış ve Azerbaycan'ın topraklarının %20'si Ermeniler tarafından işgal edilmiştir. Bu konu Azerbaycan dış politikasının en önemli sorunudur. 10 yıla yakın bir süredir ki, bu konunun çözümüne yönelik Azerbaycan'ın girişimleri Ermenilerin işgalci tutumlarından dolayı başarısız olmuştur. Bugün, bu problem iki ülke arasındaki anlaşmazlık olmaktan çıkarak bölgesel bir problem durumuna gelmiştir. Bunun için de çözüm uluslar arası kuruluşların girişimleriyle sağlanabilecektir. Bunun için dünya üzerinde barışın teminatı misyonunu üstlenmiş tüm kuruluşların konunun adil çözüme kavuşturulması için yaptırımlara başvurmaları gerekmektedir.

Dağlık Karabağ sorunu dış politikada olduğu kadar, Azerbaycan'ın dahili siyasal yaşamını da etkileyen önemli bir faktördür. Öncelikle belirtmek gerekiyor ki, Karabağ olaylarının ortaya ilk çıkış dönemleri ve bunu takip eden gelişmeler

Azerbaycan bağımsızlık hareketinin itici gücü olmuştur. Yani ilk önce Karabağ'da Ermeni saldırganlığına karşı merkezi yönetimden önlem olmasını talep eden halk, Rusya'nın taraflı tutumunu görünce Rusya'ya bağımlı kalmanın gereksizliğine inanmış ve istiklal mücadelesi böyle başlamıştır. Bununla beraber Karabağ'da ve diğer bölgelerde Ermenilere karşı yürütülen savunma savaşı kritik hale geldiği dönemlerde ülkede siyasi iktidarlar değişmek zorunda kalmıştır. Yaşanan bu iktidar mücadeleleri ve ortaya çıkan gayri demokratik sonuçlar Azerbaycan'ın toprak bütünlüğüne ve siyasal hayatına çok büyük olumsuz etkiler yapmıştır.

Bağımsız Azerbaycan istiklalline kavuştuktan hemen sonra bu tür sorunlarla ve baskılarla karşı karşıya kalmış ve bu sorunları çeşitli güç odaklarının arasında denge kurarak atlatmaya çalışmıştır. Buradaki ilk amaç ise bağımsız varlığını sürdürebilmektir ve bu konuda büyük ölçüde bu güne kadar başarılı olunmuştur.

Azerbaycan'ın bağımsızlığına kavuşmasının ardından ülkedeki siyasal yaşamda göze çarpan en önemli özelliklerden birisi de çok partili siyasal hayata geçilmesiydi. 1992'de çıkarılan ve 1996'da tekrar düzenlenen siyasi partiler kanunu bu alanda müsait zemin oluşturma amacı taşımaktadır.

Bağımsızlığa kavuşmanın ardından yaşanan önemli bir olayda 1995'te ülke anayasasının kabul edilmesidir. Anayasa halk oylaması sonucu kabul edilmiş ve halkın %90'dan fazlasının onayını almıştır. Azerbaycan anayasası genel anlamda demokratik ve insan haklarına saygılı bir anayasa olarak değerlendirilebilir.

Azerbaycan'ın siyasal hayatında yaşanan darbeler ve başarısız olan darbe girişimleri de dikkat çeken hususlardır. Bu darbelerin içerideki iktidar mücadelesinin yansıması gibi değerlendirilmesi mümkündür. Fakat dış güçlerin de bu tür girişimlerde etkin olduğu bilinmektedir. Bu durumlar ise Azerbaycan'ın siyasal hayatının demokratikleşmesi yolunda önemli engellerdir.

Azerbaycan'da bağımsızlık hareketinin başlamasından ve istiklalin ilanından sonra kültürel alanda milli bilinç ve milliyetçilik fikirleri öne çıkmıştır. Bu da hızlı bir öze dönüşün yaşanmasını beraberinde getirmiştir. Bu öze dönüş ilk önce Azerbaycan'ın tarihi değerlerinde kendini göstermiş ve Azerbaycan'ın gerçek tarihi ortaya konulmuştur. Daha sonra bu öze dönüş sanata, edebiyata ve diğer alanlara yansımıştır.

Bağımsızlıktan sonra Azerbaycan'da vatan, millet, din, dil konuları derin manalar içeren kavramlar gibi kültürel hayatın her alanında önemli yer almıştır.

Azerbaycan'da dil konusu özellikle üzerinde durulan konulardandır. Latin alfabesine geçiş, Azerbaycan'ın 10 yıllık bağımsız hayatında, kültürel açıdan en önemli olaylardandır.

Bağımsız Azerbaycan, ortaya çıkan bir çok olumsuz koşullara rağmen gerek siyasal alanda, gerekse de kültürel alanda önemli gelişmeler kaydetmiştir. Siyasi ve kültürel yapılanma bakımından Azerbaycan'ın daha iyi duruma gelmesi büyük oranda Ermenistan'la devam eden anlaşmazlığın adaletli çözümüne bağlıdır. Bu konuda ise yapılan bütün girişimlere rağmen, bugüne kadar istenen sonuç alınamamıştır.

BİBLİYOGRAFYA

1. ABDULLAYEV, Mahir, “Azerbaycan İle Türkiye Arasında Diplomatik-Politik İlişkilerin Özellikleri”, **Azerbaycan Türk Kültür Dergisi (TKD)**, Ankara, Ocak-Şubat 2000.
2. AKARCALI, Bülent, “Kafkasya’nın Kilidi Türk Dünyasının Anahtarı:Azerbaycan”, **Azerbaycan TKD**, Ankara, Mayıs-Haziran 1997.
3. AKİNER, Şirin, **Sovyet Müslümanları**, İnsan Yay., İstanbul 1995.
4. AKYOL, Taha, **Azerbaycan Sovyetler ve Ötesi**, Burak Yay, İstanbul 1990.
5. ALKIN, Selçuk, “Azerbaycan Cumhuriyetinde Seçimler”, **Azerbaycan TKD**, Ank.,Temmuz-Ağustos 1998.
6. ALTSTADT, Audrey.L, , “Milli Bilinç Meselesi”, **Azerbaycan Türk Kültür Dergisi**, Ankara, Temmuz-Ağustos 2000.
7. ANDİCAN, Ahad, “Güçlü Bir Azerbaycan Türk Cumhuriyetleri ve Kafkasya İçin Şarttır”, **Azerbaycan TKD**, Ankara, Mayıs-Haziran 1997.
8. ASLAN, Abbas, “Kaybedilen Azerbaycan Toprakları”, **Azerbaycan Türk Kültür Dergisi (TKD)**, Ankara, Mart-Nisan1997,
9. ASLAN, Yasin, **Azerbaycan Tam Bağımsızlık Yolunda**, Ankara 1992.
10. **Atatürk’ün Söylev ve Demeçleri**, AKDTKAAM, Cilt 2, Ankara 1989.
11. Avrasya Dosyası, sayı:124,TİKA Yay.,Ank., Ekim 1999.
12. Avrasya Dosyası, sayı:124,TİKA Yay.,Ekim 1999.
13. Avrasya Dosyası, TİKA Yay. Temmuz, Ankara 1998.
14. AVŞAR, B.Zakir; SOLAK, Ferruh, **Türkiye ve Türk Cumhuriyetleri**, Vadi Yay., Ankara 1994.
15. Azadlık Gazetesi,7 Ocak 1992, Bakü.
16. Azerbaycan Bilik Dünyası, “Yeni Vatikan;Azerbaycan’ın Petrol Politikası Londra’yı Yönetecek mi?”, **Azerbaycan TKD**, Ocak-Şubat 2000,Ankara.
17. **Azerbaycan Cumhuriyeti Anayasası**, Bakü 1996.

18. **Azerbaycan DİN' in Beyanatu, Halk Gazetesi,24 Temmuz 1993, Bakü.**
19. **Azerbaycan Gazetesi, 13 Şubat 1996, Bakü, s.1**
20. **Azerbaycan Gazetesi, 22 Eylül 1994, Bakü, s.2**
21. **Azerbaycan Milli Meclisine Seçimler Kanunu,Azerbaycan Gazetesi (Resmi Gazete), 7 Temmuz 2000, Bakü.**
22. **Azerbaycan Siyasi Partiyalar Kanunu, Bakü 1996.**
23. **Azerbaycan'da Petrol Anlaşmaları, Avrasya Dosyası,TİKA Yay.,Temmuz 1998/1**
24. **"Azerbaycan'da Sanat Hayatı", Türk Edebiyatı Dergisi, İstanbul, Mayıs 1988.**
25. **BAŞGÖZ, İlhan, Türkiye'nin Eğitim Çıkmazı ve Atatürk, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1999.**
26. **BAYKARA, Hüseyin, Azerbaycan İstiklal Mücadelesi Tarihi, Gençlik Basımevi, İstanbul 1975.**
27. **Bişkekский Protokol, Bakinskiy Raboçiy Gazetesi,17 Mayıs 1994,Bakü.**
28. **DİKKAYA, Mehmet, "Türk Cumhuriyetlerinin Enerji Kaynakları: Yeni Büyük Oyunun Temel Dinamikleri", Akademik Araştırmalar Dergisi, sayı:3, İstanbul 2000.**
29. **"Dil Konusunda Azerbaycanlı Aydınlar Ne Dedi?", Azerbaycan TKD, Ankara, Ocak-Şubat 1996.**
30. **ELÇİBEY, Ebülfez, Deyirdim ki, Bu Kuruluş Dağılacak, Bakü 1998.**
31. **ELEKBERLİ, Aziz, Kadim Türk-Oğuz Yurdu "Ermenistan", Sabah Neşriyatı, Bakü 1994.**
32. **ERCİLASUN, Ahmet B, Türk Dünyası Üzerine İncelemeler, İlaveli 2. Baskı, Akçağ Yay. Ankara 1997.**
33. **ERKAL, Mustafa E, Sosyoloji (Toplumbilim), Der Yay, İstanbul 1998.**

34. ERSANLI, Behar Büşra, “Azerbaycan’da Siyasal Bağımsızlık (1918-20/1991) ve Türkçülük”, **Tarih boyunca Balkanlardan Kafkaslara Türk Dünyası Semineri**, Edebiyat Fakültesi Basımevi, İstanbul 1996.
35. ERSANLI, Büşra Behar; ÖZDOĞAN, Günay Göksu,; KUT, Şüle; İNCİOĞLU, Nihal vd, **Bağımsızlığın İlk Yılları, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan, Türk Cumhuriyetleri Dizisi:2**, Kültür Bakanlığı Yay., Ankara 1994.
36. FEDAKAR, Cengiz,” Azerbaycan’ın İkinci Bağımsızlık Mücadelesi”, **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, TDAV Yay., Temmuz 1997.
37. GAZENFEROĞLU, Fazıl, “Siyasi Tarihimizde 1990 Yılıının Ocak Olaylarının Yeri”, **Azerbaycan TKD**, Ank., Ocak-Şubat 1997.
38. **Gençlik Dergisi**, Nisan 1991, Bakü.
39. GOULİEV, Resul, **Petrol ve Politika**, İstanbul 1997.
40. GÖMEÇ, Saadettin, **Türk Cumhuriyetleri ve Toplulukları Tarihi**, Akçağ Yay., Ankara 1999.
41. GULUZADE, Vefa, “Petrol ve Azerbaycan’ın Harici Siyaseti”, **Halk Gazetesi**, 28 Ekim 1996, Bakü.
42. HACIYEV, Hacı, **İstiklalin Azablı Yolu**, Bakü 1991.
43. HACIYEVA, Maarife, **20.Asır Azerbaycan Edebiyatı**, 19 Mayıs Üniversitesi Yay., Samsun 1994.
44. **Halk Gazetesi**, 18 Ocak 1992,Bakü.
45. **Halk Gazetesi**, 21 Ocak 1992, Bakü
46. HASANOV, Ali, **Azerbaycan’ın Harici Siyaseti: Avrupa Devletleri ve ABD**, Bakü 1998.
47. Hassas Gruplar, **BM Raporları**, Bakü 1999.
48. HESENOV, Cemil, **Ak Lekelerin Kara Gölgesi**, Gençlik Neşriyatı, Bakü 1991.
49. İBİŞOV, Fezail Teymuroğlu, “Azerbaycan’da Bolşevik İhtilaline Karşı Halk İsyanları”, **Azerbaycan TKD**, Eylül-Ekim 1997, Ankara.
50. İBRAHİMLİ, Haleddin, “Rusya’nın Kafkaslara Yönelik Yeni Politikası”, **Azerbaycan Türk Kültür Dergisi (TKD)**, Ocak-Şubat 2001, Ankara.

51. İSMAYIL, Musa, "Kuzey Azerbaycan'da Milli-Demokratik ve Müstegillik Uğrunda Mübarize", **Anayurttan - Atayurda Türk Dünyası Dergisi**,sayı:15, Kültür Bakanlığı Yay.,Ank.1998.
52. İSMAYILOV, Eldar., HESENOV Cemil; KAFAROV, Tahir, **Azerbaycan Tarihi**, Öğretmen Neşriyatı, Bakü 1995.
53. İSMAYILOV, Rafik, "Azerbaycan'ın İstiklali Bugün", **Azerbaycan TKD**,Ank.,Mayıs-Haziran 1997.
54. İŞÇİ, Metin, **Kültür Sömürgeciliği ve Eğitim**, Turan Yay., İstanbul 1995.
55. İŞÇİ, Metin, "Türk Cumhuriyetlerinde Sosyo-Kültürel Yapılanma ve Türk Birliği Meselesi", **Genç Ufuklar Dergisi**, Sayı:3, İstanbul 1998.
56. KAPLAN, Mehmet, **Nesillerin Ruhu**, Dergah Yay., İstanbul 1999.
57. Karabağ'da Son Durum,**Zaman Gazetesi**,12 Mart 2001.
58. KARADAĞ, Raif, **Petrol Fırtınası**, Divan Yayınları, İstanbul 1991.
59. KARAYEV, Yaşar, **Belli Başlı Dönemleri ve Zirve Şahsiyetleriyle Azerbaycan Edebiyatı**, Yayına Hazırlayan Yavuz AKPINAR, Ötüken Yay., İstanbul 1999.
60. KASIMOV, Meherrem, **Azerbaycan'ın Harici Siyaseti (Konsepsiya Meseleleri)**, Bakü 1997.
61. KENGERLİ, Mehmet, "Kültür Varlıklarımız Ermeniler Tarafından Yok Ediliyor", **Azerbaycan TKD**, Ankara, Mart-Nisan 1997.
62. KERİMOV, Musa, **Azerbaycan Beynelhalk Münasibetler Sisteminde**, Gençlik Neşriyatı, Bakü 1996.
63. KEYKURUN, Naki, **Azerbaycan İstiklal Mücadelesinden Hatıralar (1905-1920)**, İlke Yay., Ankara 1988.
64. KIRHAN, Tuncer, "20 Ocak 1990 Olaylarına Tarihi Süreç İçinde Bakış", **Azerbaycan TKD**, Ankara, Ocak-Şubat 1999,
65. KURBANOV, Erjan, "Azerbaycan'ın Güvenlik Kaygıları", **Avrasya Etütleri Cilt:3, Sayı:4, TİKA Yay**, 1996/1997.
66. MAHMUTLU, Yagub, **Azerbaycan Diplomasisi**, Bakü 1996
67. MEHMETZADE, Mirza Bala, **Milli Azerbaycan Hareketi**, Azerbaycan Kültür Derneği Yay., Ankara 1991.

68. MEHMETZADE, Mirza Bala, "Sovyet İşgali Altında Azerbaycan", **Gençlik Dergisi**, Eylül 1991, Bakü.
69. MESİMOV, Ali, "Türkiye Azerbaycan İlişkileri", **Azerbaycan TKD**, Ankara, Temmuz-Ağustos 2000.
70. Nota MİD Azerbaydjana, **Bakinskiy Raboçiy Gazetesi**, 19 Mayıs 1992, Bakü.
71. NUGMAN, Gülnar, "Hazar Denizinin Hukuki Statüsü", **Avrasya Etütleri**, TİKA Yay., Ank., İlkbahar 1998.
72. ORTAYLI, İlber, "Türk Harf Devriminin Dış Ülkelerdeki Etkileri Üzerine", **Harf devriminin 50.Yılı Sempozyumu**, TTK Basımevi, Ankara 1991.
73. ÖZEY, Ramazan, **Dünya Platformunda Türk Dünyası**, Aktif Yay., İstanbul 1999.
74. PAMİR, A. Nejdet, **Bakü-Ceyhan Boru Hattı, Orta Asya ve Kafkasya'da Bilinmeyen Oyun**, ASAM Yay., Ankara 1999.
75. RECEBOV, Ziya, "Karabağ Sorunu", **Azerbaycan TKD**, Ocak-Şubat 2001, Ankara.
76. RESULZADE, Mehmet Eimn, "Çağdaş Azerbaycan Tarihi:5", **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, TDAV Yay., Ank., Mayıs 1991.
77. RESULZADE, Mehmet Emin, **Azerbaycan Cumhuriyeti**, Azerbaycan Kültür Derneği Yay., Ankara 1991.
78. RESULZADE, Mehmet Emin, **Kafkasya Türkleri Tarihi**, TDAV Yay., İstanbul 1993.
79. Rusya ve ABD Başkanlarının Karabağa Dair Beyanatlari, **Halk Gazetesi**, 5 Ocak 1993, Bakü.
80. RÜSTEMHANLI, Sabir, "Karabağ", **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, TDAV Yay., Temmuz 2000.
81. RÜSTEMHANLI, Sabir, **Ömür Kitabı**, Gençlik Yayınları, Bakü 1989
82. SAMEDZADE, Ziyad, **Dağlık Karabağ: Bilinmeyen Gerçekler**, Vatan Neşriyatı, Bakü 1995.
83. SARAY, Mehmet, **Azerbaycan Türkleri Tarihi**, TDAV Yay. İstanbul 1993

84. SARIAHMETOĞLU, Nesrin, “Azerbaycan-Ermenistan İlişkileri”, **Türk Dünyası Tarih ve Kültür Dergisi**, TDAY Yay, Şubat 2000.
85. SEYİTZADE, Dilara Bağırkızı, “Azerbaycan Burjuvazisi ve İdeoloji Savunucuları 19. ve 20.yy’ların Eşiğinde”, **11.Türk Tarih Kongresinden Ayrı Basım**, TTK Basımevi, Ankara 1994.
86. SÖNMEZ, Banu İşlet- ERSANLI Büşra, “Azerbaycan’da 20.yy’ın Başında ve 1990’lı Yıllarda Siyasi Gelişmeler”, **Akademik Araştırmalar Dergisi**, sayı:6, İst.,Ağustos-Ekim 2000.
87. SÜLEYMANOVA, Sevad, “Türkçülük İdeologu Ali Bey Hüsyinzade”, **Azerbaycan TKD**, Ankara, Temmuz-Ağustos 1999.
88. SÜMER, Faruk, **Oğuzlar**, Ankara Üniversitesi DTCF Yayınları, Ankara 1972.
89. SÜNBÜL, Tahir, **Azerbaycan Dosyası 1**, Kök Sosyal ve Stratejik Araştırmalar Serisi:5, Ankara 1990.
90. SWIETOCHOWSKI, Tadeuse, **Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe; Rus Azerbaycan’ı (1905-1920)**, Bağlam Yay. İstanbul 1989.
91. ŞAKİRZADE, Şöle Nergiz, “Azerbaycan ve Türk Halklarının Müzik Kültürünün Ortak Kaynakları”, **11.Tarih Kongresinden Ayrıbasım**,TTK Yay., Ankara 1994.
92. ŞİMŞİR, Bilal N., **Azerbaycan’da Türk Alfabesi: Tarihçe**, TDK Yay., Ankara 1991.
93. TAĞIYEV, Mirzeali, “Büyük Ermenistan Arazisi”, **Gençlik Dergisi**, 9 Aralık 1991, Bakti.
94. TAŞKIRAN, Cemalettin, **Geçmişten Günümüze Karabağ Meselesi**, Genelkurmay Basımevi, Ankara 1995.
95. TOGAN, Zeki Velidi, **İslam Ansiklopedisi Azerbaycan Bölümü**, Cilt 2.
96. TOKER, Yalçın, **Büyük Uyanış**, Toker Yay., İstanbul 1992.
97. TUNÇAY, Mete, KOÇAK, Cemil, **Türkiye Tarihi 4, Çağdaş Türkiye 1908-1980**, Cem Yay, İstanbul 1992.
98. TÜRŞAN, Nurettin vd., **Azerbaycan Cumhuriyetinin Bağımsızlığı ve Karabağ Olayları**, Harp Akademisi Basımevi, İstanbul 1992.

99. **Ülke Profilleri; Azerbaycan, Kazakistan vd.**, TİKA Yayınları, Ankara 2000.
100. VAHABZADE, Bahtiyar, "Yumruk Gibi Birleşelim", **Türk Edebiyatı Dergisi**, İstanbul, Aralık 1989.
101. VELİYEV, İsmayıl; HÜSEYİNOV, Cavid, **Azerbaycan'ın Siyasi Partiyaları ve İçtimai Teşkilatları**, Bakü 1995.
102. VELİYEVA, Afak, "Azerbaycan Mitolojik Kültürü", **Türk Dünyası Tarih Dergisi**, TDAV Yay., Ank., Haziran 1997.
103. YAKUB, Zelimhan, "Aynı Kökten Aynı Kaynaktan Aynı Mayadan Kaynaklanan Dilimiz Var", **Azerbaycan TKD**, Ankara, Ocak-Şubat 1996.
104. "Yenidenkurma Yoksa?..Tarih Tekrar Olunur", **Gençlik Dergisi**, Ocak 1990, Bakü.
105. YUSİFOV, B. Yusif, **Azerbaycan Tarihi**, 1. Cilt, Bakü 1994
106. ZAMANLI Solmaz Ağayarkızı, **Azerbaycan Cumhuriyetinin Tarihi Günleri ve Milli Bayramları**, Bakü 2000.
107. ZEYBEK, Namık Kemal, **Türk Olmak**, Ocak Yayınları, Ankara 1989.